

esély

2016/6

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

Tanulmányok

- 3 **Wim van Oorschot:** A szociális Európa különbözősége: az európai jóléti államok állampolgárainak érdemességgel kapcsolatos felfogása

Magyar valóság

- 39 **Makó Ágnes – Hajdu Miklós – Tóth István János:** Szakiskolák, oktatás, szegénység – Egy interjú kutatás eredményei
- 70 **Zolnay János:** Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom

Műhely

- 98 **Nagy Ádám – Oross Dániel:** Az ifjúságügy értelmezése
- 121 **Krémer Balázs:** A „tanyasi varrónő” problematikáról: messze nem biztos, hogy a jövő problémáinak megoldását mindig megtalálhatjuk a múltban...

153 Abstracts

155 Contents

WIM VAN OORSCHOT

A SZOCIÁLIS EURÓPA KÜLÖNBÖZŐSÉGE: AZ EURÓPAI JÓLÉTI ÁLLAMOK ÁLLAMPOLGÁRAINAK ÉRDEMESSÉGGEL KAPCSOLATOS FELFOGÁSA*

A jóléti államok más-más módon viszonyulnak a rászoruló emberek különböző csoportjaihoz. Ez a különbségtévő a gazdasági, politikai és kulturális összefüggésekbe ágyazottan cselekvő döntéshozók eltérő megfontolásait tükrözheti. Jelen tanulmány annak megértéséhez szeretne hozzájárulni (az elmélet és a gyakorlat szintjén egyaránt), hogy miként ágyazódik be a jóléti elosztáspolitiká a populáris kultúra összefüggésrendszereibe. Azt vizsgálja, hogy az európai közvélekedés milyennek észleli négy rászoruló csoport (idős emberek, betegek és fogyatékkal élők, munkanélküliek, az országban letelepült bevándorlók) relatív érdemességét. A szakirodalom áttekintése nyomán megfogalmazott hipotéziseink helyességét a *European Values Study* 1999/2000-es adatfelvételének adataival való szembesítés tisztázhatja. Azt tapasztaljuk, hogy az érdemesség megítélésében az európaiakat széles körű és alapvető kulturális rokonság fűzi együvé. Akár az egyes országokat, akár a különböző társadalmi kategóriákat nézzük, ugyanazt az eredményt fogjuk kapni: az idős embereket tartják támogatásra leginkább érdemesnek, s szinte majdnem ugyanilyen mértékben a betegeket és a fogyatékkal élőket. Ennél már jóval kevésbé tekintik érdemesnek a munkanélkülieket, a bevándorlókat pedig még ennél is sokkal kevésbé. A feltételeesség mértéke magasabb a szegényebb országokban, illetve ott, ahol kevesebb a munkanélküli, ahol az emberek kevésbé bíznak meg embertársaikban és az állami intézményekben. Országos szinten nincs kapcsolat a jóléti rendszer típusával vagy a jóléti kiadások volumenével. Az egyes válaszadók szintjén a feltételeesség mértéke függhet a megkérdezettek szociodemográfiai paramétereitől, attitűdjeitől, illetve az ország egyes jellegzetességeitől is.

* Wim van Oorschot: Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states. *Journal of European Social Policy*, (16), 1, 23–42.

A jóléti politikát sosem érthetjük meg teljes egészében, amíg föl nem ismerjük, hogy ez azoknak a szimbólumoknak a rendszere, amelyek révén különbséget lehet tenni az érdemes és az érdemtelen szegények között. (Handler–Hasenfeld 1991: 11)

Bevezetés

Korábbi időkben a szegénytörvények – így például az 1834-es angol Szegénytörvény is – különbséget tettek a szegény emberek kétféle csoportja között; azok között, akikről úgy ítélték, megérdemlik, hogy gondoskodjunk róluk (idős emberek, betegek és fogyatékosok, gyerekek), és azok között (dologtalanok, munkára fogható, de munkára rest szegények), akiket erre érdemtelennek tartottak (Golding–Middleton 1982, Waxman 1983, Katz 1989, Geremek 1997). Azonban még napjaink jóléti államairól is elmondhatjuk, hogy – bár védelmet nyújtó rendszereik és szolgáltatásaik összehasonlíthatatlanul több mindenre terjednek ki és jóval bőkezűbbek, mint annakelőtte – a rászoruló emberek különböző csoportjaival nem egyformán bánnak. Vannak csoportok, melyeknek könnyebben hozzáférhető a szociális védelem, bőkezűbb, hosszabb időtartamig igényelhető és/vagy kevésbé terheli meg valami viszontszolgáltatási kötelezettség; más csoportok ellenben kevésbé részesülnek ilyen kedvezményekben. Néhány példa elég is ennek alátámasztására. Általánosságban elmondható, hogy az idős emberek, a munkaképtelen betegek biztosabban számíthatnak segélyezésre (és kevésbé stigmatizáló formában), mint, mondjuk, a munkanélküliek. Sok országban a megözvegyült asszonyoknak az állami szociális rendszerek jóval több védelmet kínálnak, mint amennyi az elvált nők rendelkezésére áll. A biztos munkahelytel rendelkező dolgozókat bőkezűbben és több mindenre kiterjedően védelmezi a társadalombiztosítás, mint a munkaerőpiachoz lazábban kötődőket. A juttatásra való jogosultság feltételül szabott álláskeresői kötelezettség betartását az idősek, illetve a gyermeküket egyedül nevelők esetében jóval lazábban szokás kezelni.

Ez a szociálpolitikai gyakorlatban érzékelhető különbségtevés vélhetőleg a döntéshozók különféle megfontolásait tükrözi. A megfontolások lehetnek gazdasági (kevesebb védelmet a kevesebb anyagi hasznot termelő csoportoknak; Holliday 2000), politikaiak (több védelmet az erősebb érdekérvényesítésre képes csoportoknak; Baldwin 1990), és lehetnek kulturálisak is (védjük a „magunkfajtát”, esetleg az „illemtudóan viselkedőket”; Deacon 2002). Elég nyilvánvaló: a jóléti jogosítványokat és köteleességeket kipurciózó döntéshozók gazdasági, politikai és kulturális kontextusokba ágyazottan végzik munkájukat. Terjedelmes tudományos szakirodalma van már annak, hogy a jóléti politika döntéseit milyen gazdasági, illetve politikai vonatkozások vezérelhetik (lásd pl. Barr 1992, Esping-Andersen 1996, Pierson 2001). A kulturális hatások elemzésére azonban csak

a legutóbbi időkben kezdenek sort keríteni (Chamberlayne et al. 1999, Lockhart 2001, Pfau-Effinge 2002).

Jelen tanulmány annak megértéséhez szeretne hozzájárulni, hogy a jóléti el-
látások kiosztásában milyen szerep jut a populáris kultúra összefüggésrendsze-
reinek. Teszi pedig ezt úgy, hogy megvizsgálja, Európa országaiban milyen a
közvélekedés: egymáshoz képest mennyire bizonyulnak segítségre érdemesnek
a szükségleteik kielégítését csak nehezen biztosítani képes különböző csoportok;
illetve azt is, mire vezethetők vissza a segítségnyújtás feltételeességének megítélé-
sében az európai lakosságon belül mutatkozó esetleges eltérések. Mindezzel tá-
volról sem állítjuk, hogy a nagyközönség felfogása és véleménye mindig közvet-
len hatást gyakorol – már ha egyáltalán! – a stratégiai döntésekre. A téma egyre
gazdagodó szakirodalma alapján úgy látszik: ha esetenként fölhozhatók is pél-
dák arra, hogy a közvélemény közvetlenül befolyásolhatja a szociálpolitika ala-
kulását, azért az esetek többségében a hatás közvetetten érvényesül (az „átlagos
választópolgárra” hivatkozás mechanizmusában, a médiumokban zajló vitákon,
illetve lobbicsoportok tevékenységén keresztül). Ilyetén módokon a közvélemény
főlerősítheti vagy korlátozhatja a politikai célkitűzések „időszerűségét”; legiti-
mációt kölcsönözhet stratégiai elképzeléseknek, vagy, ellenkezőleg, képviselhe-
tetlenné teheti őket (Page–Shapiro 1983, Burstein 1998, Manza–Cook–Page
2002). A tervezés/döntéshozatal számára szükséges, hosszabb távon is stabilnak
mutatkozó kulturális kontextusrendszer létrejöttéhez múlhatatlanul szükséges,
hogy a közvélekedés, a „világlátások”, az attitűdök meglehetősen mélyen gyö-
kerezzenek, széles körben válhassanak elterjedtté, hosszabb időtávon keresztül
mutatkozhassanak állandó érvényűnek. Jelen tanulmány arra hoz föl bizonyí-
tékokat, hogy ami a rászoruló csoportok viszonylagos érdemességének fokáról
Európában alkotott véleményt illeti, mindez bizonyval kijelenthető.

A tanulmány az érdemességkritériumról a közvélekedésben kirajzolódó képet
mutatja be. Azt elemzi, hogy az európai jóléti államok polgárai milyen mértékben
tanúsítanak szolidarisztikus attitűdöket a rászorulókat négy különböző csoportja
iránt. E négy csoport: idős emberek, betegek és fogyatékosok, munkanélküliek,
bevándorlók. Az 1999/2000-es *European Values Study* kérdőíves kutatás adataira
támaszkodva első lépésben arra a kérdésre keressük a választ, hogyan alakul –
érdemességüket tekintve – e négy csoport rangsora. Más szavakkal: milyen mér-
tékben érznek bármiféle hétköznapi (azaz informális) szolidaritást az emberek
e négy csoport iránt, avagy hol a helyük egy szolidaritási skálán. A második kér-
dés: mennyire egyetemes érvényű ez a rangsorolás? Mutatkozik-e különbség (és
ha igen, mekkora?) az egyes európai országok, netán a lakosság különböző társa-
dalmi csoportjai között, vagy ilyeneket nem találunk. Magától a rangsortól füg-
getlenül érdekes lehet annak elemzése is, hogy mekkora különbségeket tesznek
az emberek az említett csoportok között. Azoknak a szolidaritása, akik fontos-
nak tartják a különbségtevést, szigorúbban kötődik-e a feltételeesség elvárásához,
mint azoké, akiknek álláspontja lazább, és egészében elfogadóbbnak bizonyulnak
a négy csoporttal szemben? Végezetül pedig: mivel magyarázhatók a feltételeesség-

ben mutatkozó egyedi különbségek? Valami strukturális meghatározottságnak van-e szerepe ebben, netán kulturális értékeiknek és attitűdjeiknek? És számít-e az, hogy melyik ország lakosai, milyenfajta jóléti államban élnek?¹

Mielőtt azonban nekifognánk e kérdések megválaszolásának, tekintsük át a szakirodalmat: a nagyközönség általánosságban véve hogyan és miért van azon az állásponton, hogy érdemesség tekintetében vannak különbségek, és ezek figyelembe veendőek. Majd megfogalmazunk néhány hipotézist is, hogy milyen eredményeket várhatunk az elemzésünktől.

A különbségtevés...

Hogyan és miért?

Sok minden támasztja alá, hogy az emberek nagy általánosságban különbséget tesznek a rászorulóknak különböző csoportjai között, mennyire kelljen őket támogatni. A különböző célcsoportok helyzetének könnyítését szolgáló intézkedéscsomagoknak drámaian eltérő tud lenni a „köz” általi támogatottsága. Coughlin (1980) volt az első, aki ennek kapcsán nemzetközi összehasonlításban vetett egybe közvélemény-kutatási eredményeket. Úgy találta, az eredmények egy-egy országban hosszú időn keresztül stabilnak mondhatók, az egyes országokban nyert eredmények pedig hasonlítanak egymásra. Évtizedeken keresztül elmondható volt a modern nyugati jóléti államok lakosságáról, hogy leginkább az idősekről – s közel ugyanilyen mértékben a betegekről és fogyatékosokról – való szociális gondoskodást pártolták. Kevésbé támogatták a rászoruló gyermekes családok megsegítését célzó intézkedéscsomagokat; még ennél is kevésbé lelkesedtek a munkanélküliek megsegítéséért, leginkább elítélően pedig a szociális segélyezésről vélekedtek. Időben hozzánk közelebb eső kutatások is megerősítik a támogatás „univerzális dimenziójának” létét, akár különböző európai országok közötti összehasonlító kutatásokról essék szó (Pettersen 1995, Ullrich 2000, Blekesaune–Quadagno 2003), akár egy-egy országon belüli idősoros adatokról (lásd az Egyesült Királyságra vonatkozóan: Taylor–Gooby 1985b, Hills 2002; Finnországra és Dániára: Forma 1997, Larsen 2002; Hollandiára: van Oorschot 1998; Belgiumra: Debusscher–Elchardus 2003; a Cseh Köztársaságra: Rabušic–Sirovatka 1999). Néhány kutatás már azt is elemezte, mit tart a lakosság a bevándorlók szociális támogatására szolgáló kezdeményekről. Ezek a rokonszenvi skála legalján találhatóak. Úgy tűnik, a lakossági támogatás Coughlin (1980) leírta dimenziói a jóléti társadalom berendezkedésére vonatkozó fölfogás igazán univerzális elemei a mai nyugati jóléti államok tömegkultúrájában. E tömegkultúra gyökerei idő-

¹ Leszögezzük, elemzésünk egyáltalán nem foglalkozik annak vizsgálatával, hogy a szóban forgó négy csoporttal külön-külön, egymástól függetlenül, hogyan szolidarizálnak a megkérdezettek. Ezt a fajta elemzést az olvasó megtalálhatja van Oorschot és Arts (2005) tanulmányában.

ben messzire nyúlhatnak vissza. A támogatások pártolásának sorrendje erősen egybeesik azzal az időbeli sorrenddel, ahogyan a 19. század végétől kezdődően bevezették a különböző jóléti programokat. Először a leginkább érdemesek, az öreg emberek, betegek és fogyatékosok részesedhettek ezek előnyeiből, aztán sor került a családi ellátásokra és a munkanélküliek támogatására, s végül (ha egyáltalán!) a legkevésbé érdemesek szociális támogatására (Kangas 2000).

Amikor érthetővé szeretnék tenni a maguk számára a támogatás fokában mutatkozó különbségeket, egyesek inkább intézményi tényezőkre hivatkoznak, mások inkább kulturálisakra, mint például az egyes célcsoportokról kialakult közfelfogásra, az érdemességről kialakult rögzült képzetekre.

A jóléti programok intézményesültségének kétségtelenül lehet szerepe, hiszen mindenütt azt találjuk, hogy az univerzális programoknak sokkal nagyobb a támogatottsága a közvéleményben, mint a szelektív megoldásoknak (ami még a nyugdíjrendszer erős támogatottsággal bíró változatainak esetében is kimutatható; Forma–Kangas 1997). A járulékfizetéses biztosítási rendszerek is elfogadottabbak, mint az adókból finanszírozottak (Coleman 1982, Ullrich 2002). E tények esetleg magyarázhatók az emberek szubjektív önérdék-vezéreltségével, hiszen az univerzális rendszerekből több embernek származhat haszna, mint a szelektív alapon működőkből (Wilson 1987, Skocpol 1991, Blekesaune–Quadagno 2003), a járulékfizetésről pedig azt szokás gondolni, hogy sokkal inkább teremt személyes jogosultságot a támogatásra, mint a mindenkire vonatkozó adófizetési kötelezettség. Az önérdék helyett (vagy mellett) a bizalom is szerepet játszhat, mivel a nagyközönség sokkal kevésbé bízik a szelektív, rászorultságvizsgálathoz kötött programok kielégítő, tisztességes működtetésében, mint az univerzális vagy járulékfizetéshez kötött megoldások tisztességében. A szelektív megoldások több lehetőséget kínálnak a visszaélésre (Alston–Dean 1972, Overbye 1999, Ullrich 2002), és elterjedt vélemény, hogy az adminisztratív gyakorlatuk gyakran részrehajlónak bizonyulhat (Rothstein 2001). Egy program támogatására való hajlandóság függhet továbbá attól is, mit gondolunk, mennyibe kerülhet a kivitelezése, emez pedig annak függvényében alakul, hogy mit gondolunk a csomag bőkezűségéről, illetve lehetséges igénylőinek létszámáról (Kuklinski–Quirk 1997, Hills 2002).

Ami a célcsoportokat illeti, tanulmányok egész sora szolgáltat bizonyítékot arra (s ez különösen az Egyesült Államokban bizonyul igaznak), hogy a szegény emberek egy-egy csoportjáról kialakult normatív képnek nagyon fontos szerepe van abban, mennyire fogadnak el, mennyire támogatnak egy-egy jóléti, a szociális biztonságot erősítő programot. Az olyanok, melyeknek célközönségéről a közvélekedésben negatív kép alakult ki, nem nagyon számíthatnak a nagyközönség támogatására, s – ahogy ezt Bendix Jensen (2004), az Egyesült Királyság, illetve Dánia jóléti politikáinak az elmúlt évtized során bekövetkezett változásait elemezve szépen kimutatta – könnyebben fenyegetheti őket az a veszély, hogy visszametszik őket. Az Egyesült Államokban rendkívül alacsony a támogatottsága a mostanság *TANF* (*Temporary Assistance for Needy Families*) néven futó erőtel-

jesen szelektív „jóléti” programnak, mert azt tartják róla, hogy döntően a „jóléti királynők”, a gyermeküket egyedül nevelő tini anyák a kedvezményezettjei (akik a támogatásokból királynői módon élhetnek), illetve a lusta, megbízhatatlan léhűtők és/vagy drogfüggők, alkoholisták, akiket a morális többség erkölcsileg megvet (Gordon 2001, Rein 2001). Ha az intézkedések célkeresztjébe olyanok kerülnek, akikről nem él negatív kép a köztudatban (özvegyasszonyok, idős emberek, fogyatékkal élők), akkor az amerikai közönség támogatja is őket (Williamson 1974, Katz 1989, Appelbaum 2001, Huddy–Jones–Chard 2001). Gilens (1999) meggyőzően mutatta ki, hogy az amerikaiaknak a „jóléti politikákkal szemben érzett ellenszenvé” voltaképp erősen rasszista gyökerű. Az amerikaiak hajlamosak azt gondolni, hogy a feketék lustábbak és megbízhatatlanabbak, mint a fehérek, így aztán a jóléti juttatások jószerivel az előbbieknél landolnak (lásd ehhez még Feagin 1975, Nelson 1999, Neubeck–Casenave 2001). A faji sztereotípiáknak központi szerep jut abban, hogy a szociálpolitika különböző célcsoportjairól az amerikai lakosság körében egészen más kép él, mint az európaiakban (Alesina–Glaeser 2004). Az európai kutatások központi figurája nem a fekete bőrű szegény ember, hanem sokkal inkább a munkanélküli. (Ez talán abból adódik, hogy mások az amerikai és az európai szociális modell eredményei. Az előbbi a szegények, az utóbbi a munkanélküliek számának növekedésével jár.) Az eredmények rendre azt mutatják, hogy a kirajzolódó kép negatív. Elég általános az a vélemény, hogy a munkanélküliek nem akarnak dolgozni és nem rendeltetésszerűen használják föl a támogatást (Furnham 1982, Golding–Middleton 1982, Halvorsen 2002), még egy olyan univerzális jellegű jóléti államban sem, amilyen Svédország (Furaker–Blomsterberg 2002). Amikor pedig arra kéri az embereket, hogy a munkanélkülieket a fogyatékosokkal (Maassen–Goede 1989), vagy pedig a munkaviszonyban állókkal (Ester–Dekker 1986) vessék össze, a munkanélküliek rendre úgy kerülnek ki az összehasonlításból, mint akikkel „valami baj van”, kevésbé felelősségvállalók, kevésbé kitartók, kevésbé megbízhatók. Akiben kedvezőtlen kép él a munkanélküliekről, az kevésbé támogatja a munkanélküli-juttatásokat.

Miért befolyásolhatja a célcsoportról az emberek körében kialakult kép azt, hogy mennyire hajlandók helyeselni, elfogadni a támogatásukra szolgáló intézkedéseket? Magyarázatul kínálkozhat, hogy e kép kimunkálása számunkra alapvető fontosságú kritériumok mentén történik. E kritériumok függvényében ítéljük meg embertársainkat (vagy társadalmi csoportokat), mennyire tarthatók jóra valóknak, érdemesnek. Az emberek inkább az olyan programokat támogatják, amelyek szerintük érdemesebbnek vélt csoportokat vesznek célba. Van Oorschot (2000) egy sor, ezzel a kérdéssel foglalkozó kutatás (Cook 1979, De Swaan 1988, Cook–Barrett 1992, Will 1993) megállapításai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy az érdemességről meghozott ítéletalkotásnak öt központi eleme van. Az első a *rászorultság*, *„kordában tartásának” képessége*. Az olyan embereket, akik maguk tehetnek arról, hogy valamiben hiányt szenvednek, kevésbé tartják – esetleg egyáltalán nem tartják – érdemesnek. Szóba jöhet figyelembe vett kritériumként a *rászorultság mértéke*. Azt tartják megsegítésre érdemesebbnek, akinek erre

nagyobb szüksége van. A harmadik kritérium a *hasonlatosság*, „*identitásrokonság*”: azoknak a rászorulóknak a megsegítése mellett, akiket közelebb érzünk magunkhoz, akik „magunkfajták”, erőteljesebben kardoskodunk. A negyedik kritérium az *attitűdök* kérdése. Közelebb érezzük magunkhoz azokat a nélkülözőket, akiket szeretetre méltónak találunk, akik hálásak nekünk, képesek rugalmasan megfelelni, alkalmazkodnak elvárásainkhoz. Végezetül említést kell tenni a *reciprocitásról* is. Érdemesebbnek tartjuk azokat, akik korábban már tettek valamit a „mi csoportunk” érdekében („megszolgálták a támogatást”), vagy akikről feltételezhető, hogy valamikor a jövőben sort fognak keríteni ilyesmire.² E kritériumok közül a kontroll képessége tűnik a leginkább fontosnak, utána pedig az identitásbeli hasonlatosság. De Swaan (1988) szerint az előbbire való képtelenség (avagy „alkalmatlannak bizonyulás”) kifejezetten szükséges ahhoz, hogy érdemtelennek lehessen valakiket ítélni. Amiből egyenesen levezethető: ha a nagyközönség úgy ítéli meg, hogy valaki teljes mértékben felelőssé tehető nélkülöző mivoltáért, az teljes mértékben elegendő ahhoz, hogy érdektelenné váljék számunkra, nem számít, mennyire felel meg a többi kritérium támasztotta követelményeknek. Az mindenesetre tény, hogy a témát körbejáró valamennyi empirikus tanulmányban a személyes felelősség föl vállalása vagy a kontroll képessége a legfontosabb a tekintetben, hogy az emberek milyen attitűdöket fognak tanúsítani a szegények, illetve a bármilyen vonatkozásban segítséget szenvedők iránt.³ Az identitásrokonság ugyancsak fontos szerepet játszhat, elsősorban olyan esetekben, ahol a szűkölködés etnikai vagy nemzeti kisebbségbe tartozással társítható. Korábban utaltunk már az amerikai jóléti politika körül kirajzolható rasszizmusra, Európa vonatkozásában pedig Appelbaum (2002) mutatta ki: az, hogy a németek mennyire ítélték különböző kisebbségi csoportokat arra érdemesnek, hogy szociális támogatásban részesüljenek, szinte kizárólag azon a véleményükön múltott, hogy az adott kisebbségeket mennyire gondolták „echte” németnek. Egy holland tanulmány pedig arról tanúskodott, hogy a nélkülözők 29-féleképpen képzett cso-

² Ezek a rászoruló csoportokra alkalmazandó népszerű érdemességi kritériumok nagyon hasonlítanak az olyan szociálpszichológiai tanulmányokban szereplőkhöz, amelyek azt vizsgálják: mitől függ, mit érdemel az ember ilyen-olyan tetteiért. Így például Feather (1974) sokak körében népszerű modellje szerint ez attól függ, hogy (1) mit gondolunk, mekkora a felelőssége a másíknak a bekövetkeztekért; (2) személyes értékrendünk alapján mit gondolunk, mi a viszony a tettek és a következményeik között (értsd: pozitív tevékenység eredményeül pozitív kimenetel bekövetkezte dukál-e, negatív tevékenységnek negatív lesz-e az eredménye); (3) mennyire tűnik rokonszenvesnek a minősítendő személy; (4) az illető vajon tagja-e az én csoportomnak.

³ Ezzel összhangban, a szegénységre adott populáris magyarázatokkal foglalkozó elemzések egybehangzóan azt állítják, hogy akik a szegénységet az egyénre vonatkoztatott terminusokban kívánják magyarázni, azok sokkal kevésbé pártolják – hogy ne mondjuk, kifejezetten ellenzik – a társadalombiztosítási kiadásokat, a szociális védelmeket nyújtó szociálpolitikát, mint azok, akik a szegénység bekövetkeztét társadalmi okokkal magyarázzák (Alston–Dean 1972, Feather 1974, Furnham 1982, Kluegel–Mason–Wagner 1995, van Oorschot–Halman 2000). Vagy amiként azt Kluegel és Smith (1986: 164) tömören megfogalmazták: „A jóléti politikákkal ellenszenvező érzelmek a felelősséget az áldozatra visszahárító sablonok szerint működnek: a szegény ember lusta, szórja a pénzt, feslettek az erkölcsi, és így tovább, és így tovább...”

portjaiból a megkérdozettek a bevándoroltakat tekintették segítségre legkevésbé érdemesnek (van Oorschot 2000).

Annak mérlegelése során, hogy mennyire támogassák ezt vagy azt a nehéz helyzetű csoportot, sokszor nehéz megítélni, vajon az említett három leginkább fontos tényező közül melyik bizonyul döntőnek. Lehet szerepük további magyarázó változóknak (hány személyt érint a program, mennyire bőkezű, hányan veszik majd igénybe, univerzális jellegű lesz-e, milyennek látjuk a megcélzott csoportot, mennyire tartjuk őket támogatásra érdemesnek, és/vagy mennyire hiszünk abban, hogy a támogatás igazságosan működtethető lesz-e. A magyarázó változók száma meghaladhatja a szóba jöhető programok számát (Gilens 1996); az egyes tényezők között belső összefüggések is mutatkozhatnak.⁴ Mindazonáltal, nézetünk szerint, a leggyakrabban az érdemességről való vélekedés bizonyul döntőnek. Többször az erről való elképzelésen múlik a negatív kép kialakulása. Mint korábban már említettük, az amerikaiak jóléti ellátásokkal szembeni ellenérzése javarészt azzal magyarázható, hogy a támogatásoknak elsősorban a feketék a kedvezményezettjei, akiket a fehéreknél lustábbaknak tartanak, ha tehát valamilyen szükségét szenvednek, arról ők tehetnek. Európában a munkanélküliekhez kötődnek negatív feltételezések: ezek, lényegük szerint, azt a kérdést vetik föl, nem ők maguk tehetnek-e arról, hogy nincs munkájuk. Az érdemességi kritériumok magyarázatul szolgálhatnak arra, miért tesznek az emberek esetenként különbséget a rászorulóknak speciális csoportjai között, miért reagálnak másként. Az idős munkanélkülieket, a fogyatékos munkanélkülieket például általában sokkal inkább elfogadják, mint a munkanélkülieket úgy általában. Ők ugyanis kevésbé tehető személyek szerint felelőssé munkájuk elvesztéséért s a nyomában járó nélkülözésért, s helyzetük bekövetkeztére olyan társadalmi kockázatok lehetnek hatásosak, amelyek bármelyikükre lecsaphatnak (van Oorschot 1998, Saunders 2002). Ehhez vegyük hozzá még azt is, hogy a célcsoportokról és a velük kapcsolatos szociális programokról érvényben lépő kép megváltozását magyarázhatja az érdemességi kritériumok változása is. Így például: amikor sokan válnak munkanélkülivé, nagyjából igaz, hogy az emberek hajlamosabbak lesznek a munkanélkülieket segítségre érdemesnek gondolni, és jobban is támogatják az erre való törekvést. Ilyenkor ugyanis a munkájukat elvesztő emberek kevésbé tehető személyesen

⁴ Így lehet ez például a nyugdíjakkal. Az országos nyugdíjrendszerek jellegüket tekintve általában univerzálisak, egy olyan lakosságcsoportot céloznak meg, amellyel kapcsolatban nemigen létezik semmiféle speciálisan negatív kép. Az évek múltával a nyugdíjkorhatár elérése senkinek nem vethető szemére; hogy az idős emberek szűkösen élnek, azt nem igazán szokták kétségbe vonni. Az emberek egy olyan csoportját szokás bennük látni, akik eleget tettek már a társadalommal szembeni kötelezettségeiknek; úgy gondoljuk, „olyanok, mint mi”, köztük tartoznak. Részben azért, mert a szüleink, a nagyszüleink, részben pedig azért, mert mi magunk is rövidesen nyugdíjasok leszünk. A tényezők egymás közötti bonyolult kapcsolata még a szociális segélyezés kapcsán is kimutatható. Olyan családjövedelem-szint ellenőrző módszerekről van szó, amelyeket általában a legszegényebb csoportokkal szemben „vetnek be”, azokkal szemben, akiket „élősködőnek”, erkölcsstelen naplopónak tartanak. Ez legalábbis gondolkodásra késztet, van-e (és vajon mi) a személyes felelősségük abban, hogy szükségét szenvednek, illetve szükségét szenvednek-e egyáltalán. Ami számít: a szegényeket általában nem olyanok látjuk, mint akik „olyanok, mint mi”.

felelőssé, amiért ilyesmi történik velük, s több „hozzánk hasonló ember” válik munkanélkülivé (Gallie–Paugam 2002). Vagy például, mint arra Rein (2001) rámutatott, a 20. században a gyermeket egyedül nevelő anyák jóléti támogatása romlott, mivel a hozzá kötődő normatív percepció radikálisan megváltozott: a megözvegyült, gyermekét magára hagyottan nevelő, küszködő édesanya képének helyébe a házasságot még csak nem is kötött felelőtlen lányanya és a közsegregyekben dúskáló „jóléti királynő” képe került.

Első kutatási kérdésünkre meglehetősen biztonsággal válaszolhatunk: a négy csoportunkkal kapcsolatban észlelt szolidaritás rangsorának (csökkenő sorrend szerint) a következőt tarthatjuk: idős emberek, betegek és fogyatékkal élők, munkanélküliek, illetve bevándorlók. Figyelembe véve egyetemesnek bizonyuló érvényességét, arra számíthatunk, hogy Európában mindenütt ezzel a rangsorral fogunk találkozni. Az viszont még válaszra vár, hogy az egyes csoportok közötti távolságot illetően találunk-e majd különbségeket az országok között, ami arra lenne visszavezethető, hogy egy-egy országban belül másként vélekednek egy csoport érdemességéről. Összehasonlító kutatásunk elsőként teszi lehetővé e kérdés vizsgálatát. Az „idős emberek” és a „betegek és fogyatékosok” csoportjába tartozók helyzetét illetően nem számítunk különbségekre. Azt feltételezzük, hogy a két csoport mindegyik országban viszonylag közel esik egymáshoz. Mindegyiküket érdemesnek tartják a kontroll (személyes felelősség), és identitás (mindnyájunkkal megtörténhet) kritériumai alapján. Azt is valószínűsíthetjük, hogy a különböző társadalmi csoportok egymáshoz hasonló módon rangsorolnak. Az Egyesült Királyságban ez legalábbis bizonyosnak látszik (Taylor-Gooby 1985a), és más európai országokban is valószínűsíthető, figyelembe véve a rangsorolás univerzálisnak tűnő jellegét.

Milyen mértékben?

Meglehetősen jól dokumentált, hogy az emberek különbözőképpen vélekednek a szociálpolitikai programokról és a lehetséges célcsoportokról. Az is jól dokumentált, hogy minek alapján tesznek közöttük különbséget. Arról már jóval kevesebbet tudunk, mekkora különbségeket gondolnak az egyes csoportok között. Leszámítva egyetlen, a holland közvéleménynek szentelt kutatást (van Oorschot 2000), nagyon keveset tudunk arról, hogy az emberek szolidaritása mennyire függ a rászorulóknak adott csoportjának jellemzőitől. Másként fogalmazva, igaz-e, hogy egyesek szigorúbban, mások kevésbé szigorúan ítélik meg a különféle csoportok érdemességét avagy érdemtelenességét (s tesznek ennek alapján közöttük különbséget). Jelen tanulmányban ezzel a kérdéssel akarunk részletekbe menően foglalkozni, s azt elemezni, hogy a feltételeesség hogyan kötődik az egyes ember társadalmi paramétereire, illetve ahhoz, hogy melyik országban él.

Van Oorschot holland kutatása azt találta, hogy az érdemesség feltételeinek való megfelelést általában az idősebbek, a kevésbé iskolázottak, az alacsonyabb társadalmi-gazdasági helyzetűek, illetve a politikailag inkább a jobboldal felé ori-

entálódók kérik szigorúbban számon. Ezek az emberek inkább hajlanak a jóléti ellátások elutasítására; másokhoz képest inkább gondolják azt, hogy a juttatások túlzottan bőkezűek és többnyire azok kezébe jutnak, akiknek nem járna; a társadalombiztosítás pedig tunyábbá és nemtörődömmé teszi az embereket. Egészen világosan kitűnik, hogy – amint az a jóléti közvélemény-kutatásokból gyakorta kiderül – ezeket a véleményeket szemlátomást az önérdekhez, értékkelköteleződésekhez, hiedelmekhez, továbbá mindenféle ideológiákhoz kötődő tényezők keveréke alakítja.⁵ A holland adatok közül az életkort, az iskolázottság szintjét és a társadalmi-gazdasági helyzet mutatóját tekintettük önérdektípusú adatnak. Ezt úgy értjük, hogy alacsony iskolázottsággal, alsóbb társadalmi-gazdasági pozícióban, idősebb korban az emberek társadalmi helyzete bizonyonnyal sérülékenyebbnek mondható, ez pedig arra ösztönözhet, hogy azt tartásuk helyesnek, ha minél szigorúbb feltételekhez kötik a jóléti kiadásokból való részesedés lehetőségét. Úgy vélik, ha sikerül megakadályozni, hogy a társadalom nyújtotta támogatásokhoz az arra érdemességük okán nem igazán rászorulók is hozzájuthassanak, az növeli annak esélyét, hogy amikor nekik maguknak lesz szükségük rá a jövőben, ezt a támogatást igénybe vehetik majd. Abba a ténybe, hogy a jobboldali beállítottságúak szigorúbban ragaszkodnak a feltételelenséghez, belejátszhat az is, hogy a jobboldali ideológiák meritokratikusabbak és kevésbé egalitáriánus elkötelezettségűek. Az persze nem meglepő, hogy a feltételelenség melletti elköteleződés együtt jár a jóléti politikák elutasításával. Nagyon sok kutatás kimutatta már, hogy a szegénység egyéni okokra hivatkozó magyarázatai, amelyek szerint a nélkülöző ember maga tehet arról, hogy szükségleteit nem tudja kielégíteni, a jóléti ellátásokkal szembeni fenntartásokkal társulnak (Alston–Dean 1972, Feather 1974, Furnham 1982, Kluegel–Smith 1986, Kluegel–Mason–Wegener 1995, van Oorschot–Halman 2000).

Jelen tanulmányban ezeket az összefüggéseket kívánjuk ellenőrizni. Igaz-e vajon, hogy más európai országokra is érvényesek? Ami a kérdezettek életkorára, iskolai végzettségére, a jóléti politikákkal való elégedettségükre, illetve politikai beállítottságukra vonatkozó kérdéseket illeti, hipotéziseinket a holland kutatás eredményeivel egybevágónak tételeztük. A korábbi holland vizsgálattal összehasonlítva a mi kutatásunk szűkebben vizsgálta a jóléti politikához való érzelmi viszonyra vonatkozó kérdéseket, van viszont néhány kérdésünk, amit ott nem tettek föl. Olyanok mint: a személyes felelősség szerepe a szociális védelemben; a munkanélküliek jóléti jogai és kötelességei; a szociális segélyek munkaetikára gyakorolt állítólagos hatásai. Adataink lehetővé teszik, hogy mindezeket túl

⁵ A pozitív szociális viselkedésformákról, az altruizmusról és a jóléti politikák támogatásáról szóló elméleti irodalomban széles körű egyetértés található a tekintetben, hogy a tényezők mindkét fajtájának van szerepe (Elster 1990, Lindenberg 1990, Mansbridge 1990, Thernborn 1991, Taylor–Gooby 1998, Chong–Citrin–Conley 2001, Kangas 2002). Egyidejű hatások gyakran megmutatkoznak azokban az empirikus közvélemény-kutatásokban, amelyek az egyenlőség, a szolidaritás, a társadalmi igazságosság a jóléti állam kontextusában megnyilvánuló működésmódjait vizsgálják (Hasenfeld–Rafferty 1989, Groskind 1994, Pettersen 2001, van Oorschot 2002, Blekesaune–Quadagno 2003).

néhány új magyarázó változóval is gazdagítsuk elemzésünket. Ezek segíthetnek a feltételelenséghez ragaszkodás fokában mutatkozó véleménykülönbségek értelmezésében. Legelőször is: milyenek a megkérdezettek attitűdjei a bevándorlókkal kapcsolatban? Azt várjuk, minél negatívabbak, annál inkább lesznek azon a véleményen, hogy a bevándorlókkal szűkmarkúbb módon kell bánni, mint a rászorulóknak más csoportjaival; annál inkább ragaszkodnak a feltételek teljesítésének szigorú ellenőrzéséhez. Következő lépésünk a bizalom hatásának vizsgálata. Adataink lehetőséget nyújtanak arra, hogy a bizalom háromféle típusát mérhessük: mennyire bízunk meg embertársainkban; mennyire bízunk meg a (jóléti) állam intézményeiben; mennyire hiszünk a demokráciában mint mindent átfogó politikai rendszerben. Munkahipotézisünk az, hogy akikben kisebb a hajlandóság a bizalomra, merevebben fognak ragaszkodni a feltételelenséghez, mivel ők csak egy szigorú szelekció alapján osztogató jóléti rendszerben látnák annak biztosítékát, hogy a rendszer ellenőrizhető legyen, és kordában tarthassa a megbízhatatlan tömegeket (melyek efféle ellenőrzés nélkül visszaélnének a jóléti rendszerrel), a megbízhatatlan politikusokat, no meg magát az államot (akik és amely más-különbben pazarló bőkezűséggel tennének eleget a lobbik és a választói érdekcsoportok kéréseinek). Harmadsorban a vallást is bevonjuk az elemzésbe. A jóléti politikákat illető vélemény kialakításában szerepe lehet annak, hogy valaki vallásos-e, vagy sem, melyik vallás hívője, melyik felekezethez tartozik, jár-e templomba. Gyakran tapasztalható, hogy a hívő keresztények szolidárisabbak a rászorulókkal, mint a nem hívők, mivel érvényesnek gondolják magukra a „szeresd felebarátodat” parancsát (Hoge–Yang 1994, Bekkers 2003); hogy a protestánsok szolidárisabbak, mint a katolikusok (Regnerus–Smith–Sikking 1998, Bekkers 2003); a templomba sűrűbben járók szolidárisabbak, mint a templomba ritkán járók, mivel rájuk erősebben hat a hívő-társaik által gyakorolt csoportnyomás (Arts–Halman–van Oorschot 2003, Bekkers 2003). Adataink lehetővé teszik, hogy ezeket a változókat beiktassuk elemzéseinkbe, megvizsgálandó, milyen relatív hatásaik lehetnek. Az a hipotézisünk, hogy a hívő emberek és a templomba sűrűn járók kevésbé ragaszkodnak a feltételelenséghez. Magyarázatot keresünk a protestánsok, a katolikusok és más vallások híveinek viselkedésében mutatkozó különbségekre. Végezetül negyedsorban a meritokratikus eszmék melletti elköteleződésnek is meghatározó szerepe lehet abban, hogy valaki fontosnak tartja-e a feltételelenség érvényesítését. Azt várjuk, hogy mindazok, akik azt szeretnék, hogy a társadalom érdem szerint osztogassa a jutalmait, ezt nagyon fontosnak fogják tartani.

A holland kutatás nem tapasztalt olyat, hogy a nemhez tartozásnak hatása lenne arra, ki mit gondol a feltételelenségről, mégis bevesszük a vizsgálati változók közé. Ugyancsak nem volt nyoma annak, hogy a megkérdezettek munkavégző státusza (alkalmazott, segélyen lévő, nyugdíjas, egyéb), vagy hogy mekkora a jövedelme, számított volna valamit. Adódik a következtetés, miszerint az osztályhatárok halványulóban vannak. A foglalkoztatott és munkanélküli állapot közötti átmenet dinamikája meg arra utal, hogy az alkalmazásban álló és a munka

nélküli emberek attitűdjei közötti erős különbség is valószínűleg múltban lehet. Az idő múlásával emberek mind nagyobb tömege lépett ki, lépett be időlegesen egyik csoportból a másikba (Walker 1994, Leisering–Walker 1998). A magunk elemzésében azért figyelembe vesszük a jövedelemváltozót és a foglalkoztatottsági státuszt is. Megpróbáljuk tisztázni, vajon egy tágabb európai kontextusban is igaznak bizonyul-e, hogy nincs érdemleges hatásuk. Ami az értékeket és az attitűdöket illeti, a holland kutatás azt találta, hogy mind a munkaetika, mind az egyenlőségetika közömbösnek bizonyult. Úgy tűnik, a hollandok esetében sem a munkatevékenység köré szerveződő morális hozzáállásuk, sem pedig az, hogy mennyire hívei a szociális egyenlőség eszményének, nem játszik szerepet abban, mit tartanak a rászorulókat megsegítéséről, mennyire vegyék komolyan a feltételek teljesülését. Lehet, persze, hogy ezek az eredmények csak a hollandok magatartására tekinthetők érvényesnek; Hollandia olyan európai ország, ahol igen magas a munka-éthosz szintje, és igen erősek az egalitáriánus attitűdök. Mindkét etika hatásvizsgálatát fölvtettük kutatásunkba; meglátjuk, igazolódik-e majd a hollandok kivételessége.

A megkérdézettre jellemző személyes paramétereken túl néhány kontextusfüggő változónak az emberek feltételelességre vonatkozó véleményére gyakorolt hatását is vizsgáljuk. Ezeknek a változóknak a vizsgálatáról gyakran megfelelnek a jóléti politikákról alkotott nézetekről folytatott kutatásokban, pedig fontosak lehetnek (Blekesaune–Quadagno 2003, van Oorschot–Arts 2005). A szokásosan elhanyagolt kérdések közül fontossági sorrendben első helyen az áll, van-e vajon jelentősége az eredmények szempontjából annak, hogy a megkérdézettek milyenfajta jóléti államban élnek. Európában kvantitatív különbségek mutathatók ki az egyes országok között a tekintetben, hogy a GDP-hez viszonyítva mekkora összegre rúgnak a jóléti kiadások, és kimutathatók kvalitatív különbségek is, aszerint hogy milyen típusú jóléti rendszerben élnek az emberek. Vizsgálatunkba ezekre vonatkozó kérdéseket is beépítettünk. Munkahipotézist nehéz egyértelműen megfogalmazni, mivel az erősen függhet attól, mit gondolunk, mi befolyásolja az emberek véleményét. Ha az a meggyőződésünk, hogy a jólétre többet költő országokban élők szeretnék könnyíteni a rájuk nehezedő fiskális terheken, akkor vélekedhetünk úgy, hogy az emberek szigorúbban fogják megítélni, vajon a segélyezettek megfelelnek-e az előírt feltételeknek. De gondolhatunk ennek ellenkezőjére is. Ha úgy hisszük, a szociális kiadások magas szintje csak annyit jelent, hogy az országban a rászorulókat iránti szolidaritás integráns része a nemzeti kultúrának, akkor – egészen más oldalról közelítve – a közvéleményben az érdemességgel kapcsolatban eluralkodott attitűdök az adott ország szociálpolitikai gondolkodásmódját tükrözik. Ami a jóléti rendszer típusának hatását illeti, valószínű hipotézisnek tűnik, hogy a nagyközönségnek a feltételelességre vonatkozó átlagos véleménye a döntően reziduális (liberális, illetve kelet-közép-európai típusú) jóléti államban szigorúbb, mint a többiben. Mindazonáltal Európa egészében gondolkodva óvatossá kell lennünk, mielőtt a jóléti államban vonatkozó speciális jegyeket csak úgy egyszerűen magyarázó változóként illesztenénk be elemzéseinkbe. Ehhez olyan változók hatá-

sát kell kiszűrniük, mint az ország gazdagsága vagy vallási összetétele, mivel ezek hajlamosak – főleg egy képzeletbeli Észak-Dél tengely mentén – „együtt mozogni” a jóléti állam típusának jellemzőivel. Azzal például, hogy a skandináv országok sokat költenek jóléti kiadásokra, együtt jár az, hogy a gazdagság mértéke mind-egyikükben magas szintű, viszonylag alacsonyak a jövedelmi egyenlőtlenségek, és a lakosság többsége protestáns. A jóléti kiadásoknak a mediterrán térség országaira jellemző alacsony szintjével pedig a gazdagság szűkösebb mértéke, nagyobb jövedelmi egyenlőtlenségek és (Görögországot leszámítva) a római katolikus vallás túlsúlya jár együtt (a részletekhez lásd van Oorschot–Arts 2005).

Adatokról és módszerekről

Az adatok

Adataink forrása a *European Values Study (EVS)* 1999/2000-es adatfelvétele, amely országosan reprezentatívnak minősíthető mintákat kérdezett le szinte valamennyi európai országban. Az *EVS*-kérdőív egy sor társadalmilag fontos problémára vonatkozóan vizsgálta az emberek attitűdjeit és elképzeléseit, sztenderdizált, országok közötti összehasonlításokat lehetővé tévő mérésekre támaszkodva. 33 európai országban bonyolították le az adatfelvételt. Elemzéseinket arra a 23 országra szűkítjük le, amelyekre vonatkozóan az elemző munka pillanatában már rendelkezünk használható adatsorokkal. Ezek a következők: Franciaország, Egyesült Királyság, Németország, Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Görögország, Hollandia, Belgium, Dánia, Svédország, Finnország, Írország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Bulgária, Szlovénia. Mindegyik országban legalább 1000, de legfeljebb 2000 fő alkotta a reprezentatív mintát. Az összesített elemszám: 28 894 fő.

Függő változók

Legfontosabb függő változónk a rászorulók négy csoportja iránt tanúsított szolidaritás mértéke, az *EVS*-felvétel operacionalizálási megoldásának megfelelő kérdőív-kérdések alapján.

Milyen mértékben fontos az Ön számára, hogy milyenek hazájában

- az idős emberek életkörülményei;
- a munkanélküliek életkörülményei;
- az országba bevándorolt emberek életkörülményei;
- a beteg és a fogyatékkal élő emberek életkörülményei?

(1 = egyáltalán nem érdekel; 2 = nem igazán érdekel; 3 = valamennyire azért érdekel; 4 = fontos számomra; 5 = nagyon fontos számomra.)

Az a feltételezésünk, hogy a probléma a kérdezett által átértékelt fontossága arról árulkodik, mennyire tartja „érdemesnek” az egyes csoportokat. Így tehát a fontossági sorrend az érdemességi sorrendet tükrözi.

Egy olyan értelmezés is lehetséges, mely szerint a válasz arra felel, mennyire érzi úgy a kérdezett, hogy egy adott csoportba tartozók életkörülményeivel valami baj van. Ez a „problémaérzékenység” pedig azzal függhet össze, hogy mit gondolnak a csoport számára az állam által nyújtott szociális védelem (vélelmezett vagy tényleges) mértékéről. Ez az értelmezés azt feltételezi: ha egy országban egy csoportnak az állam által nyújtott szociális védelem mértéke elmarad a más csoportokétól, több ember akad majd, aki azt válaszolja, hogy más csoportokhoz képest igenis fontos (vagy komolyabb mértékben fontos) számára, hogy milyenek annak a csoportnak az életkörülményei. Ebből következően a csoportnak magasabb pontszám jut. Mi itt azt láttuk beigazolódni, hogy nem erről van szó: az informális szolidaritás mértéke mindig magasabb az idősek, illetve a betegek és fogyatékosok esetében (akik pedig valamennyi európai jóléti államban fokozott védelemre számíthatnak), mint a munkanélkülieknél vagy a migránsoknál. A feltételeesség mértékét a csoportok mindegyikére adott válaszok különbségeinek abszolút értékét összegezve kapjuk meg. Akik mind a négy csoport életkörülményeit azonos mértékben tartották fontosnak a maguk számára, azok a feltételeességskálán 0 pontot kaptak; ha az egyes csoportok iránt érzett szolidaritásuk mértéke változó volt, valamilyen, 0-nál nagyobb pontértéket. Ez minél magasabb, annál fontosabbnak tartják a kérdezettek a feltételeességet, vagyis annál inkább különbség van abban, mennyire szolidárisak a rászorulóknak különböző csoportjaival. Az így képzett feltételeesség változónk 0 és 16 közötti értéket vehet fel; az átlag 4,8; a szórás pedig 3,5.

Független változók

Személyes adatok

Felvételünkben a nem ún. *dummy* változó (férfi = 0; nő = 1). Az életkort a születés óta eltelt évek számával mérjük; az iskolázottság fokát (8 kategoriális válaszlehetőség) a legmagasabb befejezett végzettséggel; a családi jövedelmet a kérdezett önbevallása alapján jelöljük az adózott családi jövedelem skáláján. Politikai irányultságát a kérdezettnek kellett bejelölnie egy tízfokozatú bal/jobbskálán. A vallásra adható válaszlehetőségek: katolikus, protestáns/evangélikus, egyéb keresztény – muszlim, zsidó, hindu, buddhista – nem hívő. Önbevalláson alapult a templomba járás gyakorisága is. A foglalkoztatottsági viszony válaszlehetőségei: alkalmazásban álló, nyugdíjas, háztartásbeli, munkanélküli, egyéb. A meritokratizmus melletti elköteleződés fokát azzal a kérdéssel mérjük: „Mit gondol, egy igazságos társadalom számára vajon fontos-e, hogy az emberek érdemeik alapján legyenek megítélve és elismerve?” Az egalitarianizmust azzal a kérdéssel: „Fontos-e a társadalom számára, hogy az állam polgárai között tapasztalható nagy

jövedelmi egyenlőtlenségeknek véget vessenek?” A munka-étosz mérésére egy öt itemből álló, additív skála szolgál, amely azt tapogatja le, mennyire tartják fontosnak a munkát a saját személyes életükben, illetve a társadalom számára (Cronbach-féle $\alpha = 0,70$). A jóléti politikához való viszonyt három, egymástól független item méri: „Az egyes emberek felelőssége lenne, hogy gondoskodjanak magukról, vagy inkább az államot kellene felelőssé tenni?” (tízfokú skála); „A munkanélküli fogadja el a neki fölkinált bármilyen munkát, vagy legyen szabad elutasítania, ha nem tetszik neki?” (tízfokú skála); „Úgy érzi-e, hogy aki nem dolgozik, az eltunul?” (öt fokú skála). Az embertársak iránti bizalmat azzal mértük: „Mit gondol, nagy általánosságban lehet-e bízni az emberekben, vagy soha nem lehetünk elég óvatosak, ha másokkal akad dolgunk?” (igen/nem). Az intézményekkel szembeni bizalom mérésére egy additív skála szolgál, amely azt méri, mennyire bíznak az emberek a (jóléti) állam olyan intézményeiben, mint a rendőrség, a társadalombiztosítás, az egészségügyi rendszer, a parlament, a közszolgálatok, az igazságügyi rendszer (Cronbach-féle $\alpha = 0,80$). A demokráciába vetett bizalom mérésére is egy additív skála szolgál: milyen gazdasági hatásai lehetnek a demokráciának; mennyire képes hatékonyan biztosítani, fönntartani a közrendet; mennyire döntésképes; milyenek minősíthető más politikai rendszerekhez képest (Cronbach-féle $\alpha = 0,79$). A migránsokkal kapcsolatos attitűdök mérésére szolgáló egyik mérőeszköz a bevándoroltak iránti érzelmeket próbálja tisztázni olyan kérdésekkel, mint: „Igaznak tartja-e, hogy az emberek nem szeretnék, hogy a szomszédságukba bevándorlók költözzenek?”, illetve „Igaznak tartja-e, hogy szűkös időkben a munkáltatóknak a hazaiakat előnyben kell részesíteniük a bevándorlókkal szemben?” A másik attitűdmérő kérdés úgy szól: „Szeretné-e, hogy megállítsák az új migránsok beáramlását, vagy ezt nem tekinti problémának?”

Az országokra jellemző változók

A jóléti rendszer típusát és a jóléti kiadások mértékét tekintjük a jóléti állam jellegzetességei indikátorának. Ami Nyugat-Európa országait illeti, a jóléti rendszer típusát Esping-Andersen (1996) módosított tipológiája alapján definiáljuk, nevezetesen: szociáldemokrata skandináv, liberális angolszász, konzervatív-korporatív kontinentális, valamint még kiforratlan mediterrán (Arts–Gelissen 2002). E kategóriákhoz még hozzáadjuk Kelet- és Közép-Európa korábban kommunista országainak csoportját. A jóléti erőfeszítések mértékének mutatójává egy ország összes szociális kiadásainak a GDP százalékában kifejezett hányadát vettük. A szociális kiadások körébe tartoznak: az öregkori pénzbeli ellátások, a fogyatékos, betegség, foglalkozási ártalmak és tartós betegségek esetén folyósított juttatások, a munkanélküliek pénzbeli ellátásai, az aktív munkaerő-piaci programok és az egészségügy kiadásai. Hogy valamennyire „kisimítsuk” az egyes országok GDP-jének fejlődésében észlelt különbségeket (ez ugyanis közvetlenül befolyásolhatja a jóléti kiadások százalékos értékét), a jóléti kiadások egy megadott

időszakon belüli számtani átlagával dolgoztunk. A nyugat-európai országok esetében ez az 1990 és 1998 közötti időszak volt, a számításokhoz szükséges adatok pedig az OECD 2001-es *Social Expenditure Database* kiadványából származnak. A kelet- és közép-európai országok adataihoz kicsit nehezebb hozzáférni, ezért arra kellett szorítkoznunk, hogy összesen két év – 1996 és 1998 – adataira végezzük el ezt a kisimítást, mivel ezeket sikerült a 2002-es *GVG*-adatokból kinyernünk. Az *OECD*-adatokat és a *GVG*-adatokat nem azonos módon dolgoztuk fel, ezért közvetlenül nem összehasonlíthatók. Arra azonban rá tudnak világítani, hogy Kelet- és Közép-Európa korábban kommunista rezsimú országaiban lényegesen alacsonyabbak a jóléti kiadások, mint Nyugat-Európában. Az egyes országok gazdagságát úgy mérjük, hogy az 1994–1999-es időszak GDP-jeinek átlagát a vásárlóerő-standard éves EU-15 indexével vetjük egybe (forrás: *Eurostat website*, 12.9.2003). A munkanélküliségi ráták az 1998-as évre vonatkoznak (forrás: *Human Development Report 2000*, 241. o.). A vallási összetétel mutatója a magukat protestánsnak, katolikusnak, egyéb felekezetbe tartozónak, illetve nem hívőnek mondók százalékos arányának függvényében alakul.

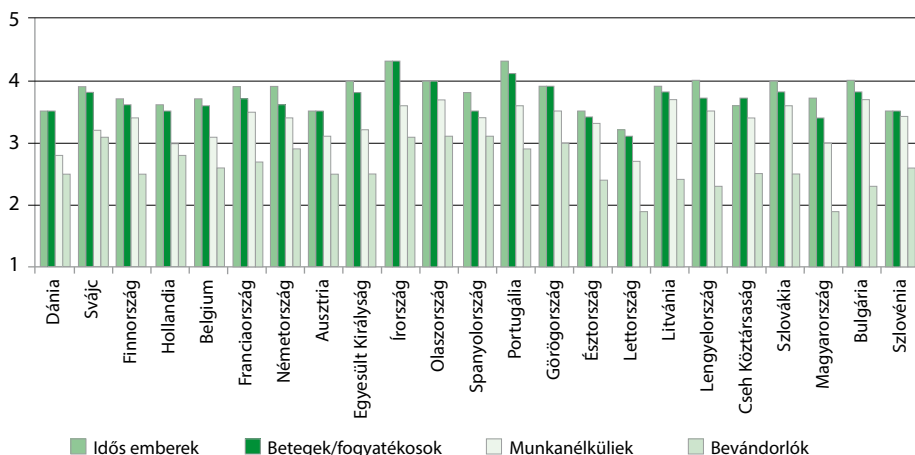
Eredmények

Érdemességi rangsorok országonként, illetve szociális kategóriák szerint

Kiinduló hipotézisünk az volt, hogy a nagyközönség leginkább az idős emberekkel bizonyul majd szolidárisnak, s majd' ugyanilyen mértékben a betegekkel és a fogyatékkal élőkkel. Mögöttük van a munkanélküliekkel való szolidaritás mértéke, legalulra pedig a bevándorlók kerülnek. Amint az *1. ábra* mutatja, 23 európai országunk közül 17-ben mechanikusan ezt a sorrendet találjuk. A maradék 6 országban (Dánia, Ausztria, Írország, Olaszország, Görögország és Szlovénia) a rangsor csak annyiban módosul, hogy az idős emberekkel, illetve a betegekkel és fogyatékosokkal egyformán szolidárisnak vallják magukat a megkérdezettek; az egyetemes sémától való ilyen eltérés tehát semmiképp nem tekinthető lényegesnek.

Az egyes országok között gyakran előfordul, hogy a rászorulókat relatív helyzete variábilisnak bizonyul. Megesik, főleg Dánia, Svédország és Hollandia nagyon is fejlett jóléti államaiban, hogy a mutatott szolidaritás egyszerűen bipoláris: vannak, egyfelől, az idős emberek, meg a betegek és a fogyatékkal élők; illetve vannak a munkanélküliek és a bevándorlók a másik oldalon. De a többi nyugat-, illetve dél-európai országban az időseket, betegeket és fogyatékosakat közel azonos módon minősítik, a munkanélküliek, illetve a bevándoroltak minősítésében már jelentősebb különbségeket találunk.

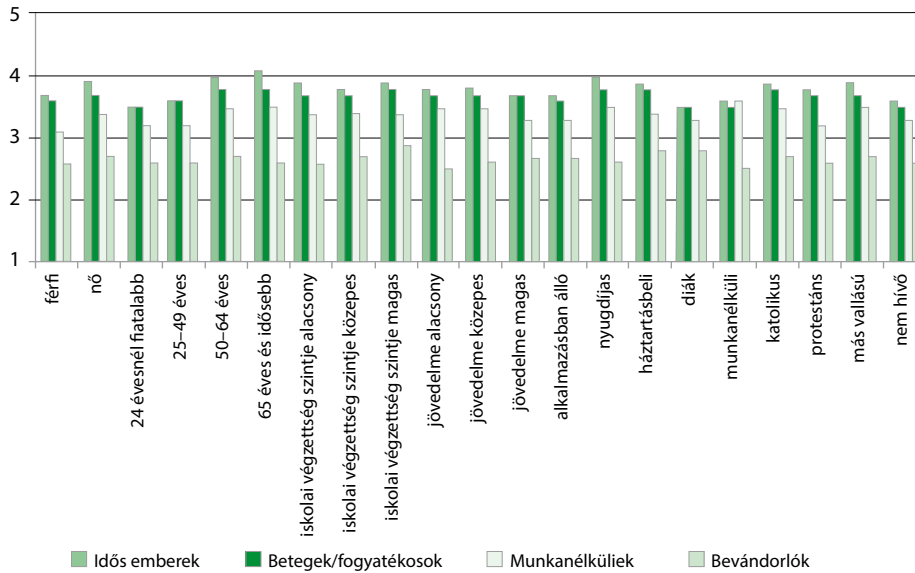
1. ábra: Informális szolidaritás (országos átlagok)

A közép- és kelet-európai országoknál az bizonyul tipikus eredménynek, hogy a bevándorlók jelentősen leszakadnak a többi csoporttól, a másik három csoportra vonatkozóan viszont csekélyek a megítélés különbségei. Nincs biztos válaszunk arra, hogy ezek a különbségek mivel magyarázhatók. Az ember spekulálhat úgy, hogy ahol a szociális védelemre fordítható források mértéke csekély (mint pl. a közép- és kelet-európai országokban), az emberek hajlamosak az „identitás” terminusaiban, vagyis a „Mi kontra Ők” képlet szerint gondolkodni. Azt a keveset, amink van, legalább a magunk számára őrizzük meg. A gazdag országokban az emberek viszont inkább a nélkülözők önmagukról gondoskodásra való képességének hiányára koncentrálnak, vagyis a „kontroll” kritérium fontos számukra.

Az a tény, hogy a szolidaritási rangsor lényegében valamennyi európai országban ugyanúgy alakul, azt jelzi, hogy az érdemesség jelentéstartalmát kimunkáló mögöttes logikának mélyre ereszkednek a gyökerei. Ezt támasztja alá az, ahogyan adataink viselkednek, ha különböző társadalmi csoportok szerint összegezzük a rangsorokat. A 2. ábrából azt olvashatjuk ki, hogy a férfiak és a nők ugyanúgy rangsorolnak. Így tesznek a különböző életkori csoportok is, továbbá az iskolázottság vagy a jövedelem nagyság szerint képzett csoportok is, a társadalmi hierarchiában más-más helyzetűek, illetve a vallási hovatartozásuk szerint képzett csoportok. Ezek az eredmények összhangban látszanak lenni a Taylor-Gooby (1985a) által kapottakkal: ő azt találta, hogy az Egyesült Királyság lakosságának különböző csoportjai között nincs különbség abban, hogyan vélekednek, mennyire kívánják támogatni a nyugdíjasok, a fogyatékkal élők, a megözvegyült asszonyok, a munkanélküliek, a gyermeküket egyedül nevelők jóléti ellátásait. Egyetlen kivétel azonban mégis akad adataink között. A megkérdezett munkanélküliek egy picit szolidaritásibabbnak mutatkoznak a munkanélküliek, mint a fogyatékosok iránt.

2. ábra: Informális szolidaritás (átlagok)

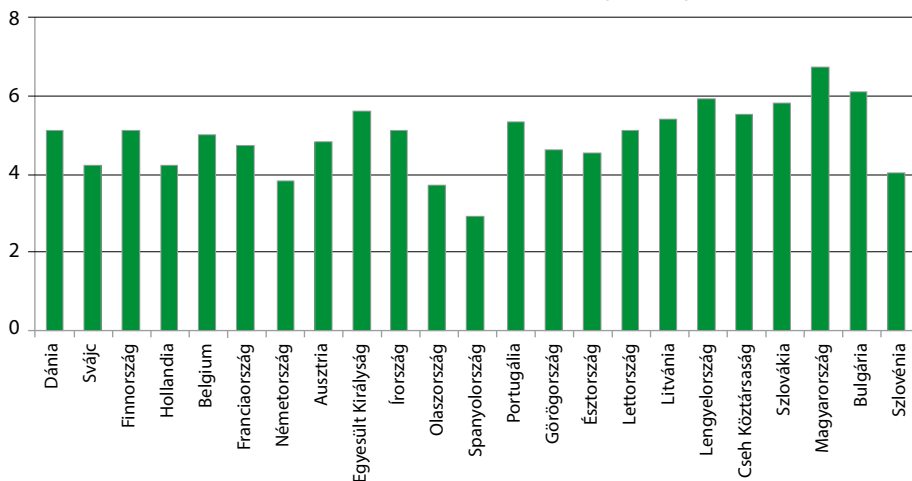

A szolidaritás feltételeességhez kötöttsége az egyes országokban

Az, hogy az egyes országokban a válaszadók mennyire szigorúan tesznek különbséget a rászoruló csoportok érdemessége között, jóval változatosabb képet mutat, mint az, hogy hogyan rangsorolják érdemességük szerint a négy csoportot. A 3. ábra azt mutatja, hogy az országos átlagok 2,9 (Spanyolország) és 6,7 (Magyarország) között szóródnak. Az adatokból nem nagyon rajzolódik ki könnyűszerrel értelmezhető mintázat, de úgy látszik, a feltételeesség teljesültéhez való ragaszkodás a közép- és kelet-európai országokban azért a többiekben tapasztaltnál keményebb (Szlovénia e szempontból kivételnek látszik). Mindez ahhoz a tényhez köthető, hogy ezekben az országokban nagyobb távolság választja el a bevándorlókat a szűkölködők többi csoportjától.

Hogy a feltételeességhez ragaszkodás mértékében az egyes országok között mutatkozó különbségek mivel magyarázhatók, olyan kérdés, melyre a szakirodalom egyelőre még nem tud igazán kielégítő választ adni. Hogy a lehetséges magyarázó tényezőkről valamit megtudhassunk, változó páronkénti korrelációkat számoltunk az aggregált feltételeesség és független változóink országonkénti átlagai között. (Az országok kis száma miatt többváltozós elemzéseknek nincs értelme.) Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy a feltételeesség, úgy tűnik, erősebb a szegényebb országokban; ott, ahol a munkanélküliség mértéke alacsonyabb; ahol erősebb a munkaetika; ahol a bevándorlókat negatívabb attitűdökkel fogadják; gyengébb az emberek egymásban való bizalma, kevésbé bíznak a demokráciában; illetve ott, azokban az országokban, ahol az emberek szívesebben vennék, ha a társadalom meritokratikus berendezkedésű lenne.

3. ábra: A feltételes szolidaritás (országos átlagok)

1. táblázat: Egyes változók Pearson-korrelációja a feltételes szolidaritás országokénti mértékével (aggregált szint, országos átlagok közötti korrelációk)

	A szolidaritás feltételekhez kötöttsége
Összetétel	
Életkor	0,188
Iskolázottsági szint	0,056
Struktúra	
Gazdagság (GDP) ^c	-0,453
Jóléti kiadások (a GDP %-ában)	-0,301
Jövedelmi egyenlőtlenségek	-0,041
Munkanélküliségi ráta	-0,363 ^a
Kultúra	
Munka-étosz	0,364 ^a
Bevándorlókkal szembeni attitűdök	-0,531 ^b
Bízni embertársainkban	-0,357 ^a
Bízni a (jóléti) állam intézményeiben	-0,272
Bízni a demokráciában	-0,382 ^b
Jóléti felelősségtudat	0,055
Jóléti jogosultságok és kötelezettségek	0,236
A munkanélküliség lustává tesz	0,297

folytatódik

	A szolidaritás feltételekhez kötöttsége
Politikai beállítottság (Bal/Jobb)	0,292
Katolikusok százalékos aránya	-0,124
Protestánsok százalékos aránya	0,005
Templomba járás gyakorisága	-0,014
Meritokratizmus	0,484 ^c
Egalitarianizmus	0,155

Megjegyzés: ^a = $p < 0,01$; ^b = $p < 0,05$; ^c = $p < 0,1$

Az a tény, hogy a feltételelenség a szegényebb országokban bizonyul erősebbnek, valamilyen „nemzeti teherviselés” vagy „fiskális teherviselés” szempont érvényesülésére utalhat. Egy másik kutatásból vannak adataink arról, hogy ez szerepet játszik az európai lakosságnak a rászoruló csoportokkal szemben tanúsított szolidaritása formálásában (van Oorschot–Arts–Halman 2005, lásd még Hills 2002). Általánosítva úgy fogalmazhatunk: ha az emberek úgy érzik, hogy a jóléti költségek relatíve magasak (vagy tovább nőhetnek), akkor kevésbé hajlanak a jóléti programok (vagy a rászoruló csoportok) támogatására. A mi esetünkben gondolhatnánk akár arra is, hogy a szegény országokban az emberek azért ragaszkodnak nagyobb mértékben a feltételelenséghez, mint a gazdagabbakban, mivel úgy érzik, hogy a rászoruló csoportok feltételek nélküli támogatását nem engedheti meg magának az ország, és ez a módszer kevésbé életképes megoldás. A „nemzeti teherviselés” felfogás alapján azt várhatnánk, hogy a feltételelenséget ott találhatjuk erősebbnek, ahol gyakoribb a munkanélküliség, ennek azonban az ellenkezője igaz. Magyarázat az lehet, hogy itt a célnépességekről kialakult kép s az ebből táplálkozó érdemesség-felfogás játszik szerepet. Mint arra már korábban utaltunk, a munkanélküliekről kialakult közvélekedés pozitívabbnak tűnik, amikor magas a munkanélküliség szintje. Ez a feltételelenség enyhüléséhez vezet. E gondolatmenettel egybevág az a tény (vö. 1. táblázat), hogy minél negatívabbnak mutatkozik a bevándorlókhoz köthető kép egy országban, a lakosság feltételelenséghez ragaszkodása annál erőteljesebb. A munka éthoszához, a bizalomhoz és a meritokratikus gondolkodáshoz köthető eredmények jól illeszkednek azokhoz az összefüggésekhez, amelyeket az egyén szintjén előre jeleztünk. Hogy előrejelzéseink beigazolódnak-e, a későbbiekben majd elválnak.

Ami a jóléti államra vonatkozó paramétereket illeti, eredményeink az aggregált adatok szintjén nem nagyon mutatnak a feltételelenségben mutatkozó különbségeket. Az 1. táblázat azt mutatja, hogy az olyan országokban, ahol többet költenek jóléti kiadásokra, ott a lakosság a kiadások feltételekhez kötésében kissé szigorúbbnak bizonyul, de ez az összefüggés statisztikailag nem bizonyul szignifikánsnak.

Ami a jóléti rendszerek egyes típusait illeti, a 2. táblázatban föltüntetett adatok azt mutatják, hogy a feltételelenség mértékének országok közötti különbségei nagyon csekélyek, ám a várakozásnak megfelelően a hangsúlyosabban reziduális

angolszász típusban, illetve a közép- és kelet-európai országokban magasabbak. Újra hangsúlyozzuk azonban, hogy ezek az eltérések statisztikailag nem szignifikánsak, és az egyes típusokon belüli variancia mértéke nagyobb, mint a típusok közötti. Ebből egy következtetés adódik: annak, hogy egy-egy ország a jóléti rendszer melyik típusába tartozik, nincs igazán érdemleges szerepe abban, hogy a feltételesség elve mennyire mutatkozik erősnek. Lehet, hogy ha nem európai léptékben vizsgálódnánk, hanem világméretben, akkor komoly tényezőnek bizonyulhatna, hogy az egyes országok milyen mértékben és milyen fajta módon mutatkoznak „jóléti államnak”, e feltételezés helytállóságának ellenőrzéséhez azonban sokkal több országból lenne szükségünk adatokra, mint amennyivel jelenleg rendelkezünk.

2. táblázat: A feltételesség a jóléti rendszer típusa szerinti bontásban

Jóléti rendszer típusa	Átlagos feltételesség	Elemzés	Szórás
Skandináv	4,7822	3	0,54409
Kontinentális	4,5343	5	0,49262
Angolszász	5,3219	2	0,35693
Dél-európai	4,1114	4	1,03745
Közép- és kelet-európai	5,4377	9	0,79814
Összes ország	4,9151	23	0,85720

Megjegyzés: csoportok közötti négyzetösszegek: 6,150; csoporton belüli négyzetösszegek: 10,015; F-statisztika = 2,763; szignifikancia: 0,059.

A szolidaritás feltételekhez kötöttsége egyéni szinten

Annak érdekében, hogy megvizsgáljuk, miért erősebb egyeseknél, miért gyengébb másoknál a feltételesség mértéke, regresszió-analíziseket végeztünk: ezek eredményeit a 3. táblázat mutatja be. Az 1. modell csak a személyes jellemzőket vonja be az elemzésbe a valamennyi európai országból begyűjtött, rendelkezésre álló, összesített adatbázis alapján. A 2. modell számításaiba már az országváltozókból is fölhasználtunk adatokat. Szögezzük le rögtön, hogy ha a két modellt egybevetjük, a személyes tulajdonságok magyarázó hatásának mértéke sem nagyságrendjében, sem irányultságában nem mutat számottevő különbséget közöttük. (Egyetlen kivétel azért van, ez pedig a protestantizmus hatása, amire rövidesen visszatérünk.) Ez azt jelenti, hogy a magyarázó erejű személyes változók konfigurációja egész Európában ugyanazt a hatást gyakorolja az emberekre. Mindegy, hol él az ember, melyik európai országban, milyen jóléti rendszerben, milyenek az általunk figyelembe vett szociodemográfiai változók, de ugyanígy a világnézeti vagy attitűdöket tükröző változók is, nagyon nagy mértékben ugyanazokat a hatásokat eredményezik. Ráadásul Európa négy régiójában (Észak-, Nyugat-, Dél-, illetve Közép- és Kelet-Európa), az 1. modell mintája szerint, egymástól független

módon, járulékos adatfelvételeket végeztünk, s az ezekből származó adatok elemzése is alátámasztja ezt.

3. táblázat: Az európai lakosság körében tapasztalt szolidaritás feltételeességének mértékét magyarázó tényezők

	Európa 1. modell	Európa 2. modell
Nem (férfi/nő)	0,022	0,020
Életkor	0,040	0,045
Iskolázottság	-0,034	-0,036
Háztartás jövedelme	n. sz.	n. sz.
Foglalkoztatási viszony (referenciacsoport = alkalmazásban állók)		
– nyugdíjas	0,052	0,042
– háztartásbeli	n. sz.	n. sz.
– diák	n. sz.	n. sz.
– munkanélküli	n. sz.	n. sz.
– egyéb	n. sz.	n. sz.
Vallás (referenciacsoport = nem-hívők)		
– katolikus	n. sz.	n. sz.
– protestáns	0,039	n. sz.
– egyéb	n. sz.	n. sz.
Templomba járás gyakorisága	n. sz.	-0,022
Politikai beállítottság (bal/jobb)	0,042	0,039
Meritokratizmus	n. sz.	n. sz.
Egalitarianizmus	-0,027	-0,019
Munka-étosz	n. sz.	n. sz.
Jóléti politikához való viszony		
– felelősség (egyéni/ állami)	0,024	0,028
– munkanélküli fogadjon el minden fölkínált munkát (igen/nem)	0,028	0,038
– munkanélküliség lustává tesz (igen/nem)	0,031	0,040
Bizalom		
– bízni embertársainkban	-0,048	-0,052
– bízni az intézményekben	-0,055	-0,063
– bízni a demokráciában	-0,090	-0,076

folytatódik

	Európa 1. modell	Európa 2. modell
Bevándorlókkal szembeni attitűdök		
– érzések (negatív/pozitív)	–0,139	–0,142
– helyes-e a bevándorlás (igen/nem)	–0,155	–0,143
Gazdagság (referenciacsoport = angolszász)		0,201
Jóléti rendszer típusa		
– skandináv		0,081
– kontinentális		–0,058
– dél-európai		–0,196
– kelet- és közép-európai		–0,238
Jóléti erőfeszítések		0,081
Protestánsok százalékaránya		–0,130
Munkanélküliségi ráta		–0,094
Munka-étmosz átlagosan		n. sz.
Adjusztált R^2	0,126	0,152

Megjegyzés: $p < 0,05$; n. sz. = nem szignifikáns.

Akkor hát milyen is ez a közösnek bizonyuló konfiguráció? Ha az egyének társadalmi-demográfiai paraméterei felől tanulmányozzuk a 3. táblázatot, azt látjuk, hogy a feltételeesség kicsit erősebb a nőknél, az idősebbeknél, illetve a kevésbé iskolázottaknál. Nem látunk különbséget a foglalkoztatott és a munkanélküli, vagy az alacsonyabb és a magasabb jövedelmű népesség között. A nemi hovatarozást leszámítva ezek az adatok egybevágóak egy korábbi, Hollandiában végzett közvélemény-kutatás adataival (van Oorschot 2000). Amint arra korábban már céloztunk, az idősekről és a kevésbé iskolázottakról gondolhatjuk azt, hogy az ő társadalmi helyzetükben jóval több kockázattal kell szembenéznük, ezért kritikusabb szemmel nézhetik, hogyan is gazdálkodnak az országban azzal, amire nemsokára nekik maguknak lehet szükségük. Az önérdelvezérelt versenyhelyezetre hivatkozás mellett a rászoruló csoportokról kialakult képnek is lehet hatása. Gyakran találkozhatunk azzal, hogy az alsóbb társadalmi-gazdasági kategóriákban negatívabb véleményt formálnak, mondjuk, a munkanélküliekről vagy a segélyezettokról (Golding–Middleton 1982, Schneider–Ingram 1993), ez pedig erősíti a feltételeességet. Ez eredményezheti azt, hogy erősödik a feltételek teljesülééhez való ragaszkodás. Hogy a munkanélküliek e tekintetben nem különböznek az alkalmazásban állóktól, talán abból adódik, hogy a két állapot közötti ide-oda áramlás egyre mindennaposabb jelenséggé válik, az egyik vagy a másik csoportban éppen lévők attitűdjei általában nem nagyon különböznek egymástól. Hogy a jövedelem nagyságának nincs kimutatható hatása, az két, egymás ellenében ható trend következménye lehet. Ha úgy gondoljuk, hogy a nagyobb

erőforrásokkal rendelkezőknek könnyebb szolidárisabbnak lenni, feltételezhetjük a gazdagokról, hogy kevésbé ragaszkodnak a feltételelenséghez. Másfelől viszont, ha a gazdagabbak úgy vélik, hogy nem áll a szorosán vett személyes érdekükben a szociális védelem támogatása, akkor kevesebbel szeretnék ezt finanszírozni, amely eredményeként amellet voksolnak, hogy a társadalom szűkmarkúbban, a feltételeket szigorúbban ellenőrző módon kezelje a más emberek szűkösségének enyhítését.

Mit mutatnak az ideológiai jellemzők? A 3. táblázat szerint azt, hogy – akár csak a holland kutatásban – a jobboldal felé húzó politikai beállítottsággal az emberek szigorúbban ítélik meg a feltételelenséget, a munkaetikáról vallott nézetek viszont semlegesek a feltételelenségről alkotott vélemények szempontjából. A jobboldali vagy baloldali beállítottság nem befolyásolja az egyenlőségvel kapcsolatos attitűdöket, mivel az egalitáriánus nézőpontnak önállóan hatása van. A szociális egyenlőség elkötelezettebb hívei kevésbé állnak a feltételelenség pártján, teljesen függetlenül attól, hogy amúgy inkább jobbra vagy inkább balra húznak-e. Nehezebb megérteni azt, hogy a munkaetikával és a meritokratizmussal kapcsolatos álláspont miért nem számít. Azt várnánk, hogy akiknek számítanak a munka morális vonatkozásai, illetve az, hogy a társadalom értékén kezelje az érdemet, azok számára fontos, hogy a rászorulókkal szemben érvényesítsék a feltételelenség követelményeit. (Például azért, mert kételkednek abban, vajon megtesznek-e minden elképzelhető erőfeszítést az öngondoskodásra.) További elemzések azt mutatták, hogy változó páronként számítva mindkét változó pozitívan korrelál a feltételelenséggel. Úgy látszik, hogy sokváltozós elemzési eljárások alkalmazásakor más változók hatása elfedi ezt az összefüggést. Annyi mégis bizonyos, hogy – korábban említett feltételelenseink ellenére – semmiféle holland „kivételenségnek” nincs nyoma.

Ami az attitűdváltozókat illeti, a 3. táblázat meglehetősen erős hatások létezésére világít rá. Azoknál, akiknek az állam jóléti tevékenységéről, a jóléti függőségéről és a jóléti állam támogatásából élőkről erőteljesebben negatívak az attitűdjei, a feltételelenség – mint előzetesen feltételeztük – hangsúlyozottabb. Ugyanez igaz azokra, akik kevésbé bíznak embertársaikban, a (jóléti) állam intézményeiben, illetve a demokráciában. Különösen erős az attitűdök negatív irányba fordulása a kérdezett országában letelepült bevándorlókkal kapcsolatban. Egészen nyilvánvaló, ha nem vettük volna be őket a feltételelenséggel kapcsolatos skálába, egészen másfajta eredményekhez jutottunk volna. Mégsem választottuk ezt a megoldást, mivel az európai országokban a bevándorlók egyre inkább a szegény néptömegek központi magjához tartoznak.

Ami a vallásosságot megjelenítő változókat illeti, a 3. táblázat azt mutatja, hogy – várakozásainkkal ellentétben – a nem hívők nem bizonyulnak fokozottabban feltételelenségpártinak, mint azok, akik a katolikus, a protestáns, vagy más egyházak hívének mondják magukat. Az a feltételelenségünk viszont beigazolódott, hogy a templomba sűrűbben járó emberek körében a feltételelenséghez ragaszkodás szintje alacsonyabb. Érdekes, s föltétlenül megjegyzésre méltó, hogy a protestán-

sok az 1. modellben mutatkozó szigorúbb feltételeességének a 2. modellben már nem találjuk nyomát. Ez azt valószínűsítheti, hogy az 1. modellben igazából az egyes európai régiók (és országaik) közötti különbségek, s nem annyira az egyes emberek közöttiek fejtenek ki hatást. Ahol (mint azt az előzőekben kifejtettük) általában azt találjuk, hogy a protestánsok szolidárisabbak a rászoruló csoportokkal, ott ugyanazon módon tesznek különbséget közöttük, mint a katolikusok.

A második modell eredményei (ahol már az országok jellemzőit is figyelembe vettük) azt mutatják, hogy az európai országok lakosai feltételes szolidaritásának mértéke függ attól, hogy melyik országban élnek. Ha először a jóléti államokat jellemző paraméterekre összpontosítunk, a táblázatból azt olvassuk ki, hogy van különbség a különböző típusú jóléti államokban élő emberek között, s a jóléti kiadások bősége/szűkössége minden egyébtől függetlenül befolyással van világlátásukra. Ha az Egyesült Királyságban vagy Írországban élő embereket (mindkét ország az ún. angolszász típusba tartozik) azokkal vetjük egybe, akik a skandináv típusú jóléti államok lakói, azt tapasztaljuk, hogy az utóbbiak egy picit erősebben ragaszkodnak a feltételeességhez, viszont a kontinentális típusú jóléti államok lakosai egy kicsit lazábbnak mutatkoznak náluk ebben a kérdésben. A dél-európai – és még inkább a kelet- és közép-európai – jóléti államokban tapasztaljuk a legnagyobb eltérést; itt csökken a legerősebb mértékben a feltételeességi elvhez való ragaszkodás. Ezek az eredmények természetesen nem tükrözik vissza azt, ami a 2. táblázatból kiolvasható – vagyis az egyes országokra kimutatott átlagos feltételeesség mértékét. Ennek nagyon egyszerű oka van, ugyanis itt az egyéb változók hatását kiszűrtük. Ha ugyanis képet akarunk kapni arról, hogy a jóléti rendszer típusa milyen közvetlen hatásokat képes gyakorolni, ahhoz –feltételezésünk szerint – más országszintű változók hatását ki kell szűrni. Azt látjuk, hogy a szociális kiadások – a jóléti rendszer típusától függetlenül – pozitív hatást gyakorolnak a feltételeességre. Azaz: azokban a jóléti államokban, ahol sokat költenek jóléti kiadásokra, szigorúbb a feltételeességhez ragaszkodás. Ez a hatás ellenkező irányú, mint ami a jóléti típusból magából következik, de nem igazán mondható erősnek. A többi tényező közül leginkább az ország gazdagsága gyakorol hatást. A gazdagabb országokban az emberek kevésbé ragaszkodnak a feltételek betartásához, amikor arról van szó, hogy segítsünk a társadalom rászoruló csoportjain. Úgy látszik, ha az ember gazdagabb közegben él, akkor engedékenyebb a tekintetben, hogy valami a kevésbé szerencsések csoportjainak is juthasson. A másik, viszonylag erős hatás az, hogy az olyan országokban, ahol a protestantizmus relatíve nagy szerephez jut, az emberekre kevésbé jellemző, hogy ragaszkodni akarjanak a feltételek szigorú betartásához. Végezetül pedig: a magasabb munkanélküliségi ráta azzal jár együtt, hogy alacsonyabb a feltételeesség; az átlagos munkaetika mutatója közömbösnek bizonyul.

Ezen a – lényegét tekintve problémaföltáró jellegű – szinten meglehetősen nehéz értelmezni a kapott eredményeket. A jóléti rendszerek típusai kapcsán elég nehéz megmondani, hogy igazából mire is vezethetők vissza az észlelt hatások. E típusok sok mindenféle vonatkozásban különböznek egymástól, és az egyes

típusok közötti kvalitatív különbségek talán nem is számítanak olyan nagyon döntőnek, amikor a jólétnek egy kicsit tágabban értelmezett felfogásáról van szó (amibe beletartoznak a pénzbeli juttatások, a szolgáltatások, a lakharás körülményei, az egészség és még sok minden). Például az Egyesült Királyságot, ahol a juttatásokkal kapcsolatban tapasztalt modell „angolszász”, viszont az egészségügyi ellátással kapcsolatos meg „szociáldemokrata” jellegű. A hatások bizonyosan nem a gazdagságban vagy a szociális kiadások mértékében mutatkozó különbségeket tükrözik, mivel ezeket az elemzés során kiszűrtük. A választóvonal, úgy tűnik, alapvetően Európa északi, illetve nyugati régiójának jóléti államai, másfelől pedig Dél-Európa, illetve Kelet- és Közép-Európa országai között húzódik. Ilyen optikából nézve arra juthatunk, hogy a jóléti rendszer adott típusába tartozásnak van hatása arra, mennyire köteleződünk el a feltételelesség mellett. Az egész azon múlik, hogy az ember nagy általánosságban megbízik az állam jóléti politikájában, vagy nem. Aki megbízik, az könnyebben talál érvet arra, hogy feltételekhez kötve támogassa a rászoruló csoportokat, hiszen bízhat abban, hogy az állam valamilyen módon segíteni fogja őket. Az ország gazdagságának magasabb szintje eredményezhetné azt, hogy a lakosság meglehetősen nagyvonalú módon kezelje ezt a kérdést, de egy ilyen trend létezését nem támasztja alá semmi, hiszen egyértelműen a gazdag európai országokban találjuk a legkiterjedtebb jóléti államokat. Abból a tényből, hogy a magasabb összegű kiadások az embereket visszafogottabbá teszik, akár arra is gondolhatnánk, hogy azon aggódnak, mennyire teherbíró az ország, mennyire képes elviselni a fiskális terheket. A munkanélküliségi ráta hatására korábban már utaltunk. Módosíthatja, milyenek látják a célcsoportokat, s azt is, hogy mennyire tartják érdemesnek őket. Ami a protestantizmust illeti, adataink azt mutatják, hogy Európában nem az számít, hogy a kérdezett maga protestáns-e, vagy sem, hanem az, hogy az őt körülvevő közegben mennyire erős a protestáns kultúra hatása. Ezen múlik, mennyire ragaszkodik a feltételelességhez. Minél erősebb a protestáns kultúra hatása, annál kevésbé érzi úgy, hogy a feltételelességet be kell tartatni. Ez nem az erősebb munkaetikára vezethető vissza, mivel ennek a változónak a hatását mind az egyéni, mind az aggregált szinten kiszűrtük.

Következtetések és megvitatás

Ez a cikk szeretne hozzájárulni annak megértéséhez, hogy a populáris kultúrának milyen hatása van a jóléti kiadások elosztására. Azt tekintettük át, hogyan alakul az európai népszerű elképzelései szerint négy különböző rászoruló csoport egymáshoz viszonyított érdemessége. Azt is megvizsgáltuk még, minek függvényében változik az, hogy Európa lakossága mit gondol arról, mennyire fontos a feltételelesség szigorú számbavétele. Az 1999/2000-es *European Values Study* adatai alapján arra jutottunk, hogy mind a 23 európai országra ugyanaz a sablon

érvényes: informális szolidaritást az idős emberekkel szemben tanúsítanak leginkább, illetve közel hasonló mértékben a betegekkel és fogyatékosokkal szemben. Hátrébb állnak a sorrendben a munkanélküliek, az egyes országokba betelepült bevándorlók pedig mindenütt a skála legalján találhatók. A jóléti programok egyes típusainak a nagyközönség általi támogatásáról, a célcsoportok alkotta véleményekről és az érdemesség kritériumairól korábban folytatott empirikus kutatások alapján pontosan ezt az eredményt vártuk. Az egyes országokat egymással egybevetve tapasztalhattunk némi változékonyságot a rászoruló csoportok viszonylagos helyzetének megítélésében. Arra számítottunk, hogy ahol a szociális védelemre fordított nemzeti erőforrások alacsonyak (pl. Közép- és Kelet-Európa), az emberek hajlamosabbak lesznek erőteljesebb, a *Mi* és az *Ők* között erősebben meghúzott választóvonalakhoz tapadó különbségtéveszésre az egyes csoportok érdemessége tekintetében (annak érdekében, hogy az a kevés, ami juthat, az *Minékünk* jusson). A gazdagabb országokban (pl. Hollandiában vagy a skandináv államokban) az emberek meg jellemzően aszerint ítélnék, mennyire van módjuk, képességük a nélkülözőknek helyzetük megváltoztatására, vagyis a kontrollképességet tekintik az érdemesség kritériumának. Az a tény, hogy a szolidaritási rangsor egész Európában mindenütt egyformán alakul, arra utal, hogy az „érdemesség” fogalma mögött meghúzódó logika igen mélyen gyökerezik a jólétre vonatkozó populáris kultúra felfogásában. Ezt támasztja alá, hogy a mi adataink is azt mutatják, az érdemességi rangsor mindenütt egyformán alakul: a férfiak és a nők körében, a különböző életkori csoportokban, iskolázottsági és jövedelemnagyság szerinti szinteken, a különböző társadalmi helyzetű, továbbá a vallási hovatartozás szerint alkotott csoportokban.

Ami a rangsort illeti, kutatásunk egybevégtelenül más kutatások tapasztalataival megerősíti azokat. Mindazonáltal annyiban az úttörők egyike, hogy expliciten figyelmet fordítottunk arra, milyen szerepe van a feltételelességnek a szolidaritás alakításában, azaz arra, hogy az emberek milyen mértékben igazítják hozzá a rászorulóknak különböző csoportjai felé kinyilvánított szolidaritásukat az ennek a kívánalomnak való megfeleléshez. A feltételelességet (s a vele együtt mozgó változókat) mind aggregáltan, mind pedig individuális szinten is vizsgáltuk.

Aggregált szinten változékonyság tapasztalható abban, hogy az egyes országokban hogyan alakul a feltételelesség szintje. Ez kétváltozós elemzési szinten különböző tényezőkhöz kapcsolható. A feltételelesség átlagos szintje például magasabb Európa szegényebb országaiban (itt talán a „nemzeti teherviselés” teherbíró képessége fölötti aggodalom számlájára írható hatással találkozunk); ott, ahol alacsony a munkanélküliségi ráta (amivel vélhetőleg együtt jár, hogy a munkanélküliekről negatív kép alakul ki); ott, ahol az emberek kevésbé bíznak embertársaikban, illetve a (jóléti) állam intézményeiben (ami esetleg a túlhasználattal vagy a túlköltekezéssel kapcsolatos aggodalmakat tükrözi); valamint ott, ahol az országban élő bevándorlókat negatívabban ítélik meg. A jóléti állam két fontos jellemzőjének, a jóléti rezsim típusának, illetve a szociális kiadások nagyságának nincs szignifikáns hatása a feltételelesség országos szintjének alakulására. Mind-

azonáltal a 23-as elemszám túlságosan kicsi ahhoz, hogy aggregált szinten bármilyen mélyebb sokváltozós elemzést elvégezhessünk.

Az egyének szintjén, ahol azt elemeztük, milyen tényezők befolyásolják, hogy egyik ember inkább köti feltételekhez, hogy szolidáris legyen a rászoruló adott csoportjával, a másik meg kevésbé, a következőket találtuk: Európa különböző régiói vagy az egyes országok között nem nagyon látni különbséget az egyes tényezők hatásának irányultságában, illetve mértékében. Másként fogalmazva, a magyarázó erejű személyi változók elrendeződése nagyjából egész Európában ugyanaz. Ez is azt jelzi, hogy az „érdemességet” illető, széles körben elterjedt fogásnak mélyre nyúlnak a gyökerei. Ami a szociodemográfiai és gazdasági változókat illeti, azt találtuk, hogy a feltételelenség kicsit erősebben jellemzi a nőket, az idősebbeket és az alacsony iskolázottságúakat. Nincs különbség a foglalkoztatottak és munkanélküliek között, sem pedig az alacsonyabb és magasabb jövedelemmel rendelkezők között. A kérdezett nemét leszámítva eredményeink megegyeznek azokkal, melyeket egy régebbi, a feltételelenséghez ragaszkodásról folytatott holland közvélemény-kutatásban kaptunk. Az ideológiára vonatkozó változók esetében az derült ki, hogy – akár csak a holland kutatásban – a jobboldali beállítottságúak körében erősebb a feltételelenséghez ragaszkodás, a munkaetika meg nem játszik szerepet. Ráadásul azt tapasztaltuk, hogy azok a válaszadók, akik számára fontos volt az egyenlőségelv, akár baloldaliak, akár jobboldaliak voltak, kevésbé törődtek a feltételellességgel. Az attitűdváltozók azt mutatták, hogy akik negatív attitűddel viszonyultak az állam jóléti politikájához, a jóléti függőséghez, illetve a segélyezetttekhez, azok szigorúbban vették a feltételelenség megkövetelését. Ugyanez bizonyult igaznak azokra is, akik kevésbé bíznak embertársaikban, a (jóléti) állam intézményeiben, illetve a demokráciában. Különösen erős hatásúak a bevándorlókkal szemben tanúsított negatív attitűdök. Végezetül, a vallási hovatartozás, éppen úgy, ahogyan azt a szolidaritás gyakorlásáról vagy az adományozó tevékenységekről végzett kutatások esetében szoktuk tapasztalni, szerepet játszik. Nem az számít, hogy az emberek vallásosnak mondják-e magukat, vagy sem, illetve milyen felekezetbe tartozónak mondják magukat; a templomba járás gyakoriságára adott válaszuk a releváns. Akik gyakrabban járnak templomba, azoknak a rászoruló csoportok iránt érzett szolidaritása kevésbé kötődik a feltételelenség szigorúan vételéhez.

Túl azon, milyenek a válaszadó személyes jellemzői, az is számít, hogy milyen fajta országban él. A Dél-Európában, Közép-, illetve Kelet-Európa jóléti államaiban élők számára kevésbé fontos a feltételelenség. Ebben szerepe lehet annak, hogy ezekben az országokban kevesebbet költenek jóléti kiadásokra. Ugyanakkor viszont ezek az országok szegényebbek, mint Nyugat- és Észak-Európa országai; a protestánsok aránya a lakosságon belül pedig (rendkívül) alacsony. Tegyük hozzá, hogy azokban az országokban, ahol relatíve magas a munkanélküliségi ráta, ott az emberek lazábban veszik a feltételellességet.

Írásunkban igyekeztünk elfogadható értelmezéseket találni arra, miért olyan eredményeket kaptunk a feltételellességre, amelyeneket. Szeretnénk azonban hang-

súlyozni, hogy ezeket a jövőben még sok kutatásban kell tovább tesztelni, mivel a magunk vizsgálatán kívül egyetlen másikról tudunk csak, amelyet ezeknek a kérdéseknek szenteltek volna. Az a tény, hogy eredményeink egy része megegyezik a korábbi holland vizsgálatban észleltekkel (pl. az életkor és az iskolázottsági szint hatására vonatkozó, vagy az, hogy a jövedelemnek, illetve a foglalkoztatottsági státuszának nincs hatása), továbbá az, hogy – mindent összevéve – a személyes paramétereiből levezethető hatások mintázata Európán belül mindenütt ugyanolyannak mutatkozik, feljogosít arra, hogy úgy gondoljuk: sikerült rávilágítanunk az európai populáris kultúrának néhány, a jóléti elosztásra hatást gyakorló alapelemére. Tegyük hozzá, azt is sikerült dokumentálnunk, hogy a rászoruló csoportok érdemességük szerinti rangsorát Európában mindenütt egyformának látják.

Ami mind a rangsorok egyformaságára, illetve a feltételeesség mértékére vonatkozó eredményeink esetében figyelemre méltó, az a bevándorlási faktor szerepe. A rászoruló bevándorlók az érdemességi rangsor legalján találhatóak, a bevándorlókról és létszámuk növekedéséről kialakult ellenséges kép összekapcsolódik a támogatásuk feltételekhez kötésének szigorodásához. Ez fontos lehet abból a szempontból, mennyire fogja támogatni a jövőben a nagyközönség az európai jóléti államok szociálpolitikáját. Perdöntő lehet, hogy a bevándorlókat fogják-e (s ha igen, mennyire) érdemtelen szegénynek kikiáltani; mennyire fognak úgy benne ragadni egy stigmatizált helyzetben, ahogyan az Egyesült Államokban a feketékkel ez megtörtént. Gilens (1999) és mások is kimutatták már: az, hogy a nagyközönség nem rokonszenvezik a jóléti politikákkal, igen erősen egy „Mi kontra Ők” hatásmechanizmusra vezethető vissza. Azaz a nagyközönség negatívan ítélkezik a feketékről, és úgy gondolja, hogy a jóléti támogatásoknak ők a legfőbb haszonélvezői. Európában jelenleg heves viták folynak arról, vajon a bevándorlóknak ugyanolyan mértékben és ugyanolyan feltételekkel kell-e juttatásokat és szolgáltatásokat nyújtani, mint a helybéli nem migráns lakosságnak (lásd Boeri–Hanson–McCormick 2002). Hollandiában például már beszédtema, hogy szükség lenne-e egy „migránsmentes” jóléti államra (Entzinger–Van der Meer 2004). Számolnunk kell azzal a kockázattal, hogy az erről folytatott vita és a következményeként föllépő szakpolitikai intézkedések egyre nagyobb nyomáspróbának teszik ki a bevándorlók iránt tanúsított szolidaritást, mivel ez csak a „Mi kontra Ők” gondolkodásmódot erősítheti föl az emberekben. Az intézkedések könnyen eredményezhetnek szegénységi csapdákat, amelyekből a bevándorlók nem egykönnyen lesznek képesek kiszabadulni, aminek hatására a lakosság egyre ellenségesebben fog viszonyulni hozzájuk. Alesina és Glaeser (2004) még tovább vezeti ezt a gondolatot: ha a jólét negatív módon kapcsolódik össze a „migránsokkal”, ahogy ez a „feketékkel” az Egyesült Államokban megtörtént, az az egész jóléti rendszer legitimitására hatással lehet, ennek pedig a valószínű hosszú távú eredménye a jóléti ellátások szintjének csökkentése lesz. Véleményünk szerint az európai országokban az állam jóléti politikájának leendő legitimitációja korántsem egyedül az identitás érdemességének kritériumán fog múlni.

Egy olyan trend is érvényesül Európában, amely a helyzetünk ellenőrzés alatt tartására való képesség kritériumát veszi figyelembe. Vagyis a jólétről való neoliberais, kommunitárius gondolkodás, amely összeurópai szinten is, országonként is igen népszerűnek bizonyul a döntéshozó elitek szemében, az állampolgárok személyes felelősségére egyre nagyobb súlyt fektet (George 1996, Taylor-Gooby 1997, Forma 1999, Schmidt 2000). Az állampolgártól manapság nagyon is – és egyre inkább – elvárják, hogy aktív, kezdeményezőképz legyen és gondoskodjék saját magáról. Olyan sugallat ez, amely, véleményünk szerint, elég könnyen szolgálhat alapul annak az általános elképzelésnek, hogy akik nélkülöznek, azok nem viselkednek felelősségteljesen, épp ezért ők maguk okolhatók a nélkülözésükért. Ha ők tehetnek róla, akkor nem érdemlik meg a támogatást, és semmi szükség a mindenkit gondoskodón szárnya alá vevő jóléti államra. Az európai jóléti államok leendő legitimitását és jellegét e vonatkozásban is előre jelezheti az Egyesült Államok jóléti rendszerének jelenlegi helyzete.

Végezetül válaszra vár még az az érdekes kérdés is, hogy az érdemességre adott válaszok miért olyan egyformák Európa-szerete mindenütt. Vagyis, hogy miért van az, hogy az érdemességgel kapcsolatos vélemények és attitűdök oly mélyen gyökereznek a populáris kultúrában. Feltételezésünk szerint itt egy olyan kulturális mintázatról van szó, amely azért alakulhatott ki, mert fontos funkciója lehetett a társadalmi csoportok fennmaradásában. Az identitásalapú érdemességi kritérium megvédi a csoportot a vele szemben kívülről támasztott terhes támogatottsági elvárásoktól, a kontroll követelménye pedig megvédi a csoporton belül fölmerülő hasonló elvárásoktól. Ha mindez igaznak bizonyul, akkor ilyen, erre rímelő érdemességi rangsor fölbukkanására számíthatunk az Európán kívül eső országokban is.

Fordította: Léderer Pál

Irodalom

- Alesina, A. – Glaeser, E. (2004): *Fighting Poverty in the US and Europe: a World of Difference*. New York: Oxford University Press.
- Alston, J. P. – Dean, K. I. (1972): Socioeconomic Factors Associated with Attitudes Toward Welfare Recipients and the Causes of Poverty. *Social Service Review*, (46), 1, 13–22.
- Appelbaum, L. (2001): The Influence of Perceived Deservingness on Policy Decisions Regarding Aid to the Poor. *Political Psychology*, (22), 3, 419–442.
- Appelbaum, L. (2002): Who Deserves Help? Opinions About the Deservingness of Different Groups Living in Germany to Receive Aid. *Social Justice Research*, (15), 3, 201–225.
- Arts, W. – Gelissen, J. (2002): Three Worlds of Welfare Capitalism or More? A State-of-the-art Report. *Journal of European Social Policy*, (12), 2, 137–158.

- Arts, W. – Halman, L. – van Oorschot, W. (2003): The Welfare State: Villain or Hero of the Piece? In W. Arts – J. Hagenaars – L. Halman (eds.): *The Cultural Diversity of European Unity*. Leiden: Brill.
- Baldwin, P. (1990): *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare States, 1875–1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barr, N. (1992): Economic Theory and the Welfare State: a Survey and Interpretation. *Journal of Economic Literature*, 30, 741–803.
- Bekkers, R. (2003): De bijdragen der kerckelijken. In T. Schuyt (ed.): *Geven in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu van Logum, 141–172.
- Bendix Jensen, J. (2004): *Targeting Social Security: Who Gets What, Why? An Analysis of Measures that Target Danish and British Unemployment Benefits, Social Assistance, Retirement Pension and Family Allowances, 1990–2002*. Aalborg: Aalborg University.
- Blekesaune, M. – Quadagno, J. (2003): Public Attitudes toward Welfare State Politics: a Comparative Analysis of 24. Nations. Paper presented at the First Annual Conference of ESPAnet (Nov.), Copenhagen.
- Boeri, T. – Hanson, G. – McCormick, B. (eds.): (2002): *Immigration Policy and the Welfare System*. Oxford: Oxford University Press.
- Burstein, P. (1998): Bringing the Public Back In: Should Sociologists Consider the Impact of Public Opinion on Public Policy? *Social Forces*, (77), 1, 27–62.
- Chamberlayne, P. – Cooper, A. – Freeman, R. – Rustin, M. (1999): *Welfare and Culture in Europe: Towards a New Paradigm in Social Policy*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Chong, D. – Citrin, J. – Conley, P. (2001): When Self-interest Matters. *Political Psychology* (22), 3, 541–570.
- Coleman, J. (1982): Income Testing and Social Cohesion. In I. Garfinkel (ed.): *Income Tested Transfer Programs: the Case For and Against*. New York: Academic Press.
- Cook, F. L. (1979): *Who Should be Helped: Public Support for Social Services*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Cook, F. L. – Barrett, E. (1992): *Support for the American Welfare State*. New York: Columbia University Press.
- Coughlin, R. (1980): *Ideology, Public Opinion and Welfare Policy: Attitudes towards Taxes and Spending in Industrial Societies*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.
- Deacon, A. (2002): *Perspectives on Welfare*. Buckingham: Open University Press.
- Debusscher, M. – Elchardus, M. (2003): *Het draagvlak van de solidariteit: Deelrapport 4: De steun voor de sociale zekerheid*. Brussels: Vrije Universiteit Brussel.
- De Swaan, A. (1988): *In Care of the State: State Formation and Collectivization of Health Care, Education and Welfare in Europe and America in the Modern Era*. Oxford: The Polity Press.

- Elster, J. (1990): Selfishness and Altruism. In J. Mansbridge (ed.): *Beyond Self-interest*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 44–52.
- Entzinger, H. – Van der Meer, J. (eds.) (2004): *Grenzeloze solidariteit: naar een migratiebestendige verzorgingsstaat*. Amsterdam: De Balie.
- Esping-Andersen, G. (ed.) (1996): *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London: Sage.
- Ester, P. – Dekker, P. (1986): Werkloosheid en beeldvorming: werkloosheidsverwachtingen, subjectieve welvaartsprognose en stereotypering van werklozen, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, (2), 3, 65–75.
- Feagin, J. (1975): *Subordinating the Poor: Welfare and American Beliefs*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Feather, N. T. (1974): Explanations of Poverty in Australian and American Samples. *Australian Journal of Psychology*, (26), 3, 199–216.
- Forma, P. (1997): The Rational Legitimacy of the Welfare State: Popular Support for Ten Income Transfer Schemes in Finland, *Policy and Politics*, (25), 3, 235–249.
- Forma, P. (1999): Welfare State Opinions among Citizens, MP-candidates and Elites: Evidence from Finland. In S. Svallfors – P. Taylor-Gooby (eds.): *The End of the Welfare State? Responses to State Retrenchment*. London: Routledge, 87–105.
- Forma, P. – Kangas, O. (1997): Need, Citizenship or Merit: Public Opinion on Pension Policy in Australia, Finland and Poland. In S. Svallfors – P. Taylor-Gooby (eds.): *The End of the Welfare State? Responses to State Retrenchment*. London: Routledge, 161–189.
- Furaker, B. – Blomsterberg, M. (2002): *Attitudes towards the Unemployed: an Analysis of Swedish Survey Data*. Paper presented at the COST13 working group II meeting (May/June), Florence.
- Furnham, A. (1982): Explanations for Unemployment in Britain. *European Journal of Social Psychology*, (12), 4, 335–352.
- Gallie, D. – Paugam, S. (2002): *Social Precarity and Social Integration*. Brussels: European Commission.
- George, V. (1996): Elite Opinion in Europe on Employment and Benefit Policies. *Journal of European Social Policy*, (6), 3, 191–208.
- Geremek, B. (1997): *Poverty: a History*. Oxford: Blackwell.
- Gilens, M. (1996): Race and Poverty in America: Public Misperceptions and the American News Media. *Public Opinion Quarterly*, 60, 515–541.
- Gilens, M. (1999): *Why Americans Hate Welfare: Race, Media and the Politics of Anti-poverty Policy*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Golding, P. – Middleton, S. (1982): *Images of Welfare: Press and Public Attitudes to Poverty*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gordon, L. (2001): Who Deserves Help? Who Must Provide? *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 577, 12–25.

- Groskind, F. (1994): Ideological Influences on Public Support for Assistance to Poor Families. *Social Work*, (39), 1, 81–89.
- GVG (2002): *Study on the Social Protection Systems in the 13 Applicant Countries: Second Draft*. Koeln: Gesellschaft fuer Versicherungswissenschaft undgestaltung GVG.
- Halvorsen, K. (2002): *Solidarity and the Legitimacy of the Welfare State: Attitudes to Abuse of Welfare Benefits in Scandinavian Countries*. Florence: COST13 Working Group II meeting.
- Handler, J. – Hasenfeld, Y. (1991): *The Moral Construction of Poverty: Welfare Reform in America*. Newbury Park, CA: Sage.
- Hasenfeld, Y. – Rafferty, J. A. (1989): The Determinants of Public Attitudes toward the welfare State. *Social Forces*, (67), 4, 1027–1048.
- Hills, J. (2002): Following or Leading Public Opinion? Social Security Policy and Public Attitudes since 1997. *Fiscal Studies*, (23), 4, 539–558.
- Hoge, D. – Yang, F. (1994): Determinants of Religious Giving in American Denominations. *Review of Religious Research*, 36, 123–148.
- Holliday, I. (2000): Productivist Welfare Capitalism: Social Policy in East Asia. *Political Studies*, 48, 706–723.
- Huddy, L. – Jones, J. – Chard, R. (2001): Compassion v. Self-interest: Support for Old-age Programs Among the Non-elderly. *Political Psychology*, (22), 3, 443–471.
- Kangas, O. (2000): *From Workmen's Compensation to Working Women's Insurance: Institutional Development of Work Accident Insurance in OECD Countries*. Bremen: Zentrum fuer Sozialpolitik, Universitaet Bremen.
- Kangas, O. (2002): The Grasshopper and the Ants: Popular Opinions of Just Distribution in Australia and Finland. *The Journal of Socio-economics*, 31, 721–743.
- Katz, M. (1989): *The Undeserving Poor: from the War on Poverty to the War on Welfare*. New York: Pantheon Books.
- Kluegel, J. – Smith, E. (1986): *Beliefs about Inequality: American's Views of What Is and What Ought To Be*. New York: Aldine de Gruyter.
- Kluegel, J., Mason, D. – Wegener, B. (eds.) (1995): *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-communist States*. New York: de Gruyter.
- Kuklinski, J. – Quirk, P. (1997): Political Facts and Public Opinion. Paper presented at the The Future of Fact, University of Philadelphia.
- Larsen, C. (2002): Unemployment and Stigmatization: the Dilemma of the Welfare State. In J. G. Andersen – K. Halvorsen (eds.): *Unemployment and Citizenship: Marginalisation and Integration in the Nordic Countries*. Bristol: The Policy Press.
- Leisering, L. – Walker, R. (eds.) (1998): *The Dynamics of Modern Society: Poverty, Policy and Welfare*. Bristol: The Policy Press.

- Lindenberg, S. (1990): Homo Socio-economicus: the Emergence of a General Model of Man in the Social Sciences. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 146, 727–748.
- Lockhart, C. (2001): *Protecting the Elderly: How Culture Shapes Social Policy*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Maassen, G. – Goede, M. D. (1989): Public Opinion about Unemployed People in the Period 1975–1985. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 25, 97–113.
- Mansbridge, J. (ed.) (1990): *Beyond Self-interest*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Manza, J., Cook, F. L. – Page, B. (eds.) (2002): *Navigating Public Opinion: Polls, Policy, and the Future of American Democracy*. New York: Oxford University Press.
- Nelson, T. E. (1999): Group Affect and Attribution in Social Policy Opinion. *Journal of Politics*, (61), 2, 331–362.
- Neubeck, K. – Casenave, N. (2001): *Welfare Racism: Playing the Race Card against America's Poor*. New York: Routledge.
- Overbye, E. (1999): *Commitment to Welfare: a Question of Trust*. Paper presented at the 4th European Conference of Sociology (Aug.), Amsterdam.
- Page, B. – Shapiro, R. (1983): Effects of Public Opinion on Policy. *American Political Science Review*, 77, 175–190.
- Pettersen, P. (1995): The Welfare State: the Security Dimension. In O. Borre – E. Scarbrough (eds.): *The Scope of Government: Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Pettersen, P. (2001): Welfare State Legitimacy: Ranking, Rating, Paying: the Popularity and Support for Norwegian Welfare Programmes in the Mid 1990s. *Scandinavian Political Studies*, (24), 1, 27–49.
- Pfau-Effinger, B. (2002): *Culture and Welfare State: Theoretical Framework and Cross-national Comparison*. Paper presented at the Conference 'Social Values, Social Policies' (Aug.), Tilburg University, The Netherlands.
- Pierson, P. (2001): Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies. In P. Pierson (ed.): *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Rabušić, L. – Sirovatka, T. (1999): *The Czech Welfare State and its Legitimacy*. Paper presented at the 4th Annual European Conference of Sociology (Aug.), Amsterdam.
- Regnerus, M., Smith, C. – Sikkink, D. (1998): Who Gives to the Poor? The Influence of Religious Tradition and Political Location on the Personal Generosity of Americans Toward the Poor. *Journal for the Scientific Study of Religion*, (37), 3, 481–493.
- Rein, M. (2001): Dominance, Contest and Reframing. In A. Ben-Arieh – J. Gal (eds.): *Into the Promised Land: Issues Facing the Welfare State*. Westport, CT: Praeger Publishers.

- Rothstein, B. (2001): The Universal Welfare State as a Social Dilemma. *Rationality and Society*, (13), 2, 213–233.
- Saunders, P. (2002): Mutual Obligation, Participation and Popularity: Social Security Reform in Australia. *Journal of Social Policy*, (31), 1, 21–38.
- Schmidt, V. (2000): Values and Discourse in the Politics of Adjustment. In F. Scharp – V. Schmidt (eds.): *Welfare and Work in the Open Economy. Volume 1. From Vulnerability to Competitiveness*. Oxford: Oxford University Press.
- Schneider, A. – Ingram, H. (1993): Social Construction of Target Populations: Implications for Politics and Policy. *American Political Science Review*, (87), 2, 334–347.
- Skocpol, T. (1991): Targeting Within Universalism: Politically Viable Politics to Combat Poverty in the United States. In C. Jencks – P. Peterson (eds.): *The Urban Underclass*. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Taylor-Gooby, P. (1985a): Public Opinion and Welfare Issues. In P. Taylor-Gooby (ed.): *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. London: Routledge – Kegan Paul.
- Taylor-Gooby, P. (1985b): *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. London: Routledge.
- Taylor-Gooby, P. (1997): European Welfare Futures: the Views of Key Influentials in Six European Countries on Likely Developments in Social Policy. *Social Policy and Administration*, (31), 1, 1–19.
- Taylor-Gooby, P. (1998): *Markets and Motives: Implications for Welfare*. Canterbury: CCWS working paper, Darwin College, University of Kent.
- Therborn, G. (1991): Cultural Belonging, Structural Location and Human Action. Explanation in Sociology and in Social Science. *Acta Sociologica*, 34, 177–191.
- Ullrich, C. (2000): Die sociale Akzeptanz des Wohlfahrtsstaates: Ergebnisse, Kritik und Perspektiven einer Forschungsrichtung. *Soziale Welt*, 51, 131–152.
- Ullrich, C. (2002): *The Impact of Institutional Structures on the Acceptance of Welfare Programmes*. Paper presented at the Conference ‘Social Values, Social Policies’ (Aug.), Tilburg University, The Netherlands.
- van Oorschot, W. (1998): *Dutch Public Opinion on Social Security (CRSP Series)*. Loughborough: Centre for Research in Social Policy.
- van Oorschot, W. (2000): Who Should Get What, and Why? On Deservingness Criteria and the Conditionality of Solidarity among the Public. *Policy and Politics*, (28), 1, 33–49.
- van Oorschot, W. (2002): Individual Motives for Contributing to Welfare Benefits in the Netherlands. *Policy and Politics*, (30), 1, 31–46.
- van Oorschot, W. – Arts, W. (2005): The Social Capital of European Welfare States: the Crowding Out Hypothesis Revisited. *Journal of European Social Policy*, (15), 1, 5–26.

- van Oorschot, W. – Halman, L. (2000): Blame or Fate, Individual or Social? An International Comparison of Popular Explanations of Poverty. *European Societies*, (2), 1, 1–28.
- van Oorschot, W. – Arts, W. – Halman, L. (2005): Welfare State Effects on Social Capital and Informal Solidarity in the European Union: Evidence from the 1999/2000 European Values Study. *Policy and Politics*, (33), 1, 35–56.
- Walker, A. (1994): *Poverty Dynamics: Issues and Examples*. Aldershot: Avebury.
- Waxman, C. (1983): *The Stigma of Poverty: a Critique of Poverty Theories and Policies*. New York: Pergamon Press.
- Will, J. (1993): The Dimensions of Poverty: Public Perceptions of the Deserving Poor. *Social Science Research*, 22, 312–332.
- Williamson, J. B. (1974): Beliefs about the Welfare Poor. *Sociology and Social Research*, (58), 2, 163–175.
- Wilson, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged: the Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago, IL: Chicago University Press.

MAKÓ ÁGNES – HAJDU MIKLÓS – TÓTH ISTVÁN JÁNOS

SZAKISKOLÁK, OKTATÁS, SZEGÉNYSÉG – EGY INTERJÚS KUTATÁS EREDMÉNYEI*

A tanulmány legfontosabb célja az, hogy néhány, általunk fontosnak tartott szempont figyelembevételével megvizsgáljuk a hazai oktatási rendszer egyik nagyon fontos szegmense, a szakiskolák helyzetét egy interjú felvétel tapasztalatai alapján. Az elemzésben 28 – szakiskolai igazgatókkal, tanárokkal, szakoktatókkal folytatott – interjú tapasztalatait szedtük csokorba, ezek főbb üzeneteit ismertetjük témák szerint rendszerezve.

Bemutatjuk a diákok családi hátterével kapcsolatos tapasztalatokat, majd ismertetjük a szakiskolai oktatók munkájának körülményeit, az iskolai közeg jellemzőit, a főbb pedagógiai problémákat és a diákok jövőre vonatkozó elképzeléseit. A közismereti tárgyak oktatásáról szóló részben kitérünk a diákok általános iskola utáni tudásszintjére és az érettségivel kapcsolatos véleményekre is. Végül a szakmai gyakorlatról és a szakiskolát elvégzett pályakezdők munkaerőpiaci lehetőségeiről alkotott véleményeket ismertetjük.

Bevezetés

Az alábbi tanulmány legfontosabb célja az, hogy néhány kiválasztott szempont alapján megvizsgáljuk a hazai oktatási rendszer egyik nagyon fontos szegmense, a szakiskolák helyzetét. Szót ejtünk azokról a problémákról, amelyekkel az oktató-nevelő munka során a szakiskolák vezetőinek, tanárainak naponta szembe kell nézniük; a tanulók társadalmi helyzetéről, az ebből fakadó, a tanulási képességeikre, iskolai eredményességükre ható tényezőkről. Azt gondoljuk, hogy jobb szembenézni azokkal a jelenségekkel, például az iskolák pénzügyi gondjaival, a felszereltségükben megmutatkozó hiányokkal, a tanulók családjának szegénységével, amelyek aztán az iskolai sikerességen keresztül később messzemenően befolyásolják a végzett tanulók munkaerőpiaci lehetőségeit, tudásmegújítási képességeit és ezzel eljövendő családjaik és gyerekeik jövőjét is.

Arra, hogy lehetséges egy hatékony, sikeres, a tanulók egyéni igényeire, így hátrányos társadalmi helyzetére, szegénységére is felelni tudó oktatási intézmény-

* A cikk egy korábban megjelent kutatási összefoglaló rövidített változata: Makó Ágnes – Hajdu Miklós – Tóth István János (2016): *Szakiskolák, oktatás, szegénység*. Egy interjú kutatás eredményei. MKIK GVI Kutatási Füzetek, 2016/3. http://gvi.hu/files/researches/477/szakiskola_interjuk_2015_elemzes_160811.pdf (utolsó letöltés: 2016. 11. 16.)

rendszer működtetni, Finnország adott és ad példát (Sahlberg 2013). Ahhoz, hogy változtatni lehessen a munkaerőpiaci kínálaton Magyarországon, hogy az rugalmasan tudjon alkalmazkodni a 21. század új ipari (automatizálási) forradalmában a kereslet rendkívül gyorsan változó igényeihez, az új közoktatási rendszer kialakításának tervezése mellett figyelembe kell venni azt a helyzetet is, amelyből ma kiindulunk, bármennyire fájdalmas tapasztalatokkal jár is ez. Munkánk ehhez kíván hozzájárulni.

A magyarországi szakiskolák, szakiskolások helyzetét kevés interjú kutatás vizsgálta korábban. Éppen 20 évvel ezelőtt jelent meg egy szakoktatókkal és tanműhelyvezetőkkel készített interjúsorozat (Liskó et al. 1996), újabban pedig szakképzett fiatalokkal – három évvel a középfokú szakképesítésük megszerzése után – készült interjúkat olvashattunk (Fehérvári 2011). A fenti publikációk azonban jelen tanulmányunkkal ellentétben teljes interjúszövegeket közölnek, de nem összesítik a különböző interjúk tapasztalatait.

A tanulmányban 28 – szakiskolai igazgatókkal, tanárokkal, szakoktatókkal folytatott – interjú tapasztalatait szedtük csokorba. Az interjúkra 2015 áprilisa és júniusa között került sor, még akkor, amikor a szakiskolák túlnyomó többsége még a Klebelsberg Intézményfenntartó Központhoz (KLIK) tartozott. Azóta ez a helyzet megváltozott, de – úgy véljük – az interjúkban felvetett problémák többsége és a tárgyalt jelenségek aktualitása megmaradt.

A tanulmányban először röviden bemutatjuk az interjúk módszerét, a minta kiválasztásának szempontjait. Ezek után – tekintve, hogy a diákok családi hátterével és szegény családkról lévén szó – a diákok utazási nehézségeivel kapcsolatos interjúrészleteket ismertetjük. Majd feltérképezzük az iskolák finanszírozásával kapcsolatos tapasztalatokat, kitérve az iskolaépületek állapotára és felszereltségükre is. Az oktatás jellemzőit összefoglaló alfejezet körüljárja a szakiskolai oktatók munkájának körülményeit, az iskolai klímát, a főbb pedagógiai problémákat, a diákok jövőre vonatkozó elképzeléseit, a dohányzás, az alkohol- és drogfogyasztás diákok körében való megjelenését, az iskolakerülést és a lemorzsolódást. A közismereti tárgyak oktatásáról szóló részben kitérünk a diákok általános iskola utáni tudásszintjére, az új szakképzési törvényről alkotott véleményekre és az érettségi fontosságára. Végül a szakmai gyakorlatról és a szakiskolát elvégzett pályakezdők munkaerőpiaci lehetőségeiről alkotott véleményeket ismertetjük.

Minden fejezet elején röviden összefoglaljuk az interjúk során kirajzolódó képet, megfogalmazzuk az interjúk során visszaköszönő, fontosabb állításokat.

A kutatás módszertana és az interjúk főbb jellemzői

2015 áprilisától júniusig az MKIK GVI kutatása keretében 11 vidéki, illetve budapesti szakiskolában végeztünk el 28 darab egy-másfél órás, félig strukturált személyes interjút szakiskolák igazgatóinak és oktatóinak körében. Minden felkeresett iskolában készült interjú az igazgatóval és/vagy helyettesével, illetve több intézményt egyesítő szakképzési centrum esetén a szakiskola tagintézmény-vezetőjével. Emellett minden iskolában készítettünk interjút legalább egy oktatóval is, köztük osztályfőnökökkel, valamint szak- és közismereti oktatókkal. Az interjúk témái között szerepelt az iskola felszereltsége, finanszírozási problémái, az oktatás és a tanterv jellemzői, az igazgatók és oktatók véleménye a közismereti tárgyak és az érettségi fontosságáról, a szakmai gyakorlattal kapcsolatos tapasztalatok, a tanárok munkájának jellemzői, a diákok családi háttere, készségeik, tudásszintjük, a dohányzás, az alkohol- és drogfogyasztás megjelenése és kezelése, lógás az iskolából, a lemorzsolódás problémája, valamint végzés utáni munkaerőpiaci lehetőségek.

A mintavétel az ún. *nem valószínűségi mintavételi eljárások* két típusának kombinációja alapján történt. Nagy hangsúlyt helyeztünk a *deviáns eset alapú* mintavételi elvre, azaz több, viszonylag extrém (rossz vagy jó) helyzetben lévő iskola került a mintánkba, emellett pedig figyelembe vettük a *maximum variáció elvet* is (Vicsek 2006), tehát bizonyos kulcsjellemzők alapján eltérő esetek viszonylag széles skáláját próbáltuk bevonni a kutatásba. A deviáns eset alapú mintavételi elvet követve mintánk leginkább az ország legelmaradottabb, északi régiójának kisebb településein található szakiskolákra, valamint a legfejlettebb régióra (Közép-Magyarország, Budapest) koncentrált. A szélesebb spektrum (maximum variáció elv) megvalósításának érdekében a dunántúli, illetve az alföldi régiókat is bevontuk a kutatásba néhány eset erejéig. Településméret szerint a mintába került iskolák minden kategóriát lefednek: készítettünk interjút a fővárosban, két nagyvárosban, két középvárosban, három kisvárosban és egy községben. A földrajzi elhelyezkedés alapján történő mintavételt támasztják alá Fehérvári (2009) eredményei, aki a szakiskolai tanulók szociális összetételének vizsgálata során jelentős földrajzi eltéréseket mutatott ki. Úgy találta, hogy az Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon a szakiskolai tanulók egyharmada volt (a 2009-ben hatályos Köznevelési törvény definíciója szerint) hátrányos helyzetű, a Nyugat-Dunántúlon és Közép-Magyarországon pedig csupán egytizedük. Emellett településtípusok szerint is számottevő különbségekre mutatott rá: a budapesti szakiskolákban 9 százalék volt a hátrányos helyzetű diákok aránya, a községi iskolákban pedig egyharmaduk hátrányos helyzetűnek számított.

Az interjú időpontjában a legtöbb mintába került szakiskola fenntartója a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ (KLIK) volt,¹ de három regionális csoportba került ettől eltérő is: Észak-Magyarország és Közép-Magyarország eseté-

¹ 2015 júliustól a legtöbbjük átkerült a Nemzetgazdasági Minisztérium fenntartásába.

ben egy-egy egyházi fenntartású iskola, Nyugat-Magyarország esetében pedig egy kiemelkedően közhasznú szervezet által fenntartott. Emellett a mintába került iskolák között szerepelnek a 2013-as Országos Kompetenciamérés (OKM) iskolai szintű átlageredményei alapján erősebbnek és gyengébbnek számító iskolák is. A minta csak általános szakiskolákat tartalmaz, speciális szakiskolákat nem.

Ha a nagyrégió, a településtípus és a kompetenciamérés átlageredményeinek kombinációit tekintjük, előzetes várakozásaink szerint három élesen elkülönülő csoportot találunk a mintába került 11 szakiskola között:

1. Legjobb helyzetű csoport: Közép-Magyarország; 3 fővárosi és egy Pest megyei nagyvárosi szakiskola, kompetenciaeredményük erős vagy nem ismert.
2. Közepes helyzetű csoport: 3 nyugat-magyarországi kis- és nagyvárosi iskola, kompetenciaeredményük erős, közepes, illetve nem ismert; valamint 1 kelet-magyarországi nagyvárosi szakiskola, kompetenciaeredménye közepes.
3. Legrosszabb helyzetű csoport: Észak-Magyarország; egy középvárosi, egy kisvárosi és egy községi szakiskola, kompetenciaeredményük gyenge vagy nem ismert.

A minta területi eloszlásáról és az iskolák jellemzőiről lásd az 1. táblázatot.

1. táblázat: A minta területi eloszlása és az iskolák jellemzői

Nagyrégió	Településtípus	Fenntartó	Országos kompetenciamérés átlageredménye*
Közép-Magyarország	főváros	KLIK	erős
Közép-Magyarország	főváros	KLIK	n. a.
Közép-Magyarország	főváros	KLIK	erős
Közép-Magyarország	középváros (20 ezer–100 ezer fő)	egyház	erős
Nyugat-Magyarország	nagyváros (100 ezer fő felett)	KLIK	erős
Nyugat-Magyarország	kisváros (0–20 ezer fő)	KLIK	közepes
Nyugat-Magyarország	kisváros (0–20 ezer fő)	kiemelkedően közhasznú szervezet	n. a.
Kelet-Magyarország	nagyváros (100 ezer fő felett)	KLIK	közepes
Észak-Magyarország	középváros (20 ezer–100 ezer fő)	KLIK	gyenge
Észak-Magyarország	kisváros (0–20 ezer fő)	KLIK	gyenge

Észak-Magyarország	község (500–1000 fő)	egyház	n. a.
--------------------	-------------------------	--------	-------

Megjegyzés: A 2013-as, 10. évfolyamos szövegértés és matematika intézményi átlageredményei szerint a több iskolatípust egyesítő intézmények esetében a szakiskolára vonatkozó adat.

* A „gyenge” eredmény a szakiskolák rangsorán belül a minimum és az alsó kvartilis közé eső, a „közepes” az alsó és a felső kvartilis közé eső, az „erős” pedig a felső kvartilis és a maximum közé eső értéket jelöli.

Az interjúszervezés tapasztalatai azt mutatják, hogy a szakiskolák vezetői szívesen adnak interjút, a válaszadási hajlandóság meglepően magas volt. Az április–májusi időszakban egy visszautasítást sem kaptunk, tehát 100 százalékos volt a válaszadási arány régiótól, településmérettől, fenntartótól stb. függetlenül. Júniusban, ahogy a tanév vége közeledett, néhány visszautasítást kaptunk időhiányra, az érettségire és az év végére hivatkozva, de félelemből vagy bizalmatlanságból fakadó elutasítással az egész kutatás során egyszer sem találkoztunk.

Előfordult, hogy egyszerre több interjúalany is válaszolt kérdéseinkre. Kevés esetben érzékelhető volt az interjúalanyok részéről az, hogy megfelelni akartak volna valamilyen elvárt, általuk feltételezett szerepnek, és a válaszaikat ehhez igazították volna. Emellett többször is előfordult, hogy az iskola vezetője jobb színben próbálta feltüntetni az iskolát, mint ugyanazon iskola oktatói, például kevésbé jelentősnek állította be a diákok droghasználatával, illetve az iskolaépület állapotával kapcsolatos problémákat.

Szegénység

Az interjúalanyok szinte mindegyike szóba hozta azt, hogy a szakiskolai diákok többsége nagyon szegény környezetből származik. A felkeresett tizenegy szakiskola közül hat iskolában legalább egyharmadra teszik a mélyszegénységben élő diákok arányát, de előfordult olyan is, ahol ezt 50 százalékra becsülték. Öt iskolában (budapesti, illetve vidéki nagyvárosi iskolák) a mélyszegénység, illetve a halmozottan hátrányos helyzet csak néhány diákot érint az iskolák vezetői szerint. Főként az észak-magyarországi és dunántúli kisebb településeken szembesültünk azzal, hogy kifejezetten mélyszegénységben élő, nélkülöző diákokról számoltak be a szakiskolák vezetői és oktatói.

Egyes iskolákban megdöbbentő otthoni körülményekről meséltek az interjúalanyok: olyan szakiskolás fiatalokról, akik csak az iskolában kapnak enni, akik hétvégéken rendszeresen éheznek, akik egyáltalán nem ismerik a főtt ételt, és olyanokról, akik telente fagyoskodnak. A felkeresett iskolák diákjai közül sokak élnek nélkülözésben, komfort nélküli, egészségtelen lakóhelyen, bútorok, megfelelő fűtési lehetőségek és a legalapvetőbb higiéniai feltételek (fürdősi lehetőség, WC) nélkül. Az interjúk során rendre visszaköszöntek a mélyszegénységben élő családok mindennapjainak, jövedelemszerzésének azon vonásai, amelyekre már Simonyi (2001) is felhívta a figyelmet.

Az interjútapasztalatok megerősítik azokat a korábbi kutatási eredményeket (Liskó 1997, Liskó 2008, Kézdi–Köllő–Varga 2008, Fehérvári 2013), melyek kimutatták, hogy a szakiskola a rendszerváltás óta fokozatosan a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók jellemző továbbtanulási formájává vált. A magyar iskolarendszer nagyfokú szelektivitása (Csapó 2008, Varga 2009, Hermann 2013) miatt a legalacsonyabb presztízsű képzésbe, tehát a szakiskolákba kerülnek be a legnagyobb arányban az alacsony státuszú társadalmi háttérrel rendelkező gyerekek.

„Van olyan család, hogy a lakásban bútor sincs, tehát ilyen szőnyegdarab, rongyok van[nak] leterítve, azon alszanak, azon töltik a mindennapjaikat, tehát se fűtés, se semmi, ez úgy látszik rajtuk azért. Egyik-másik nem nagyon tudja, hogy hogyan kell beilleszkedni, hogyan kell használni a vécét, mi az, hogy függöny van az ablakon, mi az, hogy műanyag ablak, begyűjtogatják, és akkor gyönyörű szépen ott tönkremegy, a függönyt is széttepi, meggyújtja, tehát ilyen problémákkal is küszködünk néha.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgatóhelyettes)

„Azért vannak az embernek olyan emlékei, hogy sokáig keresteti a gyereket, hogy hol van, mint van, végül polgármester, jegyző, egy ilyen 30–40 kilométerre levő településen megtalálta őket, rájuk is ijesztett, hogy tan köteles a gyerek, be kell jönni. És akkor bejött anyuka és a gyerek, teljesen kimerülve, holt porosan, fáradtan, izzadtan, kiderült, hogy kölcsönbiciklivel bejöttek, hogy beiratkozzon, mert nincs annyi pénzük, hogy buszra üljenek. (...) Enni nem ettek ma még (...) és akkor ott volt a két zsemle, hogy legalább azt egyék meg. Hát azért döbbenetes dolgokkal találkozik itt a végeken az ember. Ők nem romák voltak.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgató)

Gyakran hallottunk beszámolót a diákok szociális helyzetéről, életmódjáról és a részben az előbbiekkal összefüggő egészségügyi problémáiról.

„Van, van olyan diák, aki itt eszik, aki otthon hétvégén nem. (...) Van olyan, nem is egy, aki kollégista, megkapja a napi öt kajáját, de hétvégén nem eszik otthon, nincs pénzük rá, van ilyen. (...) Gyengébbek, könnyebben megbetegednek. Ha itt eszik rendszeresen, akkor nem látszik rajta semmi, de hétfőnként, ha az ilyen gyerek visszajön, többen panaszkodnak, fejfájás, gyengeség, álmos, valószínűleg azért, mert éhes, ha péntek délutántól hétfő reggeli nem eszik valaki, az elég kemény.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

A viszonylag rendezett anyagi körülmények között élő, középrétegbe tartozó diákokkal kapcsolatban is gyakran hallottunk konfliktusos családi háttérről.

Ezen felül körükben jelentős az alacsony iskolai végzettségű szülők aránya és gyakori a gyermekét egyedül nevelő szülő.

„Tehát egy osztályba, én azt mondom, hogy én most, nekem ez a tizenegy gyerek közül nagyon szerencsém volt, mert négy rendezett családi körülménnyel rendelkező gyerek van.” (Kelet-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

A diákok családjának jelentős anyagi nehézségei az iskolai közösségépítésre is negatív hatást gyakorolnak, mivel sokuk szülei nem tudják előteremteni az iskolai programok (pl. osztálykirándulás, ballagás) rájuk eső költségét. Ez komoly problémát jelent a gyerekek tanulmányi előmenetele szempontjából. Nemzetközi kutatási tapasztalatok (Eccles–Barber 1999, Wang–Shiveley 2009) is azt mutatják, hogy a tanulók iskolai teljesítményére pozitív hatást gyakorolnak a tanórán kívüli iskolai tevékenységek, például a szakkörök, sporttevékenységek és diákklubok.

„Ami viszont sajnálatos, hogy nagyon visszaesett az osztálykirándulásoknak a száma. Korábban elképzelhetetlen volt, hogy az osztály ne menjen el kirándulni tanév végén, most inkább az a ritka, ha valaki megy. Ugyanis a szülők nem tudják finanszírozni az osztálykirándulásokat, tehát nagyon sokszor pénzkérdés dolog, és ezért most is talán, 17 osztályunk van, 4 osztály megy osztálykirándulásra, pedig nagyon fontos lenne, mert a gyerekek összetartozását, meg a pedagógus-gyerek viszonyt is nagyon-nagyon jól segíti elő az ilyen kirándulás, más körülmények között találkozik a tanárával, nem itt bent az iskolapadban.” (Észak-magyarországi szakiskola, tagintézmény-vezető)

A szegény tanulók magas aránya miatt a szakiskolában és a szakmai gyakorlaton megszerezhető ösztöndíj sok esetben a legerősebb tanulásra motiváló eszköz.

„Ha jól tanul, tanulmányi előmenetele után is kap valamennyi ösztöndíjat, illetve a gyakorlata után is kap ösztöndíjat, tehát, hogyha ez ilyen jól megy, ez ilyen 40–45 ezer forintra felmehet a havi pénzük, amiket kapnak a diákok. Volt olyan év, hogy 83 ezer forintot is kereshetett volna, hogyha jó az átlaga meg a kinti ösztöndíjat összeadja, hát többet keresett majdnem, mint a szülei otthon.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgatóhelyettes)

Több esetben láttunk példát arra is, hogy az iskolák oktatási funkciójuk mellett szociális funkciót is ellátnak, például ingyen étkezést, kollégiumi helyet, mosási, fürdési lehetőséget biztosítanak a szegény diákoknak. Nemegyszer hallottuk, hogy a tanárok saját pénzükből fedezik egy-egy diák étkezését vagy utazását.

„Volt egy időben egy próbálkozás, hogy zsíros kenyér, tea, lent a menzán, és ha éhes volt, mehetett. Nem nagyon éltek vele, lehet, hogy azért, mert féltek, hogy ez kiderül. De megoldjuk, tehát amelyik gyereken látjuk, hogy éhes, azt megetetjük. (...) Rám is jellemző, de szerintem bármely kollegáról el lehet mondani, hogyha éhes gyereket lát, akár vesz egy szendvicset a büfébe' neki, odaadja. Volt olyan diák, akinek megvettem a bérletét, nem csak én, egy másik kolléga is, hogy be tudjon jönni az iskolába. Mosuk a ruháit, ha olyan, hogy nem tudja megoldani, tehát lent a mosodába behozatjuk. Ha nem tud fürdeni, akkor megoldjuk azt, hogy ő jöjjön be korábban, ahogy a tanítás kezdődne, és akkor azért itt az öltözőkhöz van zuhanyzó csatolva, majdnem mindegyiknél. És akkor meg tud fürdeni. Volt olyan gyerek, akinek nem volt cipője, nem volt ruhája, akkor annak alapítványi pénzből vásároltunk. Az osztályunkból van egy ilyen gyermek, akinek a szalagavatós ruháját az alapítványi pénzből fizettük, hogy ő egyedül ne lógjon már ki, mert tudtam, hogy húszezerért nem tudja a szülő kifizetni. Tehát még az volt, hogy szemüveget csináltattunk. Azért fáj a feje, mert nem volt szemüvege, nem mert szólni.” (Közép-magyarországi szakiskola, szakoktató, osztályfőnök)

Közlekedési nehézségek

A kisebb településekre és az elmaradottabb régiókra jellemző a helyközi közlekedés lassúsága és elégtelen járatsűrűsége. Ez a diákok nagy részének nehéz anyagi helyzetével kiegészülve jelentős korlátot jelenthet az iskola elvégzésében, illetve a munkavállalásban. Több szakiskolában azt tapasztaltuk, hogy az iskolába bejárás is sok szakiskolai tanuló (és szülei) számára hatalmas nehézségbe ütközik, főként a kisebb településeken.

Köllő (1997), Kertesi (2000) és Kertesi–Varga (2005) kutatásaiból is azt láthatjuk, hogy Magyarországon a falun élő népesség körülbelül egyharmada számára megoldatlan kérdés a környező városokba való ingázás. Több mint 1000 kistelepülés esetében a közlekedés magas költségei aránytalanul nagy terhet jelentenek azok számára, akik nem tudnak elhelyezkedni saját lakóhelyükön. Ez erősen korlátozza az alacsony iskolai végzettségű, falun élő népesség foglalkoztatását. A szerzők szerint a hazai munkanélküliség jelentős részét az okozza, hogy a kedvezőtlen közlekedési helyzetű településeken lakó, alacsony iskolázottságú munkaerőnek ajánlott bér nem tartalmazza a napi ingázás költségeit.

„Itt a legnagyobb baj, hogy este 6 órakor az utolsó busz elmegy (...), viszontlátásra, onnantól kezdve én nem tudok, ha szervezek akármit, most mondok egy éjszakai focit (...), nem tud a gyerek mivel bejönni, nem tud mivel hazamenni. És mivel csóró származásúak ezek a szülők, ezek nem tudják hazavinni. Próbáltuk összefogni, tehát akinek van, dobjátok össze,

mindenki bedob egy ezrest vagy 500 forintot és akkor, azt meg nem, nem vállalják, mert rugalmatlan a gyerek is meg a szülő is.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Itt a probléma megint az, hogy körülbelül 80 százalék bejáró, és itt a faluk[ba], zsákfalukba egyszer reggel jön a busz, meg egyszer este megy vissza, vagy délután.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgató)

Az iskolák fenntartása, finanszírozása, felszereltsége

Az interjúkon elhangzottak szerint tizenegyből hét iskola küzd pénzügyi problémákkal, illetve a gyenge felszereltség okozta nehézségekkel. Két iskolának komoly épületgondjai vannak, háromnak nincs elég eszköze, felszerelése, két iskola pedig mindkét fenti problémával küzd. Az eszközproblémákat jelző öt szakiskola mindegyikében előfordult már, hogy az oktatók saját pénzükből vettek kellékeket. A finanszírozási problémák főként az állami (KLIK) fenntartású iskolákat jellemzik: nyolc KLIK-es iskolából csak kettő nem jelzett anyagi problémákat, a három egyházi, illetve közhasznú szervezet által fenntartott iskolából szintén kettő. A nem KLIK-es iskolák általában kevésbé jeleztek fennakadásokat vagy eszközhiányt, sőt még fejlesztési lehetőségekről is beszámoltak.

A KLIK által fenntartott szakiskolák vezetői közül több komoly anyagi gondokról számolt be, melyeket súlyosbított a különböző pályázati lehetőségek megszüntetése. Az interjútapasztalatok szerint az oktatást szinte ellehetetlenítő forráshiánynak nem valódi (állami) pénzhiány, hanem a túlzottan centralizált finanszírozási rendszer, a bonyolult, bürokratikus és emiatt lassú ügymenet az oka. Emiatt gyakran a legegyszerűbb, olcsó eszközökből (pl. izzó, rajzszög) is elhúzódó hiány lép fel az iskolákban, mivel ezek igénylése is heteket és bonyolult procedúrákat vesz igénybe. Ez – az akadozó közüzemiszámla-befizetésekkel és a közműszolgáltatás lekapcsolásának állandó fenyegetésével párosulva – abszurd módon spártai körülményeket teremt még a jobb anyagi helyzetű, akár drága, speciális szerszámokkal jól felszerelt szakiskolákban is. Emellett a nagyobb fejlesztések, beruházások terveinek kidolgozása és elbírálása beláthatatlanul sok időbe telik és gyakran adminisztratív falakba ütközik, ezért általában inkább eleve lemondanak ezekről az iskolák vezetői.

Az iskolaigazgatók beszámolóit szerint az önkormányzati fenntartás alatt pályázatok, valamint a szakképzési hozzájárulás révén képesek voltak fejleszteni, beruházni. Mivel ezek a források elapadtak, évek óta az akkori felhalmozásukból élnek, illetve az akkor beszerzett eszközparkot használják, ami azonban egyre inkább elavul. Például szinte minden iskolában vannak interaktív táblák, de ezek mára már használhatatlanok.

A KLIK-rendszer

A KLIK által fenntartott iskolák vezetői általában a túlzottan bürokratikus rendszerről és finanszírozási problémákról panaszkodtak. Még a jobb anyagi körülményekkel jellemezhető iskolákban is előfordult, hogy a KLIK késedelmes közüzemiszámla-befizetése miatt lekapcsolták a telefont és az internetet, ami megbénította az iskola vezetését és az adminisztráció működtetését.

„Gyakorlatilag folyamatosan fizetési hátralékban van a KLIK, ezt mi onnan tudjuk, hogy ugye, a fizetési felszólítások ide érkeznek meg az iskolába. (...) Ez éppen a héten érkezett, kikapcsolási értesítő, ELMŰ, de hát ez már a harmadik ilyen idén, tehát ezen már mi nem lepődünk meg. A villanyt még egyszer sem [kapcsolták ki], azt mindig meg tudtuk oldani, de a telefonokat meg az internetet, azt igen, azt már többször, pár napra. Hát ilyenkor az ember ugye, azonnal fut a fenntartóhoz, és a fenntartó (...) valahogyan kifizeti. (...) Én ilyenkor sűrű telefonálgatásokba kezdek, és hát próbálom elérni azt, hogy fizessék ki. (...) Hát a saját mobilomról, persze.” (Közép-magyarországi KLIK-es szakiskola, igazgató)

„Egy ilyen izzót több hónapja beküldtünk engedélyezésre, és még nem jött meg, tehát ugye azért egy iskola életében, meg mindennek az életében vannak ilyen azonnali, tűzoltó feladatok, mondjuk, hogy egy irodában, vagy egy tanteremben kimegy egy izzó, akkor azt azonnal ki kellene cserélni. Hát most az bemegegy egy igénylőlapon, ott elbírálja az egyik osztály, átkerül a másikra, ott elbírálja a másik, átkerül az igazgató asszonyhoz, ő aláírja, visszajön ide, akkor megvan az engedély (...), közben, mondjuk, eltelik egy-két hét, és nem látnak a diákok, mert eltörik az izzó.” (Nyugat-magyarországi KLIK-es szakiskola, igazgatóhelyettes)

„A bürokrácia megnehezít mindent, ha bármit akarok venni, 3 helyről kell árajánlatot kérnem, és a legolcsóbbat kell venni, például végépapírból a nagy gurigásat. Már jött felszólítás, hogy elzárják a gázt, villanyt, ha nem fizetjük be a számlát. A munkavédelmi ellenőrzés pedig rendszeresen felszólít, hogy hársítuk el a hiányosságokat.” (Észak-magyarországi KLIK-es szakiskola, vezető szakoktató)

Az iskolaépületek

A szakiskolák épületeinek minőségét illetően nagyon eltérő tapasztalataink voltak az interjúkészítés során. A szerencsés helyzetben levő iskolák épülete korszerű, tágas és tantermekkel megfelelően ellátott, ezekben az iskolákban tornaterem is van. A rosszabb helyzetben levő szakiskolákban eleve az is kérdéses, hogy épületeik mennyire felelnek meg az oktatási funkcióknak, mivel sok esetben eredetileg

nem is ilyen célra épült épületeket birtokolnak. Sok a rossz állapotban levő, salétromos, beázó, kifejezetten egészségtelen épület, máskor viszont a valaha korszerű épület elavulása jelent problémát az iskola vezetésének. Több esetben találkoztunk azzal a problémával, hogy az iskolához nem tartozik tornaterem.

„Ami a nagyobbik probléma, az az épület. Tehát 2007-ben volt az utolsó részleges felújítás ebben az épületben, gyakorlatilag folyamatosan beázunk, nem tudom, érzi-e, én is kabátban ülök itt, hogy hideg van, ez egy szigetetlen, rossz állapotú épület. Sajnos, nagyon sok pénzt kellene költeni rá, hogy jó állapotba kerüljön.” (Közép-magyarországi KLIK-es szakiskola, igazgató)

„Az ablakok zárhatatlanok, tényleg a gyerekekre megy az eső, a víz. Ha valaki az ablak mellett ül, behull rá az eső, tehát fúj a szél, annyira rossz. A zárat már nem tudjuk mivel megjavíttatni, szétestek, nincsen rá pénz, a tető beázik. (...) Végig penészes már a tető, úgy végig lerohasztotta. Tehát komplett felújításra szorulunk. Ezen kívül tehát még az összes gépészet, elektronika, vízvezetékrendszer, dugulásaink vannak, csőtöréseink.” (Kelet-magyarországi KLIK-es szakiskola, szakoktató)

„Nincs tornatermünk (...). Na most ezek a gyerekek, ugye, eleve nehéz sorúak, meg nehezen vetkőznek, úgymond, öltöznek át, nagyon közelharcot kell velük vívni, és amikor már kint vannak a pályán, őket ne nézegesse senki, tehát egy tornaterem az, az jó lenne arra, hogy valóban edzettebb lenne a lakosság.” (Észak-magyarországi KLIK-es szakiskola, igazgató)

Felszereltség, eszközök

Az iskolák felszerelésekkel kapcsolatos problémái gyakran abból fakadnak, hogy az elromló eszközöket nem tudják azonnal megjavíttatni és a javítási munkákat az idő múlásával egyre drágábban lehet elvégezni. A KLIK miatt a beszerzések bürokratikussága, a lassú ügyintézés miatt gyakran a napi működéshez szükséges fogyóeszközök pótlása is problematikus.

„Ami elromlik, azt nem tudjuk megjavíttatni. (...) Télen a szerverteremben a légkondi elromlott, olyan meleg lett, hogy a számítógépek nem bírták (...), és hiába igényeltük akkor [pénzt a KLIK-től], egy 50–60 ezer forintból meg lehetett volna a kondit javítani, így több milliós kárunk keletkezett. (...) Tönkrement a szerverünk... Igazából így meg nincsen dokumentumunk az elmúlt tizenegynéhány évről, ami szerveren [volt], az így elveszett... kínlódunk egyfolytában, tavalyi, mondjuk, vizsgadokumentumokat, mindent visszakeresni, mert mindent újra kell csinálnunk,

a fotódokumentáció, ami digitalizálva volt, az minden elveszett.” (Nyugat-magyarországi KLIK-es szakiskola, igazgató)

Az oktatáshoz szükséges eszközökkel kapcsolatos problémákat jelző öt szakiskola mindegyikében előfordult az, hogy az oktatók saját pénzükből vettek eszközöket vagy kölcsönöztek az iskolának. A szakképzés gyakorlati oldala miatt ez nem feltétlenül kis értékű, egyszerű eszközöket (pl. papír) jelent, hanem például fűrógépet, vagy akár traktort is. Ezek a problémák azonban egyáltalán nem új keletűek: hasonló helyzeteket ír le Jávor (1996) interjú kutatása is.

„Sok esetben előfordul az, hogy [az oktatók] eszközöket, berendezéseket úgy tudnak üzemeltetni, ha az otthoni dolgaikat is bedobják. Tehát nemegyszer előfordult ez. Például traktor, van nálunk mezőgazdasági képzés is, például traktort vittek be, mert ugye nem volt, nem tudták volna a feladatot megcsinálni, ha a sajátját nem vitte volna be, mert az iskoláé rossz volt, és nem volt rá pénz, hogy ugye megjavítsuk, például ez. Vagy nem volt olyan eszköz, amit, mit tudom, meg kellett volna vásárolni, például nem volt egy olyan süllyesztőfűró, akkor bevitte, mert ugye nem lehetett megvenni, de ugye azt a feladatot csak azzal lehetett volna megcsinálni, mással nem.” (Nyugat-magyarországi KLIK-es szakiskola, szakoktató)

Az oktatás jellemzői

A szakiskolai oktatók munkája

Az interjúalanyok elmondása szerint a szakiskolákban oktató pedagógusok túlnyomó többségének van pedagógiai végzettsége, és rendszeresen járnak továbbképzésekre is. Minden szakiskolában készítettünk interjú közismereti vagy szakoktatóval is, melyek alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a szakiskolákban nagy számban dolgoznak lelkes és elhivatott pedagógusok, akik nagyon nehéz körülmények között, kevés fizetésért, de szívből végzik a munkájukat.

„A gyerekek között töltöm az egész munkanapom, mindegyiküket ismerem. Partnerséget kell kiépíteni a gyerekekkel. Én az első órán a kezemet nyújtom nekik, barátként működünk együtt, barátságomat adom a gyerekeknek. Az óraidő-kihasználás így nálam a legjobb, a partneri viszonynak köszönhetően keveset kell fegyelmeznem. El kell tudni az embernek fogadtatni magát, hogy hiteles legyen. Hit kell ehhez és elhivatottság.” (Észak-magyarországi szakiskola, szakoktató)

Az interjúk arra utaltak, hogy sok szakiskolában kifejezetten összetartó, akár baráti viszonyt kialakító tantestület működik, akik munkájuk során támogatják

és segítik egymást, problémáikat megosztják egymással. Ezekben az iskolákban a kollegiális közösség által nyújtott támogatás is kompenzálja az alacsony bérért végzett, sokszor kimerítő és nehéz munkát.

„Egy nagyon jó tantestületünk van, nagyon-nagyon összetartó tantestület, akinek van egy nagyon szilárd 10–15 főből álló magja, és ők mindig arra töreksenek, hogy az újonnan hozzánk érkezőket is csatolják ehhez, hogy valahogy hozzánk tartozónak érezzék magukat, és azt gondolom, hogy ez idáig sikerült is. Mi jól érezzük magunkat együtt, éppen ezért sikerült talán megbirkózni a nehézségekkel is, merthogy mindennapi harc folyik azért, hogy azt a nagyon kicsi tudást belecsöpögtessük a gyerekek fejébe.” (Észak-magyarországi szakiskola, tagintézmény-vezető)

Pedagógiai nehézségek

A szakiskolai oktatók nagy része sok nehezen kezelhető, tanulási nehézségekkel és magatartászavarokkal küzdő diákról számolt be az interjúk során. A pedagógiai munka nehézségeit jellemzi, hogy több esetben alapvető nevelési feladatokat is el kell végezniük a kilencedik osztályokban, amelyekre inkább általános iskolában, az alsó tagozaton kellett volna sort keríteni.

„Hozzánk az iskola réme jön, akit amúgy az égvilágon mindenünnen ki-nyomnak.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Aztán itt van például a szakiskolásoknál, az első félévben nevelünk, nem is tanítunk, hogy hogy jövünk be, hogy köszönünk, hogy ülünk az órán, hogy szólunk a másikhoz, mert ilyen alapvető hiányosságok vannak.” (Észak-magyarországi szakiskola, tagintézmény-vezető)

„A neveltlenséget, az otthonról hozott vadhajtásokat napról napra próbáljuk nyesegetni, de amit aznap megcsináltunk, az másnap reggelre újra jelentkezik. Tehát hazamegy a gyerek, és már nem azt látja a gyerek maga körül, amit itt tanítunk neki, és ezért másnap reggel újra kell kezdeni.” (Észak-magyarországi szakiskola, tagintézmény-vezető)

„Az alap, a neveltség hiánya, az a legalapvetőbb, hogy végig ordít a folyosón, trágárul beszél, fogja magát, föláll az óra közepén és elsétál, ez az egyik, a neveltségnek a hiánya. (...) Mikor véletlenül sikerül találkozni a szülővel is, mert véletlenül betéved az iskolába, akkor már értjük, hogy miért ilyenek ezek a gyerekek, mert a szülők még rosszabbak, mint ők. Ők itt még próbálnak alkalmazkodni az elvárásainkhoz a maguk módján, de ennyire telik, mert ahhoz képest, amit otthon látnak, meg itt az iskola,

óriási a szakadék a kettő között.” (Észak-magyarországi szakiskola, tagintézmény-vezető)

A diákok céljai, érdeklődésük

Az interjúalanyok majdnem mindegyike kitért arra, hogy a szakiskolások körében nagyon nagy problémát jelent, hogy a tanulók nem látják azt, hogy ha tanulnak, akkor ez később segíti az életüket, és ezért elvesztik érdeklődésüket a tanulás iránt. A tanulási nehézségek, a magatartászavar, az iskolai kudarcok és a nagyarányú lemorzsolódás mögött gyakran a tanulás iránti érdeklődés hiánya áll. Ehhez sokszor a családi háttér is hozzájárul: egyes szakiskolai oktatók arról számoltak be, hogy a családban elsajátított minta ellenében dolgoznak, és így rengeteg fáradtsággal, változó eredményességgel próbálják felhívni a figyelmüket a tanulás fontosságára. Ahogy korábban is láthattuk, a szakiskolába járó fiatalok közül sokan jönnek mélyszegénységből, és ebből fakadóan tudásbeli hátránnyal is, amit csak óriási erőfeszítéssel lehet leküzdeni, és erre csak kevesen képesek.

„És minden évben van egy-egy ilyen srác, aki nagyon mélyről nagyon messzire el tud jutni. Őértük érdemes csinálni az egészet, mert akkor látom azt, hogy van értelme. Hát N., gyakorlatilag se anyja, se apja, valahol a nagyanyjánál valami fészerben húzza meg magát, az egyik tanár eteti őt, tavaly például ő vette neki az ebédjegyet. Saját pénzből megvette az ebédjegyet, és odaadta N.-nak, hogy legyen mit ebédelnie. (...) És kiváló, most már látom, hogy ebből a gyerekből bármi lehet.” (Közép-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Hát, az a baj, a legnagyobb hátrány, én úgy érzem, hogy a szülők. Tehát a szülők is annyira alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek, hogy a gyerekeket nem motiválja tulajdonképpen semmi, tehát nem számít, ha most neki fegyelmije van a hiányzás miatt, nagyon sok ilyen probléma van.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

„Az egyik távolabbi faluból járt be egy jó képességű diák, reggel fél 5-kor kelt, este ért haza, és látta, hogy a család még ugyanúgy fekszik, mint amikor elment reggel. Nem akart kilógni, otthagya az iskolát.” (Észak-magyarországi szakiskola, vezető szakoktató)

„Egy 15–16 éves gyereket most megtanítani úgy írni, olvasni, hogy nem írás, olvasás órája van, hanem szakmai, az nehéz (...). Tartani, tartani kell, de ő, ahogy el fogja érni a nem tanköteles kort, az ilyen gyerekek maguktól kiiratkoznak, érzik azt, hogy nem megy, vagy nem képes rá, és akkor így ezek a gyerekek elvesznek, mindenféle képesítés nélkül, analfabétán az

életben sem megy semmire. Az a baj, hogy így jönnek az általános iskolából.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

Dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás

Az interjútapasztalatok azt mutatják, hogy a dohányzás nagyon elterjedt a szakiskolai diákság körében: mind a tizenegy, kutatásba bevont iskolában jelezték az igazgatók, illetve oktatók, hogy küzdenek ezzel. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a dohányzásra vonatkozó törvények betartatása a gyakorlatban szinte lehetetlen.

„Dohányzás, hát az szinte megállíthatatlan, az özönlés, főleg így déltájéttól, már amikor már ebédszünet is van, ha van is délutáni óra, meg már vége a tanításnak, és özönlenek ki. Még ki se érnek a kapun, már kapják elő.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Aki nagyon nagy dohányos, az 45 percet sem biztos, hogy kibír, tehát ki kell bírnia, hál’ istennek azért odáig még nem jutottak, hogy órán rágyújt, még ott nem tartunk, talán nem is fogunk.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, közismereti oktató)

A dohányzáshoz képest a diákok alkoholfogyasztásával járó problémák kifejezetten ritkaságszámra mennek az interjúkon elhangzottak szerint. Ennek az lehet az egyik oka, hogy a diákok főleg iskolán kívül fogyasztanak alkoholt, tehát az iskolaigazgatók és oktatók kevésbé találkoznak ezzel a problémával (egy-két kirívó esetet kivéve), a másik lehetséges ok pedig az lehet, hogy a szegényebb rétegekből származó diákok körében az alkoholfogyasztást részben kiszorították az olcsó dizájnerdrogok. Emellett több iskolában is találkoztunk a diákok túlzott energiatartalék-fogyasztásának problémájával.

„Amivel viszont most küzdünk, az látszólag egy kisebb probléma, valójában nem olyan kicsi, ez az energiataloknak a kérdése. Mostanában folyamatosan az energiataloktól lesznek rosszul a gyerekek, mert nem esznek, nem reggeliznek, éjszaka például dolgoznak, vagy pénzért melóznak ugye, vendéglátóban, és reggel úgy próbálja magát fölporgetni, hogy két-három energiatalt meg kávéval letol. Igen ám, csak ez úgy fölborítja a szervezetüket, hogy nap közben rosszul lesznek.” (Közép-magyarországi szakiskola, igazgató)

Az interjúk során kiderült, hogy a szakiskolába járó fiatalok körében komoly probléma a drogfogyasztás, és főként az olcsó dizájnerdrogok terjedtek el az utóbbi egy-két évben. Ezek különösen veszélyesek, mivel esetükben hatalmas egészségügyi kockázatot jelent az ismeretlen összetétel. A tizenegy felkeresett szakis-

kolából hatban jelezték, hogy a diákok körében (az iskola területén!) tapasztalt drogfogyasztás állandó problémát jelent számukra. Ezek az iskolaigazgatók és oktatók akár hetenkénti gyakorisággal találkoznak drog hatása alatt álló, rosszulléttel küzdő tanulókkal, és ebből kifolyólag rendszeresen kénytelenek kihívni az iskolához a mentőket és a rendőrséget. Őt iskolára nem jellemző a drogprobléma, az ottani dolgozók csak kevés, elszigetelt esettel találkoztak.

„Most szeptembertől itt igen, tehát most ezek a dizájnerdrogok, ezek a jointok vagy nem tudom, füves cigik, ezek most megjelentek, olcsók, nem tudják, mi van benne, tényleg nem tudják, hogy most patkányirtóval vagy mivel van átitatva, azt is hallottam, hogy csavarlazítóval van átitatva. Sajnos, legalább egy gyerekről tudom, hogy már fordult hozzá, vagy meg is jelent itt az iskolában ilyen állapotban, most már kettőt kirúgtam, nemcsak emiatt, természetesen nemcsak emiatt, hanem akkor jönnek ilyenkor a többiek, nem jár be órára, és így tovább.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Nálunk állandóan jön a rendőr meg a mentőautó, olyan drogozott lányokat, fiúkat visz el, hogy magáról nem tud. Az idén elég sok volt, az idén sok volt. Tízszer biztos. Valaki azt mondja: »ó, csak beleslukkolt valakinek a cigijébe«, azt utána ott fetrengett a fodrász tanműhely padlóján, eszeről nem tudott a kislány.” (Kelet-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

Iskolakerülés, igazolatlan hiányzás

Iskolakerülés, igazolatlan hiányzás „lógás” minden felkeresett szakiskolában előfordul valamilyen mértékben. Hét iskolában ez kifejezetten nagy problémát jelent, kettőben közepes jelentőségű gondnak látják, kettőben pedig csak elvétve akad néhány gyerek, aki rendszeresen hiányzik, vagy ezzel próbálkozik. Több iskolában találkoztunk az iskolakerülésben együttműködő, igazolásokat „gyártó” házi orvosok jelenségével. Egyes iskolákban az interjúalanyok szerint a tanulással kapcsolatos kudarcélmények és a motiválatlanság (Csapó 2008) az iskolakerülés fő kiváltó oka, de az elmaradottabb térségekben többször is jelezték az igazgatók és oktatók, hogy egyes tanulók azért hiányoznak rendszeresen az iskolából, mert nélkülöző családjukat segítve kénytelenek dolgozni.

„Van olyan, a téli időszakban, ők azért lógnak el, hamar sötétedik, kiszaladnak még a folyópartra egy kis fáért. Aki egy kicsit tehetősebb, jobban él, az azért lóg, mert megy bulizni, csajozni, satöbbi. (...) Viszont van olyan, tényleg rendes, becsületes gyerek, 4 órát itt van, és elmondja, hogy ők annyira szegények, olyan rosszul élnek, és igazából hogy ne fagyjanak meg, menne fáért, én el szoktam engedni.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

„Ez az egyik legnagyobb problémánk, a hiányzás. (...) Ezt nem tudom megakadályozni, ezzel küzdünk, iszonyat. A hamis igazolások, a lógások, ez valahogy egy olyan, nem is tudom, annyira elterjedt, annyira elhatalmasodott, de hallom más iskoláktól is, hogy ugyanezzel a problémával küzdenek.” (Közép-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Besokallnak, és nem bírja tovább, tehát ő 3–4 óránál tovább ő nem tud ülni (...), 2-ig kéne itt lenni (...), egy-kettő tanuló mindig ellóg a déli vonathoz, és nem csinál akkor sem semmit, nézi az eget, sütteti a hasát. Mert azt mondtam, hogy mit csinálsz otthon, felástad a kertet, ültetted bele paprikát, hogy hajtson? Ő semmit. Semmit. Vágtál fát esetleg, téli időszak van, hogy begyűjtsál esetleg, ő semmit, nem, hát mondom, akkor miért mentél el? »Mert meguntam« – motiválatlanok.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Az orvosi igazolások beszerzése a gyerekek számára nem okoz nehézséget, olyan igazolással is találkozunk, amin betegség helyett az van, hogy: »az erdőbe kellett menni fáért«. Volt, hogy beszéltünk erről az orvossal, aki kérdezte, mi a jobb, ha be tudnak fűteni otthon, vagy ha tüdőgyulladást kap a gyerek. Gyakran látunk olyat is, hogy az igazolás le van pecsételve, valami rá van írva, de a dátumot a gyerekek írják rá.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

Lemorzsolódás

A felkeresett tizenegy iskolából ötben komoly gondot jelent a lemorzsolódás, amely akár a diákok felét-háromnegyedét is érinti. Ennek okai sokrétűek, egyrészt okozhatják a tanulók tanulmányi kudarcélményei (Csapó 2008), másrészt viszont a fiatalok gyakran azért hagyják el az iskolát végzettség megszerzése nélkül, mert tizenéves korukban már családot alapítanak és munkába állnak. Ennek ellenére csak az iskolák kis része jelezte, hogy külön foglalkoznak ezzel a problémával, és valamilyen iskolaszintű megoldásokat keresnek a lemorzsolódás csökkentésére.

„Hát, mondjuk, 4 évre, 5 évre visszamenőlegesen elmondom, 120 első-sümből végzett 30. Tehát normál időben körülbelül egy adott korosztálynak, egy adott korcsoportnak, adott csoportoknak vagy három osztálynak körülbelül az egynegyede végzett. Én most úgy érzem, hogy minimális elmozdulás talán van, most már nem az egynegyede, lehet, hogy a fele fog végezni egy adott csoportnak.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

„[A lemorzsolódott tanulók] otthon [vannak]. Némelyik feketén dolgozik, elmegy meg elmennek lomizni (...) Egy gyereket kérdeztem, hogy mit

fogsz csinálni, semmit, hát az elég unalmas, éjjel-nappal feküdni az ágyon. »Á, éjjel nem, hát éjjel bulizok, este, napközben alszom.« Aha, te vagy az, aki döntögeti éjjel a kukákat, azt mondta, hogy ja.» (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Így talán még 3 évig sikerülne megtartani a gyerekeinket, mert hogy nagyon sokan nem bírják a 4 meg 5 éves képzést (...), nem tartanak ki addig, a lányok teherbe esnek, férjhez mennek, nem tudom én, tehát nem bírják végig. A fiúknak munkát kell keresni, mert el kell tartani a családot (...) és ezért szépen lassan lemorzsolódnak.” (Észak-magyarországi szakiskola, tagintézmény-vezető)

A közismereti tárgyak oktatása, a diákok közismereti tudása

Az interjúk során felkeresett szakiskolákban meglehetősen eltérő módon vélekedtek a megkérdezettek a közismereti tárgyak fontosságáról. Az oktatók és iskolavezetők nagy arányban tartják fontosnak a közismereti tudás elsajátítását a szakiskolások esetében is, de ezen általában a szakmunka során használatos, legalapvetőbb számítási és írás-olvasási ismereteket értik csak. A megkérdezett szakiskolai oktatók közül sokan nem tartják fontosnak – esetleg nem is ismerik – az élethossziglani tanulás, a továbbképzés szempontjait, amelyek alapját a biztos közismereti tudás jelentené. Ez azért jelenthet problémát, mert a nemzetközi és hazai kvantitatív kutatási eredmények (pl. Cörvers et al. 2010, Weber–Falter 2011, Hanushek–Wössmann–Zhang 2011, Hanushek–Wössmann 2012, Stenberg–Westerlund 2014, magyar adatokon Köllő 2006, Kézdi 2007, Kézdi 2008, Kézdi–Köllő–Varga 2008, Liskó 2008, Köllő 2009) arra utalnak, hogy a magas szintű közismereti tudás elősegíti mind a továbbtanulást, mind pedig a foglalkoztatottá válást.

„Hát az olvasás, írás, az szinte alapkészség. Hát, ha nem tud írni, akkor egy számlát nem fog tudni kiállítani, ha nem tud olvasni, értően olvasni, akkor nem tudja a szakmája során alkalmazott kézikönyveket, szakkönyveket, gépleírásokat, műleírásokat értelmezni. Számolás, az megint nagyon kell, tehát nincs olyan szakma, ahol a matematika ne lenne jelen. Építőiparba’ terület, felület, térfogat, de ezt mondhatnám a közlekedésnél is. Különféle műszaki számításokat kell végezni.” (Kelet-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Ha nem érettségizik le a gyerek, de valami közismereti tantárgyi tudást adunk neki, akár a magyarra, akár a történelemre gondolok, akkor is va-

lami műveltséget csöpögtetnénk a gyermekbe, ez most nem jön be a szak-képzésbe.” (Közép-magyarországi szakiskola, igazgató)

Több iskolában is azt láttuk, hogy az oktatásban a szaktárgyak dominanciája érvényesül és a közismereti tárgyakat illetően jóval alacsonyabb, akár egészen minimális elvárások érvényesek, gyakran a diákok közismereti tárgyak iránti érdeklődésének hiányára hivatkozva.

„Aki közismereti tárgyból nagyon gyenge, azt tudja a kolléga, hogy itt a szakmai tárgyak nagyobb súllyal esnek latba, szerintem elnézőek, aki a minimum minimumát teljesíti, azt átengedik.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgatóhelyettes)

„Megpróbálnak a [közismereti] kollégák velük egy kicsit engedékenyebbek lenni, olyan értelemben, hogy nem kérnek túlzott[an sokat], nincsenek túlzott elvárásaik.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, közismereti oktató)

A diákok tudása az általános iskola után

Egy budapesti intézmény kivételével minden iskola vezetője, illetve oktatói arról beszéltek, hogy a kilencedik évfolyamon hozzájuk kerülő diákok nagy részének az általános iskolából magával hozott tudása elégtelen, alapvető írás-olvasási és számolási problémákkal küzdenek. Ennek egyik oka valószínűsíthetően az előzetes szelekció – általában a leggyengébb tanulók mennek szakiskolába (Liskó 2008, Varga 2009, Hermann 2013) –, másrészt pedig az általános iskolák sok esetben elégtelen teljesítménnyel is átengedik a nyolcadikos diákokat, így akarva mielőbb „szabadulni” a leggyengébb, sok odafigyelést igénylő, problémás tanulóktól. Az interjúkból az derült ki, hogy a szakiskolai oktatók többségének ez a helyzet rengeteg problémát okoz. Elegendő közismereti, illetve felzárkóztató óra híján általában a szakoktatók próbálják meg elégséges szintre felhozni az írni-olvasni alig tudó diákokat annak érdekében, hogy megteremtsék szakoktatásuk elemi feltételeit. Ez pedig az osztályba járó, jobb képességű diákok előmenetelének akadályává válhat. A szakiskolákban nem voltak, nem lehettek egyéni tantervek, a központi kerettantervtől csak minimális eltérés volt engedélyezett az interjúk készítésének időszakában. A felzárkóztató programok ritkák, ha vannak is, akkor alig veszik igénybe a diákok.

„Az általános iskolában próbálják átlökdösni, ugye ott még tanköteles, nem tudnak vele mit csinálni, muszáj, hogy ott legyen a gyerek, és akkor úgymond elvan órán, lehet, hogy tényleg gyengébb, mint a többi, nem fordítanak rá kellő figyelmet, hogy valami minimálist tudjon, ott van, jó, egy ketteskével lökdössük át, aztán küszködjenek vele középiskolában.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

„Azt kellene végre elérni, hogy alapfokon, azaz általános iskolában olyan diákok hagyják el a nyolcadik osztályt, akik tudnak – nem azt mondom, hogy professzionális szinten, de alapszinten – számolni, olvasni és értelmezni. Mert ha ezt a három készséget itt nekünk középfolokon kell kialakítani, akkor mikor tanítunk szakmát? Hiába olvassa el a feladatot, nem tudja értelmezni, azt se tudja, mit olvas. És megvan neki a nyolcadikos bizonyítványa, és nem is rossz. Nem tudja, hogy a háromszög területe, az nem egyenlő a háromszög kerületével, meg ilyen alapvető dolgok. Meg kellene tanítani ezt alapfokon, ott kellene egy kicsit rendet tenni, mielőtt bármit is módosítanak itt nálunk.” (Kelet-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Matematikával úgy vagyunk a szakmunkásképzésbe, hogy az érkező osztálynak a két százaléka, aki tud összeadni-kivonni, szorozni és osztani, és esetleg tudja, hogy mi az, hogy terület, kerület. Az első félévünk kilencedikbe arra megy rá, hogy ezeket az alap matematikai műveleteket megtanulják. Tehát ahhoz, hogy egy kőműves kiszámolja, hogy hány négyzetmétert kell vakolni, tehát egyszerűen a szakmájának az alapja.” (Kelet-magyarországi szakiskola, oktató)

Az érettségi fontossága

A megkérdezett szakiskolai igazgatók és oktatók között változó a szakmaszerzés után tett érettségi fontosságának megítélése. Vannak, akik az érettséggel szemben inkább a jó szakismeretet tartják fontosnak, mások szerint viszont a szakmunkások számára is fontos az érettségi megszerzése a magasabb szintű általános műveltség (Csapó 2008), valamint az érettséggel megnyíló továbbtanulási lehetőségek miatt.

„Hogy mennyire fontos [hogy leérettségizzenek a diákok]? Hát szerintem fontos. Ugye, az érettségi, az egyfajta műveltség szintet jelent. Minél több szakembernek van érettségije, annál jobb az a humán erőforrás, ami az ország rendelkezésére áll. És hát valljuk be azt is, hogyha valaki egy szakma tanulásával kezdi, az nem biztos, hogy ott kíván megállni. Tehát én kifejezetten jónak tartom a négy plusz egyes meg a három plusz kettes rendszert, ami ugye, mindenképp kettő az érettségi megszerzésére irányul, csak más utakon. Az egyik a gyakorlaton keresztül, utána megy érettségire, a másik meg érettségi, és utána lesz szakmája. És hát így mindenki számára nyitva az út, hogy akár felsőfokú végzettséget szerezzen. Tehát én ezt jónak tartom, hogy így járható mindkét irány.” (Kelet-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Szerintem nem feltétlen kell érettségi vizsgát tenni egy szakiskolás tanulóknak, akkor látom én jelentőségét az érettségi vizsgának, ha valóban azok a tanulók jönnek be szakiskolába, akik szeretnek tanulni, érdeklődnek, de egyelőre úgy gondolják, hogy legyen egy szakmám. Valljuk be, manapság többet ér [egy szakma], mint egy érettségi vizsga, és ha úgy adódik, akkor el tudok helyezkedni, de még mindig van esélyem arra, hogy gyorsan érettségi vizsgát szerzek.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

Az új szakképzési törvényről

A felkeresett szakiskolák vezetői és oktatói kevés kivételtől eltekintve kritizálták a 2011. évi szakképzési törvényt. A hároméves képzés visszaállításáról és a közismereti óraszámok csökkentéséről többféle vélemény hangzott el az interjúk során. Az interjúalanyok gyakran fogalmaztak meg kritikákat ezekkel a lépésekkel kapcsolatban. Sok megkérdézett oktató és igazgató szerint az átlagos, szakiskolába kerülő diákoknak az általános iskolából hozott alapkészségei elégtelensége miatt hosszabb tanulmányi időre és felzárkóztatási programokra lenne szükség ahhoz, hogy gond nélkül el tudják kezdeni a szakismeretek elsajátítását.

„Ezeket például nagyon jó, hogy visszaállították, ezt a 3 éves képzést, az nagyon jó, hogy a gyerekek már kilencediktől kezdve a szakmát tanulják, nem úgy, mint régebben volt, úgyhogy ezzel tökéletesen egyetértek.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

„Nekem sok minden nem tetszik benne [az új szakképzési törvényben] (...), tulajdonképpen csak rámentek a szakmai részre, hogy csak a szakma, csak a szakma. (...) Végrehajtókat képezünk, nem kreatív szakmunkások lesznek ők, és nagyon kicsi az esélyük szerintem, hogy egy ilyen 3 éves szakképzés után egy kiegészítő érettségit tegyenek, mert óriási, óriási a kihagyás, a lemaradás.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Azért ennek a kilencedik-tizedik évnél volt egy ilyen szintemelő hatása, azért elég sokat tanultak ők ott (...), de azért, ha nem is csak a tudás, de sokkal érettebbek, komolyabbak lettek. 14 évesen még a szakmaválasztás is nehéz, elképzelésük sincs róla, hogy mit is jelent ez a szakma, itt meg azért volt pályaorientáció, szakmai alapkompenciák fejlesztése, az sem volt kizárt, hogy más irányban tanul, mint amilyen szakmacsoportba' kilencedik-tizedikben volt. Volt, hogy egy osztályban több szakmacsoport is volt és látták egymáséit is.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Korábban azt mondták erre a 2 + 2-es rendszerre, hogy az első két év az tulajdonképpen ilyen pihenés, de ez nem volt teljesen igaz, az alatt a két év alatt megtanítottuk írni, olvasni meg számolni. (...) Az a gond, hogy ezek

a szakiskolás gyerekek úgy jönnek ide, hogy (...) nem értik, amit olvasnak (...), alapvető számolási hiányosságaik vannak, és így nagyon-nagyon nehéz velük. És az alacsony közismereti óraszám mellett nincs is lehetőség, hogy pótoljuk ezeket a hiányosságokat.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

Munkaerőpiaci lehetőségek

A szakiskolák vezetői és oktatói kevésbé informáltak a náluk végzett fiatalok munkaerőpiaci boldogulásával kapcsolatban. Kiepipített pályakövetési rendszerek nem működnek, csak önszorgalomból végzett, ad hoc módon lefolytatott információgyűjtés. Egyes iskolák változó sikerű utánkövetési programokkal próbálják elérni végzett tanulóikat.

Szakmai gyakorlat

A szakmai gyakorlati lehetőségek jelentős hatást gyakorolhatnak a szakiskolások végzés utáni munkaerőpiaci esélyeire a munkaerőpiacon szükséges készségek gyakorlati elsajátításán keresztül (Horn 2014, Makó 2015). A cégeknél végzett gyakorlat (duális képzés) pedig a valódi munkakörnyezet megismertetésével, valamint a szakmai kapcsolatháló fejlesztésével járulhat hozzá a szakmaszerzés utáni gyors elhelyezkedéshez.

Az iskolai tanműhelyek felszereltsége hullámzó, láttunk nagyon korszerű és magas színvonalú műhelyeket és tankonyhákat is, de olyan iskolában is jártunk, amely szinte állandósult szerszám-, alapanyag- és területiánnyal küzd.

„[Az iskolai tanműhely] (...) jó, tehát azért nagyon modern gépek vannak. Most (...) volt itt egy igazgató Németországból, ott van egy nagyon régi testvériskolánk, és most az új igazgató tett egy látogatást, és ő is azt mondta, hogy tényleg nagyon, nagyon modern és a kor színvonalának megfelelő. Hát ugye, volt Magyarországon egy adófajta, amiért aztán Európa irigyelt minket, ez a szakképzési alap volt (...), a cégek felajánlhattak szakiskolák fejlesztésére, és mi azzal jól sáfarkodtunk, tehát akkor szinte az egész gépparkot lecseréltük.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgatóhelyettes)

„A mi szakoktatóink, azok Magyarország egyik legjobb szakoktatói, és ez szó szerint így van. [De] nincs helyünk, nincs szerszámparkunk, nincs anyagunk, nincs munkaruhájuk a gyerekeknek. Január-februárban jön a munkaruha, ha jön. (...) Szeptember elsején meg kellene jönni, az első munkanapon, amikor kimennek. Amit kapunk néha, anyagot, azt nincs hova leraknunk, mert nincs területünk, szó szerint nincs. (...) Most meg-

jött a nem tudom, hány százezer zsák habarcs a gyerekeknek, hogy felkészüljön a versenyre, nincs hova [tenni]. Szabad égen van, le van takarva, meg minden, amit zárt helyiségben kellene tartani.” (Kelet-magyarországi szakiskola, szakoktató)

A külső cégnél végzett szakmai gyakorlat megítélése sok esetben negatív, az oktatók tapasztalatai szerint probléma, hogy a külső helyszíneken a cégek profitorientált hozzáállása, felkészületlensége, vagy korlátozott lehetőségei miatt a diákok kevés szakmai fogást tanulnak meg, ezért nem tudnak felkészülni az iskola által támasztott (központilag meghatározott) szakmai vizsgakövetelményekre. Még nagyobb problémát jelent az, amikor a vállalatnál ingyen munkaerőnek tekintik a tanulókat, kizárólag egyszerű feladatokat (pl. söprés, mosogatás) bízunk rájuk, és nem engedik meg nekik a drága felszerelések használatát. Úgy láttuk, hogy a cégnél végzett szakmai gyakorlat hasznosulása az iskolák partnervállalatainak felkészültségétől függ, és abban az esetben a legmagasabb fokú, amikor a vállalat saját jövőbeni munkavállalóit képezi ki.

„Hát a duális képzéssel (...), azaz a külső gyakorlati helyen történő gyakorlat[tal] nagyon rossz tapasztalataink vannak. (...) Nem tudják a [külsős] szakoktatók, hogy mit kellene nekik tanítani. Ha tudja is, akkor se azt csinálja, mert őneki a bevétel a fontos. (...) Tehát nekem volt olyan kőművesem, aki úgy végzett a szakmunkásvizsgán, az három és fél éves képzésbe’ volt, hogy én csak azt kértem tőle, hogy »mondd meg nekem« – már a végén – »mi a homok és a kavics között a különbség?« És ott a vizsgabizottság előtt megkérdeztem, hogy: »ne haragudj, de mit csináltál a három és fél év alatt a gyakorlaton?« Ő az udvart sepregette. (...) A motorszerelők most is ugyanezt mondják, tehát ott hozzá nem nyúlhatnak ezekhez a nagyon drága motorokhoz.” (Kelet-magyarországi szakiskola, szakoktató)

„Hát ugye, mi már régóta ezt az úgynevezett duális szakképzést folytatjuk, még akkor is, amikor nem így hívtuk, sőt már a ’80-as években is ezt csináltuk. Tehát nekünk régóta az a tapasztalatunk, hogy megtanulni istenigazából ipari környezetben lehet, ott, ahol majd később dolgozni is lehet. (...) A cégeknél erre van apparátus, erre van szakoktató, erre fel vannak készülve (...) a partnercégeink. Ők anyagi és egyéb ráfordítással ők ezt komolyan veszik, vannak iskolai összekötők, velük lehet egyeztetni, tehát ott nagyon jól működik a duális szakképzés, ami azt jelenti, hogy az első évben az iskolában megkapják az alapokat, ebből tesznek egy kamara által ellenőrzött szintvizsgát, és utána tanulószerveződést kötnek, és egy szerződéses jogvisztonnyal kikerülnek a cégekhez, és ott tanulják meg végül is konkrétan a szakmát.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, igazgatóhelyettes)

Külföldi szakmai gyakorlat

Több szakiskolában is találkoztunk külföldi szakmai gyakorlati lehetőségekkel, részben az iskolák nemzetközi kapcsolataira épülően, részben pedig az Erasmus-program keretében. A külföldi tapasztalatokról kivétel nélkül pozitívan nyilatkoztak a részt vevő iskolák munkatársai: úgy látják, hogy a diákok ezeken az utakon értékes szakmai tapasztalatokat gyűjtenek, a gyakorlatban tapasztalják meg a nyelvtudás szükségességét, sikerélményt jelent nekik, és jót tesz az önbecsülésüknek, emellett hosszabb távú külföldi munkalehetőségek is megnyílnak előttük.

„Az Erasmus-program keretében tanulói mobilitásra nyertünk pályázatot, és a mi hegesztőink egy finn szakiskolába mentek gyakorlatra egy hónapra (...) tanári kísérettel, ott volt az a hegesztőverseny. (...) [Ez] sokat jelentett nekik, meg a szülőknek is, akik olyan büszkék voltak a gyerekeikre, és annyira az elvárások megnöttek a gyerekeknek magukkal szemben is, meg a szülők a gyerekek felé is többet kérnek, várnak.” (Nyugat-magyarországi szakiskola, közismereti oktató)

Munkaerőpiaci lehetőségek

Korábbi eredményekkel (lásd pl. Ábrahám–Kertesi 1996, Köllő 1997, Fazekas 2000, Kertesi 2000, Kertesi–Varga 2005, Nemes Nagy–Németh 2005, Lőcsei 2010) összhangban az interjúk tapasztalatai is azt mutatták, hogy a szakképzett pályakezdekők későbbi munkaerőpiaci lehetőségeire erős hatást gyakorol lakóhelyük lokális munkaerő-kereslete. Az interjúalanyok beszámolóí szerint a leszakadó térségekben a végzeteknek a közfoglalkoztatáson kívül gyakorlatilag semmilyen kilátásuk nincs az elhelyezkedésre. A jobb munkaerőpiaci helyzetű régiókban és bizonyos szakmacsoportokban (pl. a vendéglátásban) magas a külföldön elhelyezkedők aránya.

Az interjúk során azt tapasztaltuk, hogy egyes szakiskolák szakmakínálatukat az évtizedekkel ezelőtti helyi nagyvállalatok munkaerő-kereslete alapján alakítják ki, és nem alkalmazkodtak a változó körülményekhez, például a rendszerváltáskor nagyon gyakori gyárbezárások nyomán visszaeső kereslethez. Más szakiskolák pedig kifejezetten a velük együttműködő helyi multinacionális nagyvállalatok számára képeznek munkaerőt, a tananyagot a cég igényeire specializálva. Ezekben az esetekben az adott vállalatnál zajlik a diákok szakmai gyakorlata, mely során a termelésbe is bekapcsolódnak, és a vállalat a szakiskolát elvégzett tanulóknak automatikusan hosszú távú munkalehetőséget ajánl.

„A mi iskolánk is jól indult, tehát jó híre volt, akkor még itt nagyon sok üzem működött, a Mezőgéptől a bútorgyárig. (...) [Most] vegetálunk, itt a legnagyobb problémánk az, hogy a környéken nincs igazából üzem. (...)

A géplakatos szakmánk a Mezőgép miatt volt így, meg a mezőgazdasági gépszerelő szakmánk volt (...) a rokon szakma, tehát az miatt maradt meg. (...) A másik szakmánk a bútorasztalos meg a kárpitos, az ugye a bútorgyár miatt volt ez a szakma, hát adódott, úgymond, szerettük volna az utánpótlást biztosítani. Aztán itt nagyon sokáig működött, egészen majdnem a 2000-es évekig (...) a ruhagyár (...), hát most már ott áll üresen 10 éve szerintem és azért maradt a férfiszabó szakmánk, hogy oda tudtunk utánpótlást gyártani.” (Észak-magyarországi szakiskola, igazgató)

„A [helyi multinacionális nagyvállalat] már a tanulás megkezdésekor szerződést köt velük [a tanulókkal], és ha sikeresen elvégzik, akkor biztos munkahelyük van. Ott már tizedikbe, tizenegyedikbe a gyárba vannak kint, a munkaállomáson azt csinálják, amit fognak majd életükön keresztül csinálni, ha ott maradnak végig.” (Kelet-magyarországi szakiskola, igazgató)

„Közmunka [az egyetlen elhelyezkedési lehetőségük]. (...) Nekem az osztályomból néhányan, meg az előző osztályomból mondták, hogy a közmunka azért jó, mert a duplája a szociális segélynek (...), nekik ez már 50 ezer forint körüli összeg, és meg vannak vele elégedve. Illetve van olyan gyerek, aki meg azt mondta, hogy ő nem fog dolgozni, mert minek, merthogy most is én keresem meg az ő pénzét, meg ezután is én fogom.” (Észak-magyarországi szakiskola, osztályfőnök)

Fontosabb tanulságok

Az interjúk tapasztalatai arra utalnak, hogy ma Magyarországon a szakiskolákban magas arányban lehet megtalálni a rendkívül hátrányos helyzetű, mélyszegénységből származó és jelentős tanulási nehézségekkel küzdő fiatalokat. A legsúlyosabb helyzetben levők életét nélkülözés, rendszeres éhezés, komfort nélküli lakóhely, az alapvető higiéniai feltételek és ismeretek teljes hiánya jellemzi. Ezt a leggyakrabban a kisebb települések iskoláiban tapasztaltuk, de Budapesten is talákoztunk ilyennel. A viszonylag rendezett anyagi körülmények között élő, középrétegbe tartozó diákokkal kapcsolatban inkább a konfliktusos családi háttérrel, a nem harmonikus szülő-gyermek kapcsolatokról számoltak be az interjúalanyok. Ezzel leginkább a nagyobb városokban talákoztunk. Az interjúk során kiderült, hogy a szakiskolákba járó fiatalok között rendkívül gyakori a dohányzás, az energiapitalok, az alkohol és az olcsó dizájnert drogok fogyasztása. Utóbbi esetében hatalmas egészségügyi kockázatot jelent az ismeretlen összetétel. A problémát csak elmélyíti az elégtelen prevenció, a felvilágosító programok és a mentálhigiénés ellátás hiánya.

Az iskolák számára döntő fontosságúak voltak az általuk korábban intenzíven igénybe vett különböző pályázati lehetőségek, melyek elapadása súlyos anyagi

helyzetbe sodorta őket. Mivel a diákok anyagi háttéréből következően az iskolai ösztöndíj a legerősebb tanulásra motiváló eszköz, a szakiskolák számára kiemelten fontosak lennének a hátrányos helyzetű tanulókat segítő ösztöndíjprogramok (pl. Útravaló-MACIKA Ösztöndíjprogram) kiterjesztése és pályázati lehetőségek újbóli bővítése, melyek száma az elmúlt években jelentősen visszaesett.

Az állami fenntartású (volt KLIK-es) iskolák vezetőinek túlnyomó többsége a túlzott centralizáció, a fölösleges bürokrácia és a lassú ügyintézés káros hatásairól számolt be. A nemegyszer rendkívül lassú és bonyolult eszközbeszerzés az oktatást is ellehetetlenítette. Az egyház vagy közhasznú szervezet által fenntartott iskolák sokkal jobb anyagi helyzetről, és a fenntartóval való konfliktusmentes kapcsolatról számoltak be.

Az iskolaépületek között kevés olyanban jártunk, ahol jó volt lenni. A legjobb anyagi helyzetű iskolák felújított termekkel, tágas és vidáman díszített folyosókkal, remek színvonalú tanműhelyekkel és korszerű eszközparkkal dicsekedhetnek, de valószínűleg ez a ritkább. A másik végletet jelentik az iskolának alkalmatlan, folyosó nélküli, rossz állapotban levő, salétromos, kifejezetten egészségtelen épületek, amelyekben a korszerű (de sok esetben használhatatlan) interaktív táblák kifejezetten abszurd benyomást keltenek. A köztes állapotot jellemzi, hogy a valaha korszerű épület alapvetően megfelel iskolai célokra, de állapota rohamosan romlik, és vezetői egyre több kijavíthatatlan problémába ütköznek.

A szakiskolai oktatók körében a közismereti oktatás fontosságát általában a szakmunka során használatos, legalapvetőbb számítási és írási-olvasási ismeretekként értelmezik, és jellemzően nem tartják fontosnak az élethossziglani tanulás, a továbbképzés szempontjait. Az oktatásban a szaktárgyak dominanciája érvényesül, és a közismereti tárgyak esetében minimálisak az elvárások. Ebből pedig – az alacsony közismereti óraszámokat is figyelembe véve – az következik, hogy a szakiskolákat tömegesen hagyják el az írni-olvasni alig tudó (Köllő 2011), jövőbeli tovább- vagy átképzésre alkalmatlan (Köllő 2006, Csapó 2008, Kézdi-Köllő-Varga 2008, Liskó 2008, Köllő 2009) szakmunkás végzettségűek, akik először még képesek elhelyezkedni tanult szakmájukban, de később képtelenek lesznek szakmai tudásuk megújítására. Az előzetes szelekció miatt a szakiskolai diákok nagy részének az általános iskolából magával hozott tudása elégtelen, alapvető írás-olvasási és számolási problémákkal küzdenek. Az ilyen tanulók számára szükséges közismereti, illetve felzárkóztató óra híján a szakismeretek elsajátításának elemi feltételei is hiányoznak. Ezeknek a szakiskolákba kerülő diákoknak lenne leginkább szükségük a hosszabb tanulmányi időre elégtelen kezdeti tudásuk és hiányos alapkészségeik miatt. Mindenképpen szükségük lenne az igények különbözőségét figyelembe vevő felzárkóztatói programokra is, hogy a szakiskola elkezdésekor fel tudjanak készülni legalább a szakmájukhoz szükséges ismeretek elsajátítására.

Az interjúalanyok szakmai gyakorlattal kapcsolatos tapasztalatai vegyesek, az iskolai és a cégnél végzett gyakorlatnak is megvannak a maga előnyei és hátrá-

nyai. Az iskolai tanműhelyek felszereltsége hullámzó, a külső cégeknél végzett gyakorlat (duális képzés) pedig az iskolák partnervállalatainak felkészültségétől és motiváltságától függ.

A szakképzett pályakezdők későbbi munkaerőpiaci lehetőségeire erős hatást gyakorol lakóhelyük lokális munkaerő-kereslete (Ábrahám–Kertesi 1996, Köllő 1997, Fazekas 2000, Kertesi 2000, Kertesi–Varga 2005, Nemes Nagy–Németh 2005, Lőcsei 2010). A magas munkanélküliséggel jellemezhető térségekben a végzetteknek a közfoglalkoztatáson kívül gyakorlatilag semmilyen kilátásuk nincs az elhelyezkedésre, a jobb helyzetben levő régiókban, a nagyvárosokban és bizonyos szakmacsoportokban viszont magas a saját szakmában, akár külföldön elhelyezkedők aránya. Egyes iskoláknál a szakiskolákkal együttműködő helyi multinacionális nagyvállalatok a saját igényeikre specializált szakmai gyakorlatot biztosítanak az iskola diákjainak, akik gyakran a termelésbe is bekapcsolódhatnak, és ezek a cégek a tanulóknak automatikusan hosszú távú munkalehetőséget ajánlanak a szakmaszerzés után. Ennek előnye a biztos munkalehetőség, hátránya lehet a túlzott specializáció, ami beszűkítheti a szakképzett fiatalok adott vállalaton kívüli munkalehetőségeit.

Az interjúk tapasztalatai azt mutatták, hogy a felkeresett iskolák közül a legrosszabb anyagi helyzetűek (az épület minősége és a felszereltség szempontjából) az észak-magyarországi falvakban voltak, de a legfejlettebb központi régióban és a fővárosban is találkoztunk ilyen iskolával. Feltételezhetjük, hogy mind a gazdaságilag fejlettebb, mind pedig az elmaradottabb régiókra igaz, hogy a szegény családokból származó tanulók aránya lényegesen magasabb a többi iskolatípus-hoz képest. Ez jelentős esélyegyenlőségi problémákat vet fel, mivel a munkanélküliségből és szegénységből való kiemelkedést leginkább az oktatás segíti elő (Card 1999, OECD 2015, OECD 2016, magyar adatokon pl. Kertesi–Varga 2005, Köllő 2006, Kézdi–Köllő–Varga 2008, Köllő 2009). A szakiskolák anyagi ellehetetlenülése vagy legalábbis súlyosan hátrányos helyzete tovább csökkenti a szegénység által legsúlyosabban érintett családok (pl. alacsony iskolai végzettségű, munka nélküli szülők) gyermekeinek esélyeit a gyorsan változó munkaerőpiacon. Ezáltal helyzetük még rosszabb lesz, mint szüleiké a rendszerváltás előtti, sokkal stabilabb munkaerőpiaci viszonyokkal jellemezhető korszakban. Így hosszú távon a legelesettebb rétegek hátrányos helyzetének újratermelődése és további romlása várható.

Irodalom²

- Ábrahám Árpád – Kertesi Gábor (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. *Közgazdasági Szemle*, (43), 7–8, 653–681. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00018/pdf/abraham.pdf>
- Card, David (1999): The Causal Effect of Education on Earnings. In Ashenfelter, Orley – Card, David (eds.): *Handbook of Labor Economics*. Vol. 5. New York: North-Holland, 1801–1863.
- Cörvers, Frank – Heijke, Hans – Kriechel, Ben – Pfeifer, Harald (2010): High and steady or low and rising? Vocational versus general education in life-cycle earnings. *Investigaciones de Economía de la Educación*, (5), 931–948.
- Csapó Benő (2008): A közoktatás második szakasza és az érettségi vizsga. In Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat Kiadó, 71–93. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf>
- Eccles, Jacquelynne S. – Barber, Bonnie L. (1999): Student Council, Volunteering, Basketball, or Marching Band. What Kind of Extracurricular Involvement Matters? *Journal of Adolescent Research*, (14), 1, 10–43. doi: 10.1177/0743558499141003
- Fazekas Károly (2000): A külföldi működőtőke-beáramlás hatása a munkaerőpiac regionális különbségeire Magyarországon. *Magyar Tudomány*, (45), 7, 823–840. <http://epa.oszk.hu/00700/00775/00020/823-839.html>
- Fehérvári Anikó (2009): Kudarccok a szakiskolákban. *Szakképzési Szemle*, (25), 1, 23–44. http://www.mszt.iif.hu/documents/szsz090123_fehervari.pdf
- Fehérvári Anikó (2011) (szerk.): Interjú négy olyan fiatallal, akik három évvel korábban szereztek meg középfokú szakképesítésüket. *Educatio*, (20), 3, 399–413. http://folyoiratok.ofi.hu/sites/default/files/article_attachments/2011-03-Valosag.pdf
- Fehérvári Anikó (2013): Szakiskolások rekrutációja. *Educatio*, 4, 516–528. http://www.edu-online.eu/hu/educatio_reszletes.php?id=97
- Hanushek, Eric A. – Wössmann, Ludger – Zhang, Lei (2011): *General Education, Vocational Education, and Labour-Market Outcomes over the Life-Cycle*. IZA, Institute for the Study of Labour. IZA discussion paper; No 6083. <http://ftp.iza.org/dp6083.pdf>
- Hanushek, Eric A. – Wössmann, Ludger (2012): The economic benefit of educational reform in the European Union. *CESifo economic studies*, (58), 1, 73–109. [http://hanushek.stanford.edu/sites/default/files/publications/Hanushek%2BWoessmann%202012%20CESifoESTu%2058\(1\).pdf](http://hanushek.stanford.edu/sites/default/files/publications/Hanushek%2BWoessmann%202012%20CESifoESTu%2058(1).pdf)

² A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 11. 16.

- Hermann Zoltán (2013): *Are you on the right track?* The effect of educational tracks on student achievement in upper-secondary education in Hungary. Budapest Working Papers on the Labour Market, BWP 2013/16. Budapest: Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences and Department of Human Resources, Budapest University of Economics. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1316.pdf>
- Horn Dániel (2014): *A tanonképzés rövidtávú munkaerőpiaci hatásai*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, BWP 2014/2. Budapest: MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet – Budapesti Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1402.pdf>
- Jávor Emese (1996): Szakmai gyakorlati képzés. Beszélgető partnerünk négy gyakorlati szakember. Autószerelő szakoktató (interjú). *Educatio*, 1, 108–120. http://www.hier.iif.hu/hu/educatio_reszletes.php?id=34
- Kertesi Gábor (2000): Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. *Közgazdasági Szemle*, (47), október, 775–798. <http://epa.niif.hu/00000/00017/00064/pdf/kertesi.pdf>
- Kertesi Gábor – Varga Júlia (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, (52), 7–8, 633–662. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00117/pdf/01kertesivarga.pdf>
- Kézdi Gábor (2007): *A szakképzés munkaerő-piaci értékének és struktúrájának változása Magyarországon a rendszerváltás előtt és után*. Budapest: OKA Háttér tanulmány. http://www.oktatasikerekasztal.hu/hattertanulmanyok/04/kezdi_szakkepzes.pdf
- Kézdi Gábor (2008): Nem csupán a rendszerváltás következménye. A szakiskolai képzés hanyatló hozadékai mögött álló okok Magyarországon. In Fazekas Károly (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkaerőpiaci siker*. KTI Könyvek 9. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 73–94. <http://econ.core.hu/file/download/ktik9/lepeskenyszer.pdf>
- Kézdi Gábor – Köllő János – Varga Júlia (2008): Az érettségit nem adó szakmunkásképzés válságtünetei. In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2008*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Alapítvány, Budapest, 87–136. http://www.mtakti.hu/file/download/mt_2008_hun/egyben.pdf
- Köllő János (1997): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon: számítások és számpéldák. *Esély*, (8), 2, 33–61. http://www.esely.org/kiadvanyok/1997_2/anapi_ingazas.pdf
- Köllő János (2006): *Workplace Literacy Requirements and Unskilled Employment in East-Central and Western Europe*. Evidence from the International Adult Literacy Survey (IALS). Budapest Working Papers On The Labour Market, BWP 2006/7. Budapest: Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences and Department

- of Human Resources, Budapest University of Economics. <http://mek.oszk.hu/06300/06321/>
- Köllő János (2009): *A pálya szélén*. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban. Budapest: Osiris.
- Köllő János (2011): Kudarcismétlő szakoktatás. Az úgynevezett szakmunkáshiánytól az úgynevezett duális képzésig. *Élet és Irodalom*, (55), 20 (2011. május 20.) http://www.es.hu/kollo_janos;kudarcismetlo_szakoktatasi;2011-05-18.html
- Liskó Ilona (1997): Hátrányos helyzetű gyerekek a szakképző iskolákban. *Educatio*, 1, 1–11. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00011/pdf/215.pdf>
- Liskó Ilona (2008): Szakképzés és lemorzsolódás. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat Kiadó, 95–119. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf>
- Liskó Ilona – Jánosa Bernadett – Lökkös Artilla – Jávor Emese – Tót Éva (1996): Szakmai gyakorlati képzés. Beszélgető partnerünk négy gyakorlati szakember. *Educatio*, 1, 97–130. http://www.hier.iif.hu/hu/educatio_reszletes.php?id=34
- Löcsei Hajnalka (2010): A gazdasági világválság hatása a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire. In Fazekas Károly – Molnár György (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2010* – Közelkép: A válság munkapiaci hatásai. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Makó Ágnes (2015): A szakképzett pályakezdők munkaerő-piaci helyzete és elhelyezkedési esélyei. *Közgazdasági Szemle*, (62), május, 502–524. <http://www.kszemle.hu/tartalom/cikk.php?id=1552>
- Nemes Nagy József – Németh Nándor (2005): Az átmeneti és az új térszerkezet tagoló tényezői. In Fazekas Károly (szerk.): *A hely és a fej*. Munkapiac és regionalitás Magyarországon. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 75–137. <http://mek.oszk.hu/03600/03671/03671.pdf>
- OECD (2015): *Education at a Glance 2015*. OECD Indicator. Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2015-en>
- OECD (2016): *Education at a Glance 2016*. OECD Indicators. Paris: OECD Publishing. <http://www.oecd.org/edu/education-at-a-glance-19991487.htm>
- Sahlberg, Pasi (2013): *A finn példa*. Mit tanulhat a világ a finnországi oktatási rendszer reformjából? Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- Simonyi Ágnes (2001): Tizenegy falu, ötvenöt család – kisgyermekes munkanélküli családok hátrányos munkaerőpiaci térségekben. Budapest: Struktúra Munkaügyi Kiadó.
- Stenberg, Anders – Westerlund, Olle (2014): The Long-term Earnings Consequences of General vs. Specific Training of the Unemployed. IZA Discussion Paper No. 8668. <http://ftp.iza.org/dp8668.pdf>
- Varga Júlia (2009): Szakképzés, lemorzsolódás. *Új Pedagógiai Szemle*, 10, 45–54. http://epa.oszk.hu/00000/00035/00136/pdf/EPA00035_upsz_200910_045-054.pdf

Vicsek Lilla (2006): *Fókuszcsoport*. Budapest: Osiris.

Wang, Jing – Shiveley, Jonathan (2009): The Impact of Extracurricular Activity on Student Academic Performance. Office of Institutional Research, California State University, Sacramento. <http://www.csus.edu/oir/research%20projects/student%20activity%20report%202009.pdf>

Weber, Sylvain – Falter, Jean-Marc (2011): *General Education, Vocational Education, and Wage Growth over the Lifecycle*. Rochester, NY: SSRN. <http://ssrn.com/abstract=1543906>

ZOLNAY JÁNOS

KASZTOSODÓ KÖZOKTATÁS, KASZTOSODÓ TÁRSADALOM

A tanulmány egy nagy lélekszámú kelet-magyarországi kistérség, a Mátészalkai kistérség közoktatási folyamatait vizsgálja, elsősorban arra keresve a választ, hogy a szelekciós mechanizmusokat milyen mértékben alakították át az egyházi iskolák. Az ingázási játszmák már az önkormányzati iskolafenntartás időszakában kialakultak. Az egyházi iskolák hatása közvetett: a pozíciójukat féltő állami fenntartású, magas presztízsű iskolák sokrétű és az óvodákra is kiterjedő belső szelekciós mechanizmusok révén igyekeznek megtartani vonzerejüket. Egy kisvárosban az egyházi iskola alapítása a roma és nem roma diákok csaknem teljes intézményi elkülönítéséhez vezetett. Nem önmagában az egyházi iskolák, hanem a társadalompolitikai korszakváltás a felelős azért, hogy a társadalmi törésvonalak kasztszerűvé váljanak.

Bevezetés

A közoktatás 2010 után végrehajtott drasztikus kirekesztő átalakítása együtt járt az egyházi fenntartású általános iskolák, illetve az egyházi általános iskolákba járó diákok számának és arányának jelentős növekedésével. 2010-ben 194 egyházi fenntartású általános iskola és 223 feladatellátási hely volt az országban, 2015-ben már 321 általános iskolát, illetve 455 feladatellátási helyet tartottak fenn egyházak. 2010-ben 48 660 nappali tagozatos általános iskolás diák járt egyházi fenntartású általános iskolába – az összes tanuló 6,3 százaléka – 2014-ben már 94 997 diák – az összes diák 12,7 százaléka (*Köznevelési statisztikai évkönyv 2014/2015*). A vizsgált kistérség 26 településén húsz állami fenntartású és négy egyházi fenntartású általános iskola működik. Mind a négy egyházi iskolát a kérdéses időszakban alapították: két iskolát az önkormányzati fenntartótól vették át az egyházak, míg a két újonnan alapított iskolát felmenő rendszerben építették fel. Ez a vizsgálat műfaját és módszerét tekintve terepkutatás, amely egy földrajzilag lehatárolt régió folyamatait igyekezett feltérképezni és értelmezni. Megállapításainak érvénye is

szükségképpen a vizsgált kistérségre korlátozódik. Ugyanakkor tágabb összefüggésekben is megkíséreltük értelmezni a folyamatokat.¹

Elméleti keretek és közpolitikai összefüggések

A probléma leírását és értelmezését távolabbról kell indítani. Az *underclass diskurzus* szerint abban az esetben kerülhetnek tömegek underclass helyzetbe, ha éles technológiai váltás vagy a politikai gazdasági rendszer gyökeres megváltozása miatt korábban piacképes szakmák, tudások, készségek értéktelenednek el. Ez azonban önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy underclassról beszélhessünk. A diskurzus a kelet-európai posztszocialista társadalmakra vonatkozóan úgy definiálta a fogalmat, miszerint az a gazdasági és társadalmi kirekesztettség olyan együttes állapota, amely vallási vagy etnikai megbélyegzettséggel párosul. Mindenekelőtt a képzetlen, tartós munkanélküli, mélyszegénységben és jórészt leszakadó falvakban, kistérségekben vagy városi nyomortelepeken élő romák helyzetét ítélték olyannak, ami kizárólag ezzel a terminussal írható le (Ladányi–Szelényi 2004). Ebben a diskurzusban megkerülhetetlen a *szegénység kultúrájának* fogalma. Utóbbi azokat a kényszerű egyéni túlélési technikákat és közösségi normákat jelöli (a felhalmozás és a humán befektetés hiányát, az azonnali szükségletkielégítés kizárólagosságát, a beszűkült időszemléletet, a mindent átfogó uzsora-/hitelrendszereket, a javakat azonnal „kiegyenlítő” közösségi osztozkodást), amelyek nélkülözhetetlenek a napi szintű túléléshez, ugyanakkor nagyban gátolják a távlatos adaptációt (a felhalmozást, a humán befektetést, a szükségletkielégítés elhalasztását, a távlatos időszemléletet). A lényegi dilemma természetesen a *strukturális és kulturális* hatások közötti oksági kapcsolat: vajon a szegénység kultúrája lenne egyik oka az underclass helyzetnek – és elemzések során önálló magyarázó változóként indokolt azt értelmezni –, vagy pedig okozat, ami a strukturális hatások által kialakított kényszerű és pusztító magatartásminta? A hivatkozott szerzőpáros joggal mutat rá, hogy a szegénység kultúráját Oscar Lewis eredetileg éppen úgy semleges, leíró kategóriaként használta, mint ahogyan a Gunnar Myrdal fogalomhasználatában az underclass kifejezésnek sem volt semmiféle szegényeket hibáztató konnotációja, és leszögezik, hogy fogalomhasználatukban a szegénység kultúrája okozat és semmiképpen sem magyarázó változó (Lewis 1961, Myrdal 1963).

Témánk szempontjából ennek a sok tekintetben „skolasztikus” jellegű² vitának több okból is izgalmas aktualitása van.

¹ A kutatás a Civitas Europica Centralis Alapítvány támogatásával készült. A terepmunka során rendkívül nagy segítséget nyújtott Jónás Marianna. Az adatok összegyűjtésében szintén nagy segítséget nyújtott Gosztonyi Ágnes. Önzetlen, hozzáértő segítségüket ezúton szeretném megköszönni.

² Pulay Gergő (2012) hívta fel a figyelmet arra, hogy Julius Wilson idővel revidálta az underclass diskurzus keretében korábban kifejtett, kritikusanál által elmarasztalt nézeteit, és rámutatott a strukturális vagy „kulturális” szempont kizárólagosságának abszurditására.

A koncepció kritikusai úgy érveltek, hogy az underclass diskurzus óhatatlan is az uralkodó normák alapján szemléli az érintetteket, és nem lehet képes észrevenni a végtelen számú egyéni adaptációs stratégiákat, ezért előbb vagy utóbb szükségszerűen bekövetkezik a visszaélés a terminussal, tehát a szegények hibáztatása vagy kriminalizálása (Stewart 2001). A döntő tényező azonban nem a terminológia abuzív használata, még csak nem is az esetleges szegényhibáztató értelmezés, hanem az a kérdés, hogy *áthidalhatóak-e egyéni stratégiákkal a strukturális tényezők mentén létrejött szakadékok*. Tágabb dimenzióban ugyanez fölvethető Kemény István *életforma-csoport* elmélete kapcsán is, mivel Kemény számára a társadalom életforma-tagozódása nem feltétlenül esik egybe a strukturális tényezők meghatározta tagozódással, és az eltérés éppenséggel arra szolgál, hogy az érintettek „kicselezzék” az utóbbit, esélyt, boldogulási lehetőséget, adaptációs utakat biztosítsanak maguknak abban az esetben is, ha a strukturális tényezők ezt nem tennék lehetővé.

„– Nemcsak abban térek el Lewistől, hogy nem hiszek az életforma konzervativizmusában; nem hiszek abban sem, hogy a tudat elmarad a lét mögött, hanem azt gondolom, hogy amíg van gang, galeri, telep, tradicionális életmód stb., azért van, mert tagjainak nincs jobb lehetőségük. Abban is eltérek tőle, hogy nála az életforma védekezés, alkalmazkodás az adottságokhoz. Az is, de nem csak az. **Harci eszköz is.**

[...]

– (...) *bármelyik szereplőt írod le, azt lehet látni, hogy itt a segédmunkástól kezdve mindenki képes arra, hogy cselekedjen, hogy csináljon valamit, és nem nyugszik bele abba, hogy itt minden determinált.*

– Különbösen nem éltük volna túl. Ennek a társadalomnak a túlélése fantasztikus dolog volt. Annyi **praktikát** találtak ki, annyi **eszközt**, annyi **fortélyt**, hogy ne csak fennmaradjanak, hanem **gazdagodjanak** is. Egy bizonyos értelemben jóléti társadalom volt az, amit kutattam: tagjai önmaguk gondoskodtak önmaguk jólétéről.” (Kemény 1992a, interjúrészlet³ saját kiemelésekkel)

Mindez nehezen összeegyeztethető az underclass diskurzussal, amely szerint nem létezik semmiféle olyan egyéni túlélési stratégia, ami társadalompolitikai beavatkozás nélkül képes lenne tömegesen javítani az underclass helyzetbe süllyedt emberek helyzetén. (Ellenkező esetben nem beszélhetnénk underclass állapotról.) Erre csak nagyszabású, célzott és hatékony társadalompolitikai beavatkozás lehet képes.

A társadalompolitikai beavatkozás szükségessége kapcsán fogalmazhatjuk meg az underclass vita másik lényeges aktualitását. Ez a diskurzus ugyanis megkerülte azt a kérdést, hogy *helyettesíthető-e tartósan a társadalmi munkamegosztásban való*

³ Az interjút Gábor Kálmán készítette.

részvétel, mint *integrációs séma*, bármilyen más eszközzel, és ha igen, akkor mennyi ideig biztosítható annak társadalmi támogatottsága. Nagyon fontos kérdés ez a kelet európai poszt szocialista országok zömében, és különösen Magyarországon, ahol a rendszerváltást követő évtizedekben a foglalkoztatási ráta rendkívül alacsony szinten stabilizálódott. Ugyanakkor Magyarországon másfél évtizeden keresztül létezett egy *társadalompolitikai konszenzus*, amelynek nemcsak a szomszédos országokénál valamivel nagyobb (de a fejlett országokénál persze lényegesen alacsonyabb) GDP-arányos jóléti kiadás volt a lényegi eleme, hanem sokkal inkább az, hogy inaktív státuszok százezreinek megteremtése, illetve megőrzése révén igyekezett elviselhető keretek között tartani a folyamatokat.⁴ Mindenesetre a rendszerváltást követő két évtizedben a relatív szegénységi ráták nem tükrözték a kirívóan rossz foglalkoztatási helyzetet, annak ellenére sem, hogy a relatív jövedelmi szegénység és a családok munkaintenzitása között nagyon szoros kapcsolat van.⁵ A magyarországi transzferjövendelmek szegénységenyhítő hatása ugyanis az egyik legerősebb volt az EU-tagállamok között (Gábos 2010).

Véleményünk szerint az *underclass* koncepció társadalompolitikai értelmezése lényegi kérdést érint, mint ahogyan a strukturális tényezők mentén létrejött társadalmi szakadékok áthidalhatóságának problémája is. *Nem beszélhetünk ugyanis tömeges⁶ underclass helyzetről* mindaddig, amíg nyugdíjrendszerek, a jövedelem-szerű családtámogatási rendszerek, a készpénzes segélyek, a rendkívül korrupt és lepusztult infrastruktúrájú, de azért senki ellátását meg nem tagadó egészségügy, és a bármennyire is egyenlőtlen és szelektív közoktatás eléri a legszegényebbeket. Döntő tényező az is, hogy a tankötelezettségi korhatár 18 éves korig tartson, illetve a közoktatási szisztéma szelektivitása ne vágja el rendszerszerűen a mélyszegénységben élő gyerekek középiskolai továbbtanulásának lehetőségét. *Magyar-*

⁴ A visegrádi országok közül 2000–2007 között Csehországban a foglalkoztatottai ráta a régióban magasnak számítótó 65–66%-os volt, a munkanélküli ráta alacsony, 8,7 és 5,3%-os, az inaktivitási ráta pedig szintén alacsony, 26–28% között mozgott. Lengyelországban alacsony, 55–57%-os volt a foglalkoztatási ráta, a munkanélküliségi ráta a magas 16%-ról 9%-ra csökkent, míg az inaktivitási ráta közepes, 29–33% között mozgott. Szlovákiát 56%-osról 60%-osra növekedő foglalkoztatási ráta, 18%-os szintről 11%-ra csökkenő munkanélküliségi ráta és alacsony, 24–28%-os inaktivitási ráta jellemezte. Magyarországon ehhez képest a foglalkoztatási ráta alacsony, 56–57%-os sávban mozgott, a munkanélküliségi ráta alacsony, 6–7%-os volt, viszont az *inaktivitási ráta magas*, 37–35%-os szinten mozgott az adott időszakban. (Mózer 2009)

⁵ A relatív jövedelmi szegénységet mérő skálák Magyarországot két évtizeden keresztül az európai középmezőnybe pozicionálták. Lényegesen súlyosabb volt a szegénység a mediterrán régió országaiban; Romániában és Bulgáriában, Lengyelországban és a balti országokban. A mediánjövedelem 50%-át tekintve szegénységi küszöbnek, Magyarországon 2010-ben 12,3%-os volt a szegénység – szemben az EU 16,4%-os arányával. A magyarországi jövedelmi szegénység jellegzetessége, hogy fordított arányban áll az életkorral: a gyermekszegénység magas, míg az idősök szegénysége harmada a teljes népességének. Ugyanezt a szegénységi küszöböt használva a 0–17 éves korosztály szegénysége 2010-ben 20,3% volt (alig maradt el az EU 20,6%-os átlagától), a 18–59 éves korosztály szegénysége 11,9% volt (szemben az EU 15,3%-os átlagával, míg a 60 évesnél idősebb népesség szegénysége mindössze 4,1% volt (alig negyede az EU 15,9 %-os átlagának) (KSH 2012).

⁶ A tömegesség nem a jelenség kiterjedtségének mértékére utal. Abban az értelemben használjuk ezt a jelzőt, hogy nem egyéni devianciáról, hanem rendszerszerű módon előállt társadalmi helyzetről van szó.

országban 2010-ig lényegében ez volt a helyzet. De mi történik, ha a társadalompolitikai konszenzus megszűnik, és ha a két évtizeden keresztül működő szisztémát drasztikusan kirekesztő jóléti és oktatáspolitikai váltja fel? Nemcsak a tudásokat, szakmákat, készségeket leértékelő technológiai váltásoknak és gazdaságtörténeti korszakváltásoknak van kérlelhetetlen periodicitásuk, és lökhetnek sokakat az underclass helyzetbe, de a *társadalompolitikai korszakváltások* is.

A rendszerváltást követő évtizedek magyarországi társadalompolitikai modelljében több okból *is kulcsszerepe van a közoktatásnak és a felsőoktatásnak*. A 18 évre felemelt tankötelezettségi korhatár, a nagyarányú középiskolai és felsőoktatási expanzió bővítette az inaktív státuszok számát. Ugyanakkor néhány év alatt drasztikusan megváltozott a foglalkoztatottak végzettség szerinti összetétele, és szakadékszerűvé váltak a különféle képzettségi csoportok munkapiaci esélye közötti különbségek. Az ekkoriban általános iskolát végzett fiatalok munkaerőpiaci esélyeit döntő módon befolyásolta, hogy sikerül-e piacképes szakmát szerezniük, esetleg leérettségizniük vagy felsőfokú végzettséget szerezniük – *és ennek esélyeit egyre inkább a korai iskolaválasztás, illetve az általános iskolák programja és minősége határozta meg*. A korszak közoktatási rendszerét két ellentétes folyamat jellemezte. A középfokú expanzió olyan rétegek előtt is kinyitotta a szakközépiskolák és a gimnáziumok kapuit, akiknek korábban esélyük sem volt arra, hogy érettségit adó középiskolákban folytassák tanulmányaikat.⁷ A tankötelezettség felső korhatárának felemelése 18 éves korra a legszegényebb rétegekben is töredékre csökkentette azok arányát, akik az általános iskola befejezését követően sehol nem tanultak tovább.⁸ Ugyanakkor a gyors szegregációs folyamatok az általános iskolások egyre növekvő részét beszorították a lemaradások halmozódásához vezető és a továbbtanulási esélyeket minimálisra szűkítő gettósodó iskolákba. Ennek döntő szerepe volt abban, hogy a középiskolai expanzió ellenére a korszak

⁷ Az általános iskola 8 évfolyamát sikeresen elvégzők száma 172 ezerről 113 ezerre csökkent 1990–2010 között, a szakközépiskolák nappali tagozatainak tanuló kezdő évfolyamok tanulóinak létszáma lényegében változatlan maradt, 47 ezer és 51 ezer között mozgott, a gimnáziumok nappali tagozatos kezdő évfolyamok tanulóinak száma pedig 36 ezerről 46 ezerre nőtt 2006-ra, majd kismértékben csökkent. Összességében: míg 1990-ben az általános iskolát végzett tanulók mindössze 48%-a tanulhatott tovább érettségit adó középiskolában, 2010-ben már 73%-a. A tankötelezettség felső korhatárának 18 éves korra emelése biztosította, hogy minden általános iskolát végzett diák tovább tanulhasson, hiszen voltak olyan kijelölt szakiskolák – még ha a körzet legalacsonyabb presztízsű szakiskolái is –, amelyek senki felvételét nem utasíthatták el, és senkit nem tanácsolhattak el addig a tanévig, amelyben a diák betöltötte 18. életévét. Az általános iskolai tanulmányukat 1993-ban elvégző roma diákoknak 39,6%-a folytatta tanulmányait érettségit nem adó szakiskolában. Ez az arány 1997-re 70,2%-ra növekedett, majd kismértékben csökkent. A középiskolai továbbtanulás arányának növekedése folyamatos volt a korszakban: a szakközépiskolában továbbtanuló roma diákok aránya 1993–2009 között 10%-ról 19%-ra növekedett, a gimnáziumban továbbtanulóké 0,6%-ról 7,8%-ra. Összességében érettségit adó középiskolába a roma diákok 10,6%-a iratkozott be 1993-ban, míg 2009-ben már 26,8%-a. (Havas–Zolnay 2011)

⁸ Az 1993-ban általános iskolát végzett roma diákok 49%-a sehol nem tanult tovább; ez az arány 1997-re 16,5%-ra, 2006-ra 8,2%-ra, 2010-re pedig 5,5%-ra csökkent, döntően a tankötelezettség felső korhatárának 18 éves korra emelése miatt. Joggal feltételezhető, hogy a tankötelezettség felső korhatárának 16 éves korra csökkentése után ez az arány ismét növekedni fog.

oktatáspolitikájának nem sikerült megoldania az ágazat talán legfontosabb stratégiai problémáját: csak kismértékben sikerült csökkenteni a közoktatást csak alapképzettséggel elhagyók arányát.⁹

Az általános iskolákban mért szegregáció a rendszerváltástól kezdve meredeken emelkedett. A 2002–2010 közötti esélykiegyenlítő oktatáspolitikai eredménye volt, hogy a közoktatási szegregáció mértéke 2006 és 2008 között *a városokban, és csak a városokban számottevő mértékben csökkent, majd stagnált* (Kertesi–Kéződi 2014). Ugyancsak jelentősen visszaszorult az intézményeken belüli szegregáció ebben a korszakban (Havas–Zolnay 2011). A városi iskolafenntartó önkormányzatok oktatáspolitikai eszközei is korlátozottak voltak, és csak abban az esetben voltak képesek csökkenteni az általános iskolai szegregációt, ha időről időre bezárták roma többségűvé vált iskoláikat vagy tagiskoláikat.

Ugyanakkor minden olyan önkormányzati iskolafenntartó, amelynek beiskolázási körzete kisebb volt, mint a lokális oktatási piac – vagyis az a terület, illetve intézménycsoport, amelyen belül a tanulók, valamint a közoktatási javak és szolgáltatások iskolahasználók közötti elosztása megtörténik – tehetetlen volt a magas státuszú diákok „elingázásával” szemben. Utóbbiak mikrotérési szinten választották ki az általuk használt intézményeket, elit gyűjtőiskolákat, és különféle kizárási technikákkal távol tartották onnan az általuk nem kívánt diákokat, mindenekelőtt a romákat. (Ehhez természetesen arra is szükség volt, hogy a kistérségi, mikrotérési központokban az iskolafenntartó önkormányzatok olyan méretűre fejlesszék a kapacitásokat, hogy az ottani iskolák képesek legyen befogadni a környékbeli települések csaknem valamennyi nem roma tanulóját.) Az elit iskolahasználó diákok „elingázása” miatt az adott mikrotérés csaknem valamennyi vákuumtelepülésének iskolája túlnyomó arányban roma többségűvé vált, illetve részben gettosodott, jöllehet természetesen a települések nem feltétlenül váltak roma többségűvé (Havas 2008, Virág 2010). A kistérségekben formálisan sem volt „ágense” az esélyegyenlőségi célú oktatáspolitikának, tehát nem volt *olyan szereplő, amely rendelkezett volna az esélykiegyenlítő jogszabályok implementációjához szükséges jogalkotói, és adminisztratív eszközökkel* (Zolnay 2008). Az

⁹ Az 1970-es évektől kezdve egészen a nyolcvanas évtized derekáig legalább évi 0,8%-kal csökkent az egyes kohorszokon belül azok aránya, akik nagyon alacsony iskolai végzettséggel hagyták el a közoktatási rendszert és léptek ki a munkaerőpiacra. A csökkenő trend azonban 1985-ben magas, 23%-os szinten megrekedt, és újabb, kisebb mérvű csökkenés csak az ezredforduló előtti években indult el (Kertesi–Varga 2005). *A közoktatást csak alapképzettséggel elhagyók aránya 2010-ben is 15–20% között mozgott*, ami rendkívül magas arány nemcsak a fejlett országok 5%-os mutatójához képest, de ahhoz képest is, hogy a magyar iskolarendszer viszonylag hosszú ideig tartotta bent diákjait a rendszerben. Joggal feltételezhető, hogy a tankötelezettség felső korhatárának 16 éves korra csökkentése miatt a közoktatást legfeljebb csak alapképzettséggel elhagyók ma is nagyon magas aránya növekedni fog. Erre utal az is, hogy az EU tagállamaiban összességében folyamatosan csökken a korai iskolaelhagyók aránya, míg Magyarországon az elmúlt 10 évben nem, és mostanra már kismértékben meghaladja a 28 EU-tagállam átlagát. A lemorzsolódottak több mint 60%-a a 16 éves korra csökkentett tankötelezettségi életkor elérése miatt hagyta félbe tanulmányait, további 20%-a pedig azért, mert igazolatlan hiányzásuk meghaladta a 16 évesnél idősebbekre vonatkozóan megszigorított óraszám-normát (Fehérvári 2015, Mártonfi 2014).

elit csoportok minden további nélkül együtt tudnak élni azzal, hogy körülöttük gettófalvak, szegénytelepek, roma szegregátumok vannak, mivel *képesek nagyobb földrajzi térben megteremteni a maguk számára megfelelő szolgáltatásokat*, így a közoktatási szolgáltatásokat is.

A magyarországi közoktatás 2011-ben kezdődött példátlan kirekesztő fordulatának lényege nem az egyházi iskolák tömeges alapítása volt, de még csak nem is a szegregációt több-kevesebb nyíltsággal támogató kormányzati politika. A tanszabadság csaknem teljes felszámolása mellett a döntő tényező az volt, hogy a korábban önkormányzati fenntartású iskolákat államosították, a normatív finanszírozást inputfinanszírozással váltották fel, és ezzel a két intézkedéssel visszaállították a *kormányzati középfokú keretszám-gazdálkodást*. Ez azt jelenti, hogy az 1990 előtti időszakhoz hasonlóan ismét közvetlenül a kormányzat dönt arról, hogy az adott évben hány tanulót enged be a különféle középfokú iskolatípusokba. A kormány többször is deklarálta, hogy a *középfokú képzés drasztikus visszaszorítását* tervezi.¹⁰ A szakiskolai képzést hároméves időtartamúra redukálták, a közismereti tárgyakat minimális szintre zsugorították. A szakközépfokú iskolák elvben érettségig adó középiskolák maradtak, ám a szaktantárgyak tartalmát olyan mértékben redukálták, ami a gyakorlatban lehetetlenné teszi a szakközépfokú iskolákban érettségizettek számára a felsőfokú továbbtanulást. A tankötelezettség felső korhatárát 16 éves korra csökkentették.

A közoktatási fordulat drasztikus kirekesztő elemei ellenére az iskolák államosítását követően a kistérségi (járási) tankerületeknek elvben lehetőségük volt arra, hogy fékezzék ezt a folyamatot, illetve megoldják a „hiányzó ágens” dilemmát. A szabad iskolaválasztás elve ugyan nem változott, ám a közoktatási döntések formálisan kikerültek a helyi politikai mezőből, a tankerületeknek pedig módjuk van iskolák megszüntetéséről, alapításáról vagy összevonásáról dönteni, még hozzá a lokális oktatási piaconál nagyobb területi dimenzióban. Ugyanakkor a kistérségek (járások) még akkor sem homogének közoktatási szempontból, ha elvben egységes oktatási piacot képeznek. A másik rendszerszerű akadály, hogy az iskolák államosítása egybeesett *az egyházi iskolák számának jelentős növekedésével*.

¹⁰ A gimnáziumi tanulók 1%-a volt halmozottan hátrányos helyzetű és 9%-a hátrányos helyzetű 2010-ben. Ugyanabban az évben a szakközépfokú iskolákban tanulók 3%-a volt halmozottan hátrányos helyzetű és 14%-a hátrányos helyzetű. *Ha csak 15%-kal csökkentik a középfokú iskolai férőhelyeket, az is elegendő ahhoz, hogy kiszorítsa onnan nem csak a mélyszegénységben élő tanulókat, de az alsó középrétegekhez tartozó tanulók számottevő részét is (Oktatás-statisztikai Évkönyv 2009/2010).*

Feltevések, kérdések és módszerek

A Mátészalkai kistérség oktatási rendszerének vizsgálata előtt, előzetes ismereteink alapján többféle feltevésünk volt, és kérdéseinket ezekhez kapcsolódva fogalmaztuk meg.

Az *első kérdésünk* az volt: vajon új oktatáspolitikai szelekciós mechanizmusokat hozott-e létre az egyházi iskolák tömeg alapításának kormányzati és helyi politikája? Alapvetően azt feltételeztük, hogy igen, mivel a korábbi időszakhoz képest tömegesen jelentek meg az oktatási piacon korlátlan szelekciós lehetőséggel felhatalmazott iskolák.

A *második kérdésünk* arra irányult: vajon tekinthetők-e az egyházi iskolák az elit iskolahasználó csoportok „megbízottjának” abban az értelemben, ahogy az önkormányzati/állami fenntartású elit gyűjtőiskolák? Azt feltételeztük, hogy nem feltétlenül, mert az egyházi iskolák alapítása vagy közintézmények egyházi fenntartásba vétele független a helyi közpolitikai, illetve szakigazgatási erőterétől és döntésektől.

A *harmadik kérdésünk* az volt: képes-e a centralizált állami oktatásirányítás kontrollálni a folyamatokat? Nem zártuk ki az igenlő választ, hiszen a kistérségi (járási) szintre decentralizált tankerületek – ellentétben az oktatási piacnál kisebb körzetű iskolát fenntartó települések önkormányzataival – elvben minden olyan eszközzel rendelkeztek, amivel korábban a teljes oktatási piacot „uraló” intézményhálózatot fenntartó városi önkormányzatok.

A szorosan közoktatáshoz köthető kérdéseken túl célunk volt a folyamat tágabb társadalmi beágyazottságának hatásainak megértése is. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a társadalompolitikai korszakváltás – mindenekelőtt a drasztikus kirekesztő közoktatás-politika – tömeges underclass helyzetet eredményezett-e.

Iskolánként és tanulócsoportonként összeírtuk a diákokat, megjelölve az aktuális szabályok szerint klasszifikált hátrányos helyzetű (HH), halmozottan hátrányos helyzetű (HHH), sajátos nevelési igényű (SNI), beilleszkedési, tanulási és magatartási zavarokkal küzdő (BTM) tanulókat. Arra kértük az iskolákat, hogy becsüljék meg az intézményekben, illetve az egyes osztályokban tanuló roma diákok számát. Tanulói kategóriákként azonosítottuk valamennyi diák állandó lakóhelye szerinti beiskolázási körzetét. Interjúkat készítettünk az iskolaigazgatókkal, a legtöbb település polgármesterével, több CKÖ-elnökkel. Az oktatási vizsgáldást több faluban alapos terepmunkával egészítettük ki.

A kistérség néhány jellemzője

A Mátészalkai kistérség 26 települése közül csak hét olyan település van, amelynek lélekszáma 1000 főnél kisebb. A romák aránya a kistérségben – viszonylag pontosnak tűnő, jegyzői becslések alapján –20–23 százalék között lehet (MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport 2012).¹¹ A Mátészalka melletti *Ópályi* a kistérségben, de az egész megye keleti részén *negatív igazodási pont*, tekintettel a falu határában fekvő rettenetes nyomortelepre. Valamennyi polgármester elbeszélése a *helybeli etnikai békéről* szól, az ott élő roma közösségek „*normalitásáról*” a kooperatív viszonyról – élesen szembeállítva a mindenki által hangsúlyosan említett Ópályival.¹² A szomszédos Nyírparasznyán éles különbséget tesznek a helyi cigányok és az elmúlt másfél évtizedben a szomszédos Ópályiból betelepült roma családok között. A politikai küzdelmek vezérmotívuma az utóbbiak *kivásárlása, kiszorítása*.

A 17 ezer lakosú Mátészalka mai is jelentős ipari központ, csakúgy, mint a szomszédos kistérségi központ, Nyírbátor. Időszakos munkát kínál, napi ingázással elérhető csirkefelcselező, éticsiga-feldolgozó és konzervgyártó üzemek; elektronikai, autóüveg- és tükörgyártó üzemek vannak Mátészalkán, illetve a környékbeli Nyírkércsen, Vaján, Máriapócsra és Nyírmeggyesen. Néhány üzem munkásbuszjáratot üzemeltet. A környékbeli mezőgazdasági és erdőgazdasági vállalkozások szintén igényelnek időszakos napszámos munkásokat. Nagy különbség van ugyanakkor az időszakos és az állandó munkát kínáló üzemek között. Állandó munkához döntően az *érettségizettek* juthatnak, még akkor is, ha az adott munkaposzt elvben nem igényel érettségit. A másik törésvonal a *szakmunkás-bizonyítvánnyal* rendelkezők, illetve képzetlenek, vagy az alacsonyabb képzettségűek között húzódik. A harmadik, láthatatlan törésvonal az *etnicitás*: romaként sikeres láthatatlansági stratégia révén lehet állandó munkát kapni, illetve a helyi roma politikai elit esetenként képes lehet családtagjai számára engedményeket kijárni. Az *érettségi, rosszabb esetben legalább egy szakmunkás-bizonyítvány megszerzése tehát döntő jelentőségű*, mint ahogy az is, hogy sikerül-e valakinek olyan *iskolaúton elindítani kisiskolás gyerekeit*, ami esélyt ad arra, hogy középiskolába kerülhessen.

¹¹ Négy olyan település van, ahol a romák aránya megközelíti vagy eléri a népesség felét: Hodászra és Kántorjánosiban jórészt kőműves vállalkozók, illetve kereskedő oláh cigányok élnek. Nyírkátán a roma elit súlyát és az általa mozgósított szavazatokat jócskán felértékelték a falu éles politikai megosztottsága. A romák aránya meghaladja a 40%-ot Győrtelken, míg a Nagycseden és a közeli Fábánházán, valamint a Mátészalka melletti Ópályiban élők harmada lehet roma. A közel hétezer kisvárosban, Nagycseden részben oláh cigányok, részben jóval szegényebb romungrok élnek. Nem élnek romák Nyírmeggyesen és Tiborszálláson, és alacsony a roma népesség aránya Fülöpösdarócon, Géberjénben, Jármban, Szamoskőre és Vállajon.

¹² Természetesen Ópályiban nem csak a telepen élnek romák, illetve az itt élő roma közösség rendkívül tagolt. A hierarchia csúcán uborkázó gazdálkodó romák állnak. Ennek ellenére az Ópályiban élő roma közösség egésze megbélyegzett.

Nem egyszerűen munkapiaci esélyekről van szó. Az állandó munkaposztokról kiszorítottak számára az időszakos munkák, a kiterjedt közmunkarendszer és az alternatív jövedelemszerzési stratégiák kínálnak megélhetési lehetőséget. Az utóbbi kettő jellemzője a rendkívül erős *személyi függőség* és a *helyhez kötöttség*.

A *személyi függőség* rendszerszerű, és több eleme is van. A vizsgált kistérségben a közmunkások a szokásos közterületi munkák mellett az önkormányzati földterületen uborkát, paradicsomot, burgonyát, hagymát, babot termesztnek, illetve közmunkatelepeken betonelemeket, raklapokat, létrákat, virágládákat gyártanak, esetleg kosarat fonnak („tekintettel a cigányok ősi mesterségére”) vagy szőnyeget szőnek. A polgármesterek hangsúlyos alapelbeszélése, hogy racionálisan töredék emberrel is el tudnák végeztetni a szükséges munkát. A racionalitás azonban a „puha költségvetési korlát” okozta alapvető költségérzékletlenség miatt még az esetleg piacképes portékák esetén is értelmezhetetlen, arról nem is beszélve, hogy az így befolyó összeg felhasználását a jogszabályok szigorú keretek közé szorítják. Mindenesetre a falvakban minden közfoglalkoztatott értésére adják, hogy létszámfeletti, munkája pedig jórészt fölösleges, és kegyben részesül abban az időszakban, amikor segélyezett státusból átkerül a közfoglalkoztatott státuszba. Sok faluban a polgármester vagy a közmunkaüzem telepvezetője – mintha csak egy valódi piaci vállalkozás menedzsere vagy szervezője lenne – kemény fegyelmi rendszert érvényesít, tudva azt, hogy az érintetteknek semmiféle munkajogi védelme nincs, és a kizárás miatt a minimális összegű segélytől is elesnek. Szélsőséges esetben a polgármester a közfoglalkoztatás révén kényszeríti ki a szegregatív beóvodáztatást.

Minden más jövedelemszerzési stratégia a közfoglalkoztatási szisztémához illeszkedik, a közfoglalkoztatásban megszerezhető jövedelemet egészíti ki, és időben a közfoglalkoztatási, illetve segélyezési periódusokkal kell összeegyeztetni. Az időszakos munkák nem kínálnak egzisztenciális alternatívát. A többi jövedelemszerzési eszköz bizonytalan, részben a legalitás határát súroló vagy éppen keményen kriminális tevékenységekből áll, és kegyetlen kizsákmányoló rendszerekbe ágyazódik. Háromféle *uzsoraszisztéma* működik a kistérségben: a mikrotérségi szinteket átfogó *készpénzes uzsora*-hitelrendszer; a boltokhoz köthető *áruhitel* és az utóbbi riválisaként terjedő *házi feketeárusítás*: az érintettek olcsó bevásárlóközpontokban vagy diszkontáruházakban nagy tételben vásárolnak fel tartós élelmiszereket és háztartási cikkeket, majd engedély nélkül, felárral – de a kisboltok által kalkulálnál olcsóbban – árusítják azokat. Több településen elterjedt jövedelemforrás a *fiktív számlázás*. A távoli *építőipari napszám* időszakos jövedelmet kínál, és csak abban az esetben lehet elkerülni a „lehúzást”, ha a résztvevő a vállalkozó rokoni vagy bizalmi köréhez tartozik. Nagy a lehúzás veszélye szórványos *külföldi munkavállalás* esetében is. Külföldi munkavállalást kínál még a *szexipar*, illetve a „*pakisztánozás*”, tehát érdekházasság olyanokkal, akik így akarnak európai uniós állampolgárságot szerezni. Azok tudnak valamennyire megállni a lábukon, akik *teljes agrárvertikumot* építenek ki, és azt virtuóz többelmű „szező-

mozgó” jövedelemszerzési stratégiákkal kombinálják, de a közfoglalkoztatástól ők sem képesek magukat függetleníteni.

Tanulók, tanulói csoportok

A romák arányára vonatkozó becslés természetesen a teljes populációra vonatkozik, az általános iskolás korosztályon belül sokkal nagyobb a romák aránya (1. táblázat). Az összes általános iskolás diák között – beleértve a négy egyházi iskolát is – a romák aránya nem kevesebb, mint 44,6 százalék. Érdemes ezt az arányt összevetni az új szabályok szerint besorolt hátrányos helyzetű (HH) tanulók arányával (21,8%), illetve a halmozottan hátrányos helyzetű (HHH) tanulók arányával (40,4%). Mindkét kategória használhatatlanná vált a célcsoport mérésére, az egyes iskolákban mért arányok pedig arra utalnak, hogy a helyi alkalmazás teljesen ötletszerű. Megdöbbentően alacsony az integráltan oktatható sajátos nevelési igényű (SNI) gyerekek 4,9 százalékos aránya a kistérségben. A beilleszkedési és tanulási nehézséggel (BTM) küzdő tanulók pedig alig léteznek: arányuk mindössze 1 százalékos. A képtelenül alacsony mátészalkai kistérségi arányok arra utalnak, hogy miután megszűnt a normatív finanszírozás, illetve a fenntartói érdekelttség, most a másik véglet, az *ignorance-based policy* érvényesül: a helyi oktatásirányítás tudomást sem kíván venni róluk.

1. táblázat: Általános iskolai tanulók száma és aránya a Mátészalkai kistérség iskoláiban a 2015–2016-os tanévben (fő és %)

	Összes	HH	Roma	HHH	SNI	BTM
	tanuló					
Összesen, fő	5762	1257	2569	2326	283	61
Összesen, %		21,8	44,6	40,4	4,9	1,1
Az egyházi fenntartású iskolák nélkül						
Összesen, fő	4514	1217	2518	2263	265	58
Összesen, %		26,9	55,8	50,1	5,8	1,3

Forrás: saját adatfelvétel.

A kistérség falvainak oktatási erőtere és ingázási játszmái

A kistérségi oktatás közoktatási erőtere jórészt már az önkormányzati korszakban, illetve az egyházi iskolák létrejötte előtt megalakult. Három *falusi általános iskola vált elit gyűjtőiskolává* hat olyan településen, ahol nem, vagy alig élnek romák. Természetesen a *gyűjtőiskolai szerep felvállalása* – részben az ehhez szükséges oktatási kapacitás kiépítése – elsősorban a fenntartó önkormányzatok döntése

volt. A folyamat, illetve az ingázási játszmák megértése azonban a látszat ellenére nem egyszerű.

A legfontosabb *ingázási játszmának* öt település volt a részese. Két falu (Nyírmeggyes és Tiborszállás) önkormányzata „*lefölöző*” *társulási szerződést* kötött, és a két falu iskolája közös fenntartású művelődési központ keretében működött, jóllehet a két település közoktatási szempontból távol esik egymástól, mivel vonzáskörzetük között nincs átfedés. A társulás egyedüli értelme az volt, hogy pótlólagos forrásokhoz jusson a két fenntartó, és buszoztathassa a szomszédos településekről tanulókat a két gyűjtőiskolába. A részben roma többségű falvaktól körülvett nagyobbik településen (Nyírmeggyes) gyakorlatilag nem élnek romák, illetve csak egy-két olyan asszimilált család él itt, akik teljesen feladták etnikai gyökereiket, és akik megkapták a falu többségétől a befogadó felmentést cigányságuk jelentette sorsuk alól. A diákok fele a szomszédos két faluból (Nyírkátáról és Hodászról) jön – mindkét „*vákuumiskola*” *szegregált*, nagyon gyenge kompetenciaeredményeket felmutató, csaknem kizárólag roma diákokat tanító általános iskola. Nyírkátáról megindult *a nem roma óvodások white flight típusú ingázása* is a nyírmeggyesi óvodába.

A nyírmeggyesi iskola léte az ide ingázó diákok nélkül sem kerülne veszélybe, ám a társulás, illetve a közös fenntartású művelődési központ *másik tagját*, a tiborszállási iskolát kizárólag az odajáró nagyecsedei nem roma diákok *tartották életben*. A falu a mikrorégió egyik legkisebb települése a hétezeres kisváros, Nagyecsed közelében. A nagyecsedei önkormányzat fenntartásában működő általános iskola 2006 után kezdte el *felszámolni az addigi belső szegregációs* gyakorlatát, és kiegyenlíteni a halmozottan hátrányos helyzetű diákok arányát az akkor nagy létszámú és viszonylag magas presztízsű iskola párhuzamos osztályaiban. Természetesen a romák és nem romák között vannak interakciók, de az iskolában az etnikai törésvonalak élesek és átjárhatatlanok. A városi elit tehát alternatívát keresett, és a közeli kistelepülés iskolája alkalmasnak tűnt arra, hogy *kihelyezett elit gyűjtőiskola* legyen – a tiborszállási önkormányzat is kapva kapott az exodus kínálta lehetőségen, és kihasználva a társulás révén szerezhető pótlólagos forrásokat, naponta buszoztatta a nagyecsedei diákokat. A „white flight” típusú ingázás természetesen öngerjesztő folyamat volt, hiszen az elvándorlás gyorsan növelte a roma tanulók arányát a nagyecsedei iskolában – ami további családokat ösztökélt arra, hogy a tiborszállási iskolát válasszák. A nagyecsedei önkormányzat *tehetetlen* volt a szomszédos kistelepülés önkormányzatával szemben, de utóbbi is tudhatta, hogy alapvetően *kiszolgáltatott* az oda ingázóknak, és iskolájának léte addig tart, amíg az érintett családok nem találnak kedvezőbb „menekülési” utat, nem veszik rá a nagyecsedei fenntartót, hogy teremtsen számukra elfogadható kínálatot, vagy nem szervezik meg iskolájukat egyházi keretek között. Néhány év múlva az utóbbi történt.

A *másik ingázási játszma gyűjtőiskolája* a kistérség keleti szélén fekvő kistelepülés (Géberjén), amelynek önkormányzata a saját költségén buszoztatta a nem roma tanulókat a szomszédos településekről: Ökörítófülpös, Györtelekről és rész-

ben Kocsordról. Ugyanakkor a géberjéni „elit” általános iskola kompetenciamutatói és szaktanári ellátottsága miatt *kifejezetten gyenge színvonalú*, tanulói létszáma pedig annyira alacsony, hogy több évfolyamot összevont osztályokban tanítanak. A kocsordi „vákuumiskola” kompetenciaeredménye, nyelvi kínálata és pedagógiai programja pedig éppenséggel lényegesen jobb, mint az „elit” iskoláé.

A *harmadik ingázási játszma* csak két intézmény között folyik. Az egykor Jármí, Őr és Papos önkormányzata által fenntartott iskola kompetenciaeredményei alapján *valamivel gyengébb színvonalú, mint a közeli Vaja „vákuumiskolája”*. Utóbbi csoportbontásos belső szaktantárgyi szelekcióval igyekszik lassítani a folyamatot, aminek része az is, hogy a két párhuzamos osztályból három, különböző erősségű nyelvi csoportot képeznek – ráadásul a két jobb színvonalú csoport *angolt, a leggyengébbnek minősített tanulók* viszont *német nyelvet* tanulnak. Mindkét eset azt demonstrálja, hogy *nem kizárólag képességszelekciónól van szó*: az etnikai taszítás adott esetben fontosabb lehet az elérhető oktatási kínálat színvonalánál is.

A *szegregált „vákuumiskoláknak”*, illetve korábbi önkormányzati fenntartóiknak is volt politikai mozgásterük, főleg ha a függés kölcsönös – és láttuk, hogy az esetek többségében az ingázók nélkül az elit gyűjtőiskola megszűnne, vagy létét fenyegetné az alacsony tanulói létszám. A „vákuumiskolák” önkormányzati fenntartói a gettósodási folyamatot látva bezárhatták volna iskolájukat, ellehetetlenítve az elit gyűjtőiskolák beiskolázási politikáját. Erre egyetlen településen sem került sor a kistérségben; ellenkezőleg: a fenntartók mindenáron életben akarták tartani a gettósodó és nagyon rossz színvonalú iskoláikat, az exodust követő vérszes létszámfogyás ellenére is. Ez teljesen más települési stratégia volt, mint ami az ország aprófalvas régióiban volt jellemző. Egyikük 380 millió forintért építette fel több száz tanuló befogadására is alkalmas kétszintes iskoláját tíz évvel ezelőtt, jóllehet a tanulói létszám már a beruházás idején is rendkívül alacsony volt. Az önkormányzatoknak, illetve a falvak elit családjainak fontos volt az önálló iskola nyújtotta presztízs és az intézményfenntartáshoz fűződő egzisztenciális érdek. Az egyik település még az *óvodai előszelekción is magára vállalja*, jóllehet (ma már állami fenntartású) iskolájának kizárólag roma tanulói vannak. Az önkormányzati fenntartású óvodába döntően többségében nem roma gyerekek járnak – az ő útjuk aztán a szomszédos település elit gyűjtőiskolájába vezet – míg a görög katolikus óvodába járó roma kisgyerekek hat-hétéves korukban a falusi iskolába iratkoznak be. Félreérthetetlenül a roma közmunkások értésére adják, hogy állásukkal játszanak, ha az önkormányzati óvodát „választanák”. Két település (Nyírparasznya és Győrtelek) *cigány nemzetiségi iskolává* nyilvánította általános iskoláját – mindkét faluban kizárólag magyar anyanyelvű romungrók élnek – azzal a céllal, hogy biztosítsa a nyolc évfolyamos oktatás további finanszírozását annak ellenére, hogy mindkét gettóiskolában kevesebb, mint száz diák tanul. A „nemzetiségi” státusz tehát nem más, mint a rendkívül alacsony színvonalú *szegregált iskolák helyzetének bebetonozása* – ma már az állami fenntartó tankerülettel szemben.

Az egyházi iskolalapítás motivációi és típusai

A kistérségben négy egyházi iskola alakult az elmúlt években. Egy iskolát felmenő rendszerben, nyolc év alatt hoztak létre, évről évre újabb évfolyamokat indítva. Egy másik iskola hasonlóképpen alakult meg, de négy év elteltével az ötödik-nyolcadik évfolyamot már egyszerre indították el. Két egyházi fenntartású iskola úgy alakult meg, hogy két egyház tanárokkal és diákokkal együtt átvett korábban önkormányzati fenntartású általános iskolákat. Az egyházi iskolaalapítás, illetve iskolaátvétel értelme, indoka, motivációja esetenként eltérő.

(Hitelvi motiváció) A mátészalkai református általános iskola (Kálvin János Általános Iskola) megalapítását *valódi és mélyen megélt hitelvi okokból* kezdeményezte a református többségű kistérségi székhely presbitériuma. Az iskola vezetése mind a tanárokkal, mind beiratkozni szándékozó diákok családjával szemben szigorú magatartási és erkölcsi követelményeket támaszt. Kizárólag gyakorló egyháztag vagy más keresztény egyház tagja remélheti, hogy gyermekét fölveszik ebbe az iskolába, és a szigorú normakövetés a továbbiakban is követelmény.

(Státuszmegőrzés, illetve pozíciószerezés) A mátészalkai katolikus általános iskola (Széchenyi István Általános Iskola) a város legmagasabb presztízsű iskolájának átvétele révén jött létre. A fenntartóváltást a *státuszmegőrzés*, illetve az egyház részéről a *pozíciószerezés* motiválta. Az önkormányzati iskolafenntartás korszakában az iskola vezetése német nemzetiségi iskolává minősítette magát. A városban soha nem éltek németek; Szatmár német közösségei Mérk és Vállaj kivételével a megye romániai részén éltek és élnek. A nemzetiségi jelleg *preventív „leválási”, intézményi autonómiára törekvő stratégia* volt; védekezés a fenntartó városi önkormányzat iskola-összevonó, racionalizáló törekvéseivel szemben. Az összevonás nemcsak az iskola önállóságát, de presztízsét is fenyegette, mert az új beiskolázási körzethez esetleg problémaövezetek, szegénytelepek is tartoztak volna. Nemzetiségi iskolákat bezárni vagy más iskolával összevonni csak a helyi kisebbségi önkormányzat jóváhagyásával lehet, vita esetén pedig az országos nemzetiségi önkormányzat dönt, következetesen a helyi kisebbségi önkormányzatnak adva igazat. A korszakváltás időszakára az iskola olyan mértékben önállósította magát önkormányzati fenntartójától, hogy a római katolikus egyház 2011-ben először az iskola vezetését kereste meg azzal, hogy átvenné az iskola fenntartását, de csak abban az esetben, ha az iskola tanári kara támogatja az elképzelést. A túlnyomóan református többségű kistérségben a római katolikus egyház az oktatási pozícióit kívánta megalapozni, tudva azt, hogy a diákok és a tanárok többsége református. A tanári kar számára az egyházi ajánlat azt jelentette, hogy az iskola egyszer és mindenkorra megszabadul attól a veszélytől, hogy ellátási felelőssége, felvételi kötelezettsége legyen bármilyen lehatárolt városi terület, esetleg a problémaövezet gyerekeivel kapcsolatban – arról nem is beszélve, hogy megszabadulhat a küszöbönálló államosítás jelentette bizonytalanságtól. Ugyanakkor a pedagógusok –

csakúgy, mint a diákok családjai – pontosan tudták, hogy a körülmények miatt a katolikus egyház csak jelképes hitelvi igazodást követel.

(Az ingázási játszma része) A nagyecsed-i református iskola és a tiborszállási iskola átadása az adventista egyháznak a két település közötti *ingázási játszma része volt*. Nagyecsed önkormányzata évekig tehetetlenül szemlélte, hogy a tiborszállási iskola a nagyecsed-i diákok kihelyezett elit gyűjtőiskolája. A kisváros polgármesterét, aki egyben református presbiter is, mélyen megrendítette, hogy miközben konfliktusokat is vállalva – nemcsak lojalitása, de meggyőződése okán is – igyekezett végrehajtani az akkori kormányzat által diktált integrációs oktatáspolitikát, és elkezdte felszámolni az önkormányzati általános iskola belső szegregációs gyakorlatát, addig semmiféle kormányzati segítséget és támogatást nem kapott a nagyecsed-i nem roma diákok tiborszállási exodusa ellen. Hiába panaszkolt a minisztériumban, hogy a diákok buszoztatását lehetővé tévő társulási megállapodás Tiborszállás és Nyírmeggyes között nyilvánvalóan visszaélés volt a jogi és finanszírozási lehetőségekkel, csak azt a választ kapta, hogy a két önkormányzat magatartása formálisan jogszerű. A református hagyományokkal rendelkező Nagyecsedben 1994 óta működött négyosztályos egyházi gimnázium, és a presbitérium tagjai egyre inkább követelték az általános iskola létrehozását is. Első ízben 2008 után, tehát két évvel a nem roma általános iskolás tanulók exodusának megindulása után kezdeményezték az iskolaalapítást. A polgármester kemény dilemma elé került. Pontosán látta a református iskolaalapítás hosszú távú következményeit, ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy egy ponton túl politikai pozícióját kockáztatja, ha ellenáll a városi elit követelésének. Az államosítási folyamat kezdetekor már nem volt tovább értelme az ellenállásnak, és 2012 szeptemberében, a miniszter hathatós támogatásával kiürítették az önkormányzati/állami iskola egyik épületének felső szintjét, és elkezdődhetett a tanítás a megalakult a református általános iskola első osztályában. A nagyecsed-i református iskola létrehozása tehát egyértelműen a *városi elit válasza* volt a belső szegregációt felszámoló oktatási integrációra, illetve a tiborszállási *kihelyezett gyűjtőiskola jelentette kihívásra*. A hitelvi és magatartási igazodás ebben az esetben másodlagos jelentőségű volt.

(Az önkormányzati befolyás megőrzése) Tiborszállás önkormányzata sem akart betörődni abba, hogy az államosítás révén elveszíti a kontrollt a helyi iskola és a közoktatási ingázási folyamatok fölött, mint ahogyan abba sem, hogy elveszítse az ingázási játszmát Nagyecseddel szemben. Az adventista egyház hajlandó volt átvenni az intézmény fenntartását, még az államosítást megelőzően. Kis létszámú adventista gyülekezet csak a viszonylag távoli Mátészalkán működik, a faluban vagy Nagyecsedben nem, így az egyházi befolyás csak névleges. *Az önkormányzat ezáltal de facto megtarthatta befolyását – ez volt az egyházi fenntartás igazi értelme!* – a polgármester pedig lényeginek ítélte kérdésekben, így például az iskola felvételi gyakorlatának részleteivel kapcsolatban napi szinten instruálja az iskolaigazgatót.

A különböző elit gyűjtőiskola-típusok hatása a kistérség falusi tanulónak intézmények közötti eloszlására

Háromféle elit gyűjtőiskola szívóhatását igyekeztünk modellálni. Az ingázási adatok alapján megvizsgáltuk, hogy mekkora lenne az egyes tanulócsoportok aránya, ha a választási lehetőséggel rendelkező diákok nem ingáznának el a *falusi gyűjtőiskolákba*, a *mátészalkai állami iskolákba*, illetve az *egyházi iskolákba* (2. és 3. táblázat).

A kistérség *erősen szegregált iskolái*¹³ az elit iskolahasználó csoportok „el- ingázása”, illetve a gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül is szegregált, roma többségű iskolák lennének, de a romák aránya azért jóval alacsonyabb lenne. Az erősen szegregált iskolák körében a *legnagyobb szívóhatása a kistérségi nem roma gyűjtőiskoláknak* van; a funkcionális gettósodás folyamata már jóval korábban elindult, és az iskolák „sorsa” már az önkormányzati korszakban eldőlt. Ugyanakkor ma már az *egyházi iskolák szívóhatása* alig marad el az előbbi kategóriába tartozó gyűjtőiskolákétól.

2. táblázat: A tanulók aránya a magas roma arányú 11 szegregált vidéki iskolában a külső iskolák szívóhatása nélkül a 2015–2016-os tanévben (%)

HH	Roma	HHH	SNI	BTM
tanulók				
A valóságos arányok				
24,4	80,7	60,0	7,3	0,8
A falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül				
22,9	72,7	59,8	6,7	0,7
A falusi gyűjtőiskolák és a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül				
22,4	70,4	57,9	6,6	0,7
A falusi gyűjtőiskolák a mátészalkai állami iskolák és az egyházi iskolák szívóhatása nélkül				
21,8	68,3	56,1	6,4	0,7
A külső iskolák szívóhatása nélkül				
A valóságos arányok				
24,4	80,7	60,0	7,3	0,8
Csak a falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül				
23,0	73,1	60,1	6,8	0,8

folytatódik

¹³ A kistérség húsz állami fenntartású általános iskolája közül tizenegy olyan iskola van, amelynek tanulói túlnyomóan többségükben romák. Ezek: Fábiánháza, Győrtelek, Hodász, Kántorjánosi, Mérk, Nagydobos, Nagyecsed, Nyírcsaholy, Nyírkáta, Nyírparasznya, Ópályi általános iskolái.

HH	Roma	HHH	SNI	BTM
tanulók				
Csak a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül				
24,7	77,7	63,9	7,3	0,8
Csak az egyházi iskolák szívóhatása nélkül				
23,4	74,0	60,5	6,9	0,7

Forrás: saját adatfelvétel.

A három *mérsékelt roma arányú szegregált iskola*¹⁴ számára jóval nagyobb a *tét*. Az elvándorlás éppen a kritikus határon lendíti át őket, ami reputációjukra végzetes következményekkel jár. A folyamat legnagyobb kárvallottja a Mátészalkához közel fekvő – de a géberjéni iskola vonzáskörzetébe is tartozó – kocsordi iskola. Ennek az iskolai kategóriának a kapcsán egyértelműen *az egyházi iskolák szívóhatása a legnagyobb*, míg a *falusi, illetve a mátészalkai elit gyűjtőiskolák* hatása mérsékeltebb.

3. táblázat: A tanulók aránya a mérsékelt roma arányú szegregált vidéki iskolában a külső iskolák szívóhatása nélkül a 2015–2016-os tanévben (%)

HH	Roma	HHH	SNI	BTM
tanulók				
A valóságos arányok				
40,8	52,0	52,9	5,0	2,9
A falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül				
39,9	50,7	52,4	5,2	2,8
A falusi gyűjtőiskolák és a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül				
38,6	49,1	50,7	5,1	2,7
A falusi gyűjtőiskolák a mátészalkai állami iskolák és az egyházi iskolák szívóhatása nélkül				
35,4	45,1	46,6	4,6	2,5
A külső iskolák szívóhatása nélkül				
A valóságos arányok				
40,8	52,0	52,9	5,0	2,9
Csak a falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül				
39,9	50,7	52,4	5,2	3,0
Csak a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül				
39,5	50,3	51,3	5,0	2,8
Csak az egyházi iskolák szívóhatása nélkül				
35,9	45,7	46,5	4,7	2,6

Forrás: saját adatfelvétel.

¹⁴ Kocsord, Szamosszeg és Vaja általános iskolája enyhén roma többségű.

A kistérség általános iskolát érintő szelekciós mechanizmusokban az egyházi iskolák hatása jelentős, de nem kizárólagos.

A mátészalkai állami iskolák válasza az egyházi iskolák jelentette kihívásra – többelemű szelekciós mechanizmus

A mátészalkai iskolahálózat differenciálódása, illetve az iskolák pozícióharca már jóval az egyházi iskolák megalapítása előtt elkezdődött. A Széchenyi iskola átadása a katolikus egyháznak, illetve a református iskola létrejötte súlyos kihívást jelentett a két megmaradt állami iskolának, és súlyos presztízscsökkenéssel fenyegetett. Az állami iskolák tanulói mérlege és ingázási mérlege valamennyi tanulói kategória esetében negatív (4. és 5. táblázat). A városban élő roma diákok közel 90 százaléka a két állami fenntartású iskolába jár.

4. táblázat: A mátészalkai tanulók megoszlása az általános iskolák között a 2015–2016-os tanévben (%)

Iskola	Összes	HH	Roma	HHH	SNI	BTM
	tanuló					
Széchenyi István Katolikus Ált. Isk.	29,3	6,3	9,0	9,5	26,3	28,5
Kálvin János Református Ált. Isk.	17,5	3,8	1,5	1,2	7,9	14,3
Egyházi iskolák összesen	46,7	10,1	10,5	10,7	34,2	42,9
Móricz Zsigmond Ált. Isk.	25,2	44,2	51,8	43,8	21,1	42,8
Képes Géza Ált. Isk.	28,0	45,78	37,7	45,5	44,7	14,3
Állami iskolák összesen	53,2	89,9	89,5	89,3	65,8	57,1

Forrás: saját adatfelvétel.

5. táblázat: A mátészalkai állami fenntartási iskolák tanulói és ingázási mérlege a 2015–2016-os tanévben (%)

Tanulók	Tanulói mérleg	Ingázási mérleg
Összes tanuló	63,2	21,3
HH tanuló	98,5	76,9
Roma tanuló	92,0	24,1
HHH tanuló	93,4	25,0
SNI tanuló	85,7	50,0
BTM tanuló	66,7	0,0

Forrás: saját adatfelvétel.

Az egyik állami – egykor önkormányzati fenntartású – iskolának (Móricz Zsigmond Általános Iskola) hagyományosan sok roma tanulója van (arányuk ma 40%-os), mivel az épület egy gyermekotthon mellett áll. Az iskola úgy vélte, hogy az egyházi iskolák létrejötte révén megváltozott közoktatási erőterben csak két tannyelvű oktatási program elindításával, nagyarányú belső szegregációval és többemű szelektációs gyakorlattal képes elkerülni a presztízscsökkenést. A szelektációs gyakorlatnak öt fázisa van:

Első szelektációs fázis – óvodai előszelektáció. A három mátészalkai önkormányzati óvoda nagycsoportjaiban – kissé mesterkéltn, szirupos elnevezéssel – fakultatív „törpi” nyelvoktatási programot vezettek be. A katolikus iskola folytatta elődjének német nemzetiségi, illetve két tannyelvű oktatási programját. Az iskola kezdeményezésére vezették be az előszelektációs jellegű óvodai „törpi” német programot. Erre válaszul az immár állami fenntartású Móricz Zsigmond Általános Iskola is hasonló célú „törpi” angol programot indított, részben az iskola tanárainak közreműködésével. A jól informált szülők tudják: ahhoz, hogy gyerekeiknek esélyük legyen bejutni az állami iskola első osztályban induló két tannyelvű programjába, részt kell venniük a „törpi” óvodai foglalkozásokon és a leendő kisdiákoknak beiratkozáskor már tudniuk kell néhány szót (színeket, állatok angol elnevezését), illetve tudniuk kell bemutatkozni és néhány szót mondani önmagukról angolul. Mindennek elsősorban szimbolikus jelentősége van. A két tannyelvű oktatás eredeti tartalma szerint nem igényelne ilyen előképzettséget, az óvodai programok tényleges funkciója tehát az előszelektáció.

Második szelektációs fázis – kistérségi szintű beiskolázási körzet. A két tannyelvű csoport esetében az iskola beiskolázási körzete az egész kistérségi tankerület – tehát nemcsak a 17 ezer lakosú város, hanem a 26 települést felölelő 66 ezres lakosságú kistérség egésze. Ebbe a csoportba tehát az iskola – csakúgy, mint az egyházi iskolák – azt vesz fel, akit akar, és annak a felvételi kérelmét utasítja vissza, akiét akarja. A nem két tannyelvű tanulócsoporthoz beiskolázási körzete a város egyik lehatárolt része; az itt élő gyerekeket az iskola elvben köteles felvenni.

Harmadik szelektációs fázis – osztályszintű belső szegregáció. Az iskolában nagyon nagy az osztályok közötti belső szegregáció.

Negyedik szelektációs fázis – csoportbontás. A két tannyelvű programot nem osztályszinten, hanem csoportbontásban, tehát az osztályoktól függetlenül szervezik meg. Ez a végső garancia a szülőknek arra, hogy a magas roma arányú iskolában gyerekeik a legfontosabb kurzusokon semmiképpen sem tanulnak együtt roma iskolatársaikkal.

Ötödik szelektációs fázis – nyelvtanulás. Az általános program szerint tanuló diákok kizárólag német nyelvet tanulnak. A német nyelv fontossága kétségtelen, csakhogy minden olyan esetben, amikor a német nyelvet az angol helyett tanítják, a gyakorlatban olyan alibi nyelvtanítás tárgya, mint annak idején a szocialista korszakban a kötelező orosz nyelvoktatás volt.

A másik állami fenntartású általános iskolában (Képes Géza Általános Iskola) nem két tannyelvű program, hanem emelt szintű angol nyelvoktatás folyik,

szintén csoportbontásban. A belső szelekció tétje ebben az iskolában jóval kisebb, mivel a roma diákok aránya csak 23 százalékos. Az osztályszintű belső szegregáció nem jellemző, ám az emelt szintű angol csoport megszervezése során az iskola erős szelekciót alkalmaz.

Az ingázási játszma végkifejlete: totális szeparáció Nagyecsedben

A nagyecsed református általános iskola első évfolyama 2012-ben indult. Nem volt azonban világos a „vállalkozás” tényleges célja. Egyházi iskola szisztematikus, felmenő rendszerben történő felépítése általában lehetőséget ad arra, hogy vallási és vallásetikai értelemben mélyen elkötelezett iskolát, illetve iskolai képzést alakítsanak ki, és mind a tanároktól, mind a diákoktól komoly és szigorú hitelvi igazodást várjanak el. Egyházi iskola alapításának másik célja az azonnali elit, és hangsúlyosan nem roma gyűjtőiskola létrehozása; ebben az esetben nem a lassú építkezés és nem a szigorú hitelvi igazodás a lényeg, hanem a gyorsaság. Az iskola vezetői és fenntartói évekig nem döntöttek el, hogy melyik szempont a lényegesebb. Mindenesetre a református iskola megalapítása és első négy évfolyamának elindítása a roma és nem roma diákok fokozatos, de teljes elkülönítéséhez vezetett a kisvárosban. Az állami iskola alsó tagozatos osztályaiban 2016-ban már csak két-két párhuzamos osztályt tudtak indítani, és ezekben az osztályokban csaknem kizárólag roma diákok tanulnak. Az állami iskola tanárai nehezen alkalmazkodtak a radikálisan megváltozott körülményekhez, és vonakodtak elfogadni azt, ami csaknem lehetetlenné tette, hogy az új helyzethez adekvát pedagógiai programot vagy módszereket próbáljanak megtanulni és bevezetni.

A folyamatot nem lehetett leállítani: a nagyecsed nem roma szülők 2016 tavaszán követelték, hogy az iskola 2016 őszétől ne csak az ötödik, hanem a hatodik, hetedik és nyolcadik évfolyamot is indítsa el. Ehhez már csak egy ingatlancsere szerződést kellett kötni a tankerülettel, és 2016 őszétől immár nyolcosztályos református általános iskola működik a kisvárosban. A „komplett” református iskola létrejötte azt jelenti, hogy az állami általános iskolában a roma diákok aránya legalább 95 százalékos lesz. Az integrációs oktatáspolitikai által generált többsze replős ingázási játszma teljeshez közeli intézményközi szegregációval végződött.

A tanulók megoszlása

A tanulók megoszlása a különféle iskolatípusok között szélsőségesen egyenlőtlen (6–8. táblázatok). A nem romák háromnegyede (a romák 15%-a) valamelyik egyházi vagy elit iskolába jár; a roma diákok 80 százaléka (a nem romák 21%-a) ellenben szegregált vákuumiskola tanulója. A roma diákok 66 százaléka (a nem romák 12%-a) pedig teljesen vagy erősen szegregált iskolába jár.) A kompetenciaeredményeik alapján sorrendbe rendeztük a kistérség állami és egyházi fenntartású általános iskoláit. A nem roma tanulók 81 százaléka (a roma tanulók 24%-a) a két a legjobb csoportba tartozó iskolákba jár, ám a helyzet ennél rosszabb, mert ez az arány nem képes érzékeltetni az intézményen belüli szelekciós mechanizmusokat. A roma diákok 65 százaléka (a nem roma diákok 12%-a) a két legrosszabb csoportba tartozó iskola tanulója. Tanulócsoportok szerinti bontásban a roma diákok 80 százaléka (a nem roma diákok 16%-a) roma többségű osztályba jár, 56 százaléka pedig teljesen vagy erősen szegregált osztály tanulója. A nem roma diákok 84 százaléka (a roma tanulók 20%-a) olyan osztály tanulója, ahol vagy egyáltalán nincsenek, vagy kisebbségen vannak a roma diákok. A nem roma diákok 28 százaléka egyáltalán nincsenek roma osztálytársai, míg a roma tanulók 20 százaléka egyáltalán nincsenek nem roma osztálytársai. Mindez az 2015–2016-os tanévre vonatkozik, ám a folyamat dinamikus: 2006 szeptemberétől a tanulók megoszlása még egyenlőtlenebb, tekintettel a nagyecsed-i szegregációs folyamatok beteljesülésére.

6. táblázat: A nem roma és roma tanulók megoszlása a kistérség különféle iskolatípusai között a 2015–2016-os tanévben (fő és %)

Általános iskola	A nem roma tanulók száma, fő	A kistérség összes <i>nem roma</i> tanulójának megoszlása az iskolák között, %	A roma tanulók száma, fő	A kistérség összes <i>roma</i> tanulójának megoszlása az iskolák között, %
Egyházi iskolák	1197	37,9	51	2,0
Mátészalkai állami iskolák	578	18,3	254	9,9
Falusi elit gyűjtőiskolák	604	19,1	92	3,6
Enyhén szegregált iskolák	314	9,9	340	13,2
Erősen szegregált iskolák	408	11,8	1695	66,0

Forrás: saját adatfelvétel.

7. táblázat: A nem roma és roma tanulók megoszlása az országos kompetenciamérések alapján képzett iskolai kvintilisek között (beleértve az állami és egyházi fenntartású iskolákat egyaránt) a 2015–2016-os tanévben (fő és %)

Az országos kompetenciamérések alapján képzett általános iskola kvintilisek	A nem roma tanulók száma, fő	A kistérség összes <i>nem roma</i> tanulójának megoszlása az iskolák között, %	A roma tanulók száma, fő	A kistérség összes <i>roma</i> tanulójának megoszlása az iskolák között, %
1	1679	53,2	293	11,4
2	870	27,6	322	12,5
3	242	7,7	266	10,4
4	271	8,6	760	29,6
5	131	3,0	928	36,1

Forrás: saját adatfelvétel.

8. táblázat: A nem roma és roma tanulók megoszlása a 2015–2016-os tanévben (beleértve az állami és egyházi fenntartású iskolákat egyaránt) azokban a tanulócsoportokban, ahol a roma tanulók aránya... (%)

0	0–25	26–50	51–75	76–99	100
Nem roma tanulók					
28,5	36,5	19,0	11,1	4,9	
Roma tanulók					
	5,8	14,8	23,7	35,9	19,8

Forrás: saját adatfelvétel.

Annak esélye, hogy valaki általános iskolai tanulmányai végén bármilyen szintű használható *nyelvtudással* rendelkezzen, alapvetően attól függ, hogy melyik iskolába és annak melyik csoportjába járhat. Nyíregyháza és Debrecen viszonylagos közelsége ellenére a kistérség alacsony presztízsű iskolái *súlyos szaktanári*, mindenekelőtt *angol nyelvtanári hiánnyal* küzdenek, míg a mátészalkai állami iskolákban anyanyelvi tanárok is tanítanak. Nyelvoktatási szempontból a kistérségi általános iskolák több típusra oszthatók.

- *Német nyelv oktatása – angol helyett.* Hat falusi iskolában csak német nyelvet tanítanak, jórészt kényszerből, angol szakos tanár hiányában. Közülük öt iskola teljesen szegregált, a hatodik alacsony színvonalú nem roma „elit” gyűjtőiskola. Egy iskolában még a német nyelvet is nem szakos pedagógus tanítja. Ezekben az iskolákban a diákok *de facto* meg vannak fosztva a nyelvtanulás lehetőségétől.
- *Német nyelv oktatása – belső szelekciós rendszerben.* Két iskolában a státuszvédő erős belső szelekció nemcsak nívcsoportokba, de különféle nyelvi csoport-

tokba is rendezi a diákokat. Az egyik mérsékelt szegregálódó iskolában – nyíltan vállalt képességszelekció alapján – a kiválasztottak angolt, a többiek németet tanulnak. A szelekció ebben az esetben is az óvodában, illetve első osztályban történik: a „legjobbak” szakköri foglalkozások keretében már el-sőtől kezdve angolt tanulhatnak, míg a „gyengébb” képességűnek minősített csoport csak negyediktől kezd angolul tanulni. A németet tanulók tudják, hogy ők a „leggyengébb képességűek”, és státuszuk eleve megbélyegzett, ami garantálja a képzés eredménytelenségét.

- *Német nemzetiségi oktatás.* A három német nemzetiségi iskola közül az egyik a mátészalkai katolikus iskola, a másik enyhén, a harmadik erősen szegregált iskola. Az emelt szintű nyelvi képzés elvben az alapfokú nyelvvizsgaszintet célozza, és a diákok közül sokaknak sikerül ezt a tudásszintet elérni.
- *Angol nyelvoktatás – nem szakos tanárral.* Két iskolában angolt tanítanak ugyan, de nem szakos tanár tanítja. Mindkét iskola szegregált.
- *Angol nyelvoktatás.* Két egyházi és két szegregált iskolában szokásos óraszám-ban angolt tanítanak.
- *Emelt szintű angol nyelvoktatás.* Így tanítanak az egyik egyházi iskolában és az egyik mátészalkai állam iskolában.
- *Angol–magyar két tannyelvű oktatás programja* van a másik mátészalkai állami fenntartású iskolának.

A nyelvi kínálat elosztásának etnikai metszetét nehéz megbecsülni, mert csak az osztályok összetételét ismerjük, a csoportokét csak részben. Bizonyos, hogy *a roma tanulók legalább 40 százalékuk teljesen ki van rekesztve bármilyen érdemleges nyelvoktatásból*, és további 12 százalékukat szakképesítés nélküli pedagógus tanítja. *Emelt szintű, két tannyelvű vagy jó színvonalú és hatékony nyelvoktatásban vesz részt a nem roma diákok hozzávetőlegesen 60 százalékuk.* A nagyecsed-i beteljesült szegregáció egyik következménye az is, hogy a teljesen szegregálódott állami iskolában nincs angol szakos tanár, míg a szomszédos egyházi iskolában magas szintű nyelvoktatás folyik.

Közpolitikai vákuum

Az önkormányzati iskolafenntartás időszakában nemcsak a legfontosabb ingázási játszmák alakultak ki, de megkezdődött az iskolahálózat egy részének *de facto* „autonóm leválása” az önkormányzati fenntartóról. Abban az esetben beszélhetünk „leválásról”, ha az adott iskola a fenntartó szándékaitól függetlenül képes kialakítani pedagógiai programját, beiskolázási és belső szelekciós gyakorlatát, tehát ha az intézményi policy figyelmen kívül hagyja a fenntartó szakpolitikai koncepcióját. A folyamat során a fenntartó idővel elfogadja az iskolai policyt, és azzal kapcsolatban racionalizáló, igazoló elbeszélést fogalmaz meg. Amikor a mátészalkai tankerület átvette a kistérségi iskolák fenntartását, négy iskola –

köztük két szegregált iskola – már nemzetiségi státusszal rendelkezett. Ugyancsak megtörtént már két iskola egyházi fenntartásba adása – láttuk, hogy a nemzetiségi státusszal is rendelkező mátészalkai elit iskola lényegében maga döntött a fenntartóváltásról, jóllehet azt természetesen formálisan a város önkormányzata is jóváhagyta.

Az új közoktatás-irányítási szisztémában *nem jött létre helyi, tehát kistérségi szintű politikai döntési szint*, az új tankerület pedig vákuumhelyzetbe került. Hiába volt ugyanis a végletes centralizáció, a kistérségi szintű tankerület volt az egyetlen bürokratikus szereplő, amelynek valóságos információja, tudása és kapcsolatrendszere lehetett a lokális iskolahálózatról, az ingázási és iskolahasználati viszonyokról, az ingázási játszmákról, a tanulók eloszlásáról, az iskolák pedagógiai programjáról és szaktanári ellátottságáról. A szakigazgatási szervnek tehát autonóm és „magányos” döntéseket kell hozni, anélkül természetesen, hogy döntéseit bármilyen helyi kompetenciával bíró választott politikai testület legitimálná. A politikai vákuumban a mátészalkai tankerület egyfajta igazgatási racionalitás alapján képzelte el a kistérség állami fenntartású általános iskolai hálózatának átszervezését, és a 2005-ben elkészült kistérségi közoktatási fejlesztési terv koncepcióját megvalósítva *iskolacentrumokat* szeretett volna létrehozni, összevonva az iskolák felső tagozatát.

A terv politikailag teljesen irreális volt, jóllehet a szó szoros értelmében már nem létezett semmiféle helyi szintű politikai ágens. Az *iskolák* azonban a centralizált szisztémában is változatlanul *autonóm szereplők*. Az egyik központ *Mátészalkán* lett volna, de a pozíciójukat erős belső szelekcióval védő állami iskolák egyike sem hajlott arra, hogy iskolacentrum legyen. A másik központi iskolát *Nagyecsedén* tervezték kialakítani: az egyházi iskola miatt gyorsan szegregálódó állami iskola számára elvben menekülő utat nyithatott volna az iskolacentrum szerep, ám a tanári kar rosszul mérte fel az intézmény helyzetét, és váltig ellenezte a tervet. Attól tartottak, hogy a mikrotérségi szerep tovább rontja presztízsüket, nem véve észre, hogy az iskolát a kisváros közoktatási folyamatai a teljes szegregáció felé sodorják. *Vaja* általános iskolája lett volna a harmadik kiszemelt iskolaközpont, ám a nem roma tanulók elvándorlását belső szelekcióval fékezni igyekvő iskola semmiképpen sem kívánta felvállalni, hogy központi iskola legyen. A nagy létszámú roma közösségek lakta falvak által körülvett, de roma lakossággal nem rendelkező *Nyírmeggyes* óvodája, általános iskolája (és persze önkormányzata, illetve a település lakói) számára a határvédelem elsődleges prioritás, és szó sem lehetett arról, hogy az iskola központi szerepet vállaljon.

Összegzés és értelmezés: kasztosodási folyamatok

Az új közoktatási szelektív mechanizmusokkal kapcsolatos feltevéseket a vizsgált kistérségben csak részben igazolják a feltárt tények. Az elit gyűjtőiskolák és a szegregálódó vákuumiskolák rendszere már jóval az iskolák államosítása, illetve az egyházi iskolák létrejötte előtt kialakult, és a domináns ingázási játszmák is a 2010 előtti korszakban kezdődtek. Az egyházi iskolák szívóhatásának fontos, de korántsem kizárólagos szerepük van a „white flight” folyamatok által vezérelt szegregációban. Ugyancsak az önkormányzati iskolafenntartás korszakában nyilvánítottak „roma nemzetiségi” iskolává két szegregált cigány iskolát két olyan településen, ahol nem élnek oláh cigányok. Az államosítást megelőző években lett – emelt szintű nyelvi kínálat, illetve pozícióörzés és autonómiaörzés céljából – német „nemzetiségi iskola” két olyan település általános iskolája, ahol soha nem éltek németek. (A harmadik iskola két telephelyének valóban vannak német gyökerei.) Az általános iskolákban 2004 és 2010 között jelentősen visszaszorult az osztályszintű, illetve csoportbontásos belső szegregáció, és mindenképpen új fejlemény, hogy a pozíciójukat védő állami iskolák most *ismét sokrétű belső szelektív mechanizmusok* révén kívánják megvédeni pozíciójukat (Havas–Zolnay 2011). Új elem az *óvodai előszelekció és a tanulói utak óvodáskorban történő szétválásának* korábban nem ismert mértéke. Roma és nem roma tanulók *kisvárosi szintű totális intézményi elkülönítésére* korábban csak extrém esetben került sor. Nagyecseden viszont a fejlemények kifejezetten a *fenntartó önkormányzat, illetve a polgármester (valamint később a tankerület) szándékai ellenére* fajultak a roma diákok *teljes kirekesztésével járó*, iskolai sikerességüket és továbbtanulási esélyeiket elzáró totális szeparációig.

Ez átvezet a további két feltevéshez. Az egyházi iskolák *teljes mértékben az elit iskolahasználó csoportok „megbízottjai”, és téves volt az ellenkező feltevés.* Az a várakozás sem bizonyult megalapozottnak a kistérségben, hogy a centralizált állami oktatásirányítás *képes lenne kontrollálni a folyamatokat* és megoldani a „hiányzó ágens” dilemmát. Illúzió, hogy a tankerületek legalább azokkal az eszközökkel rendelkeznenek, mint korábban a teljes oktatási piacot „uraló” intézményhálózatot fenntartó városi önkormányzatok: a korábbi szisztémában elvben világosan elkülönült a politikai és a szakigazgatási döntéshozatal, és városi iskolafenntartó önkormányzatoknak elvben megvolt a lehetőségük arra, hogy oktatáspolitikájukat összehangolják más közpolitikákkal, illetve városfejlesztési koncepciójukkal.

A változatlanul hagyott szabad iskolaválasztás keretei között az iskolahasználati és szelektív mechanizmusokat, a közoktatási javak és szolgáltatások elosztását, a tanulói utakat változatlanul az elitek, tehát a választási lehetőséggel bíró iskolahasználó csoportok, illetve az elit iskolák, tehát vonzó és szelektív lehetőségekkel rendelkező iskolák szabályozzák és alakítják ki részint kölcsönös választás, részint a nemkívánatos tanulói csoportok szisztématis kizárása révén. Az „*utacsintű bürokrácia*” fogalmát az önkormányzati korszakban sem lehetett mechanikusan alkalmazni, mivel az önkormányzati fenntartó maga is kalkulált

az iskolák szelekciós és kizorító mechanizmusaival (Lipsky1980, Berényi 2016). Az államosított közoktatási szisztémában azonban az iskolák státuszharcai, érdekharcai és alkalmi koalíciói már nem, vagy csak informálisan tagozódnak be a helyi politikai mezőbe, és ha patrónus után néznek, akkor inkább országos szereplőktől, mint helyi politikusoktól kérnek támogatást. Szelekciós gyakorlatukat, vonzó és taszító technikáikat azonban maguk alakítják ki.

Térjünk vissza a kiinduló elméleti keretekhez, illetve a közoktatási folyamatok tágabb társadalmi beágyazottságának értelmezéséhez. Korábban utaltunk már arra, hogy nemcsak gazdasági, de *társadalompolitikai korszakváltások is tömegeket taszíthatnak underclass helyzetbe* – és éppen azért, mert a strukturális tényezők mentén létrejött társadalmi szakadékokat a rendszerváltás utáni korszakban egyéni stratégiákkal nem csak társadalompolitikai inkluzív rendszerek révén lehet áthidalni. Az expanzió és a 18 éves korig tartó tankötelezettség révén a közoktatásnak 2010-ig erős inkluzív hatású elemei voltak, annak ellenére, hogy a szisztéma abban az időszakban is rendkívül szelektív volt és nagyon gyenge volt a hátránykompenzációs képessége. A 2011-es közoktatási változás nemcsak az expanzió „motorját kapcsolta ki”, de minden inkluzív elemét felszámolta, miközben tovább erősítette a rendszer szelektivitását. Természetesen léteznek olyan *reziliens iskolák*, amelyek lényegesen jobb teljesítményt nyújtanak, mint ami pozíciójuk alapján várható, ám az egyedi kivételek csak ellenpontozzák, de nem semlegesítik a fő trendeket. A társadalom életforma-tagozódása változatlanul releváns, de a Kemény István által (nem csak a szegényekre vonatkozóan) leírt „*harci eszköz*” nagy törésvonalak áthidalására *már nem alkalmas* (Kemény 1992b).¹⁵ Beszélhetünk-e hát a kirekesztő társadalompolitika korszakváltást követően tömeges undeclass helyzetről? Nem feltétlenül, és ebben a gigantikus méretűre fejlesztett közfoglalkoztatásnak van döntő szerepe.

Véleményünk szerint *nem underclass helyzet alakult ki, hanem kasztosodás* – és a kasztosodás kifejezést éppen az *inkluzív társadalompolitika bukását követő korszakra* tartjuk értelmezhetőnek. A kasztosodást a tömeges közfoglalkoztatás által kínált alacsony színvonalú létbiztonság különbözteti meg az underclass helyzettől. Ugyanakkor ez a létbiztonság maga is hozzájárul ahhoz, hogy tömeges méretekben átjárhatatlanná merevedjenek a társadalmi különbségek, mivel rendkívül erős *személyi függőség* jellemzi és nagymértékben *etnicizált jellegű*. Az átjárhatatlanná merevedett társadalmi törésvonalak azokat választják el, akiknek lehetőségük van a közoktatás révén középiskolába kerülni, leérettségizni, minimálisan használható nyelvismeretre szert tenni, vagy legalább egy jó, belföldön és külföldön használható és fejleszthető szakmát szerezni, elkerülni a személyi függőség rendszerét – illetve azokat, akiknek erre nincs lehetőségük. Az iskolai utakat rendszerszerűen a 16 éves korra csökkentett tankötelezettségi korhatár,

¹⁵ Természetesen ebben az esetben is trendekről beszélünk, és nem arról, hogy ne lennének egyedi kivételek.

a helyreállított kormányzati középfokú keretszám-gazdálkodás miatt visszaszorított gimnáziumi oktatás, illetve szakközépiskolai érettségi degradálása vágja el. A helyi közoktatási gyakorlatban pedig a korábbinál is erősebb szelekció és szegregáció, a tanulói utak szétválásának korábban nem tapasztalt korai időpontja rekeszti ki a kárvallottakat az elfogadható minőségű iskolákból; fosztja meg a minimálisan használható nyelvismerettől és a középiskolai továbbtanulás lehetőségétől. Ebben a mechanizmusban fontos, de nem kizárólagos szerepe van az egyházi iskoláknak.

Irodalom¹⁶

- Berényi Eszter (2016): *Az autonómiától a szelekcióig. Az iskolaválasztás jelentése a rendszerváltás utáni időszak magyar közoktatásában*. Budapest: Gondolat.
- Fehérvári Anikó (2015): Lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás trendjei. *Neveléstudomány*, 3, 31–47. http://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2015/nevelestudomany_2015_3_31-47.pdf
- Gábos András (2010): Gyermekszegénység az Európai Unióban. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 82–104. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-913/publikaciok/tpubl_a_913.pdf
- Havas Gábor (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújulásáért*. Budapest: Ecostat, 121–138. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf>
- Havas Gábor – Zolnay János (2011): Sziszifusz számvetése. Az integrációs oktatáspolitiká. *Beszélő*, (16), 6, 24–49. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese>
- Kemény István (1992a): Az életforma fogalmához. In uő: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Könyvek.
- Kemény István (1992b): Utószó helyett. In uő: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Könyvek.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2014): Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitiká 100 magyar városban. In Bernáth Gábor – Havas Fanny et al. (szerk.): *Havas 70*. II. köt. Beszélő-online. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/iskolai-szegregacio-szabad-iskolavalasztas-es-helyi-oktatapolitika-100-magyar-varosban>
- Kertesi Gábor – Varga Júlia (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, (52), július–augusztus, 633–662. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00117/pdf/>

¹⁶ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 11. 28.

- Köznevelési statisztikai évkönyv 2014/2015*. Összeállította: Hagymási Tünde, Könyvesi Tibor. Budapest: Emberi Erőforrások Minisztériuma Köznevelésért Felelős Államtitkárság, 2016. http://www.kormany.hu/download/3/28/a0000/Kozneveles_statistikai_evkonyv_2014.pdf
- KSH (2012): A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló indikátorok, 2011. *Statisztikai Tükör*, (6), 72. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/laekindikator/laekindikator11.pdf>
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Lewis, Oscar (1961): *Sanches gyermekei*. Budapest: Európa.
- Lipsky, Michael (1980): *Street-level Bureaucracy*. Dilemmas of the Individual in Public Services. New York: Russel Sage Foundation.
- Mártonfi György (2014): Korai iskolaelhagyás – hullámzó trendek. *Educatio*, (23), 1, 36–49. <http://folyoiratok.ofi.hu/educatio/korai-iskolaelhagyas-hullamzo-trendek>
- MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport (2012): *Mátészalkai kistérség*. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Észak-alföldi régió. http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/Kistersegi-tukor_Mateszalka_gyek-template.pdf
- Mózer Péter (2009): Dübörög a munka-gyár – az Út a Munkához programról. In Törzsök Erika – Paskó Ildi – Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés 2008. Út a radikalizmusba. Budapest: EÖKIK. http://konyv-letoltes.com/cig%C3%A1nynak-lenni-magyarorsz%C3%A1gon---jelent%C3%A9s-2008---%C3%BAa-radikalizmusba_184055.html
- Myrdal, Gunnar (1963): *Challenge of Affluence*. New York: Pantheon Book.
- Oktatás-statisztikai Évkönyv 2009/2010*. Összeállította: Csécsiné Máriás Emőke, Hagymási Tünde, Könyvesi Tibor, Tuska Zsuzsanna. Budapest: Emberi Erőforrások Minisztériuma Köznevelésért Felelős Államtitkárság, 2016. http://www.nefmi.gov.hu/letolt/statisztika/okt_evkonyv_2009_2010_100907.pdf
- Pulay Gergő (2012): A civilizált, a csavargó, a rafinált és a balek. Utcai élet és informalitás egy bukaresti szegénynegyedben. *Beszélő*, (17), 12. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-civilizalt-a-csavargo-a-rafinalt-es-a-balek>
- Stewart, Michael (2001): Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, (6), 7–8. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/deprivacio-romak-es-%E2%80%9Eunderclass%E2%80%9D>
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve*. Falusi gettók az ország peremén. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zolnay János (2008): A hiányzó ágens. *Educatio*, (17), 4, 549–556. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00046/pdf/811.pdf>

NAGY ÁDÁM – OROSS DÁNIEL

AZ IFJÚSÁGÜGY ÉRTELMEZÉSE*

A tanulmány célja, hogy egy átfogó modell bemutatásával áttekintést adjon a fiatalokkal foglalkozó társadalomtudományi diszciplínák és az ifjúsággal kapcsolatos feladatok kapcsolatrendszeréről. Míg Európában az ifjúságügy kialakulásának folyamata alaposan körüljárt, maga a terület felnőtt társzakkák mellé, szektorokon átívelő, integrált koncepciót és önmeghatározást dolgozott ki, addig Magyarországon ennek nemcsak a gyakorlata, de kutatása is hézagos, Ezen hiátust részben pótlendő az alábbi tanulmány fő célja tehát, hogy bemutassa az ifjúságügy magyarországi értelmezésének kereteit. Egyfelől tárgyaljuk azt a három hagyományt, amelyben az ifjúságügy magyarországi kialakulása gyökerezik: a pedagógia, a szociális és közművelődési tradíciókat; másfelől bemutatjuk a magyar ifjúságügy berkeiben kidolgozott modellt, amely integrált szemléletével igyekszik az európai értelmezéssel koherens módon meghatározni az ifjúságügy magyarországi értelmezését.

Bevezetés

A fiatalokkal kapcsolatos tevékenység egységes szerkezetbe foglalására azért van szükség, mert az érintett korosztályok élete a felnőtté válás folyamatában egységes és oszthatatlan, nem kezelhető szakterületenként. Ebből fakadóan szektorokon átívelő koncepciót kell kialakítanunk a felnövekvő nemzedékekkel kapcsolatos teendőkről. Az ifjúsággal kapcsolatos feladatok vizsgálata fontos hozadékkal jár a magyar társadalom számára. A vizsgálat háttérében álló normatív elem az, hogy a demokrácia működésének alapja az állampolgárok politikai részvétele, és a folyamatba újonnan bekapcsolódó választók részvételét érintő változások vizsgálatával fontos következtetések vonhatók le a demokratikus intézményrendszer jövőbeli működésére vonatkozóan. A téma hazai kutatásának fontosságával kapcsolatban Gázsó Ferenc már a rendszerváltás előtt felhívta a figyelmet arra, hogy az ifjúságnak sajátos szociológiai, pszichológiai, tudati jellemzői vannak, s ezek meghatározó módon befolyásolják a nemzedékváltás folyamatában alkalmazható és célravezető politika magatartást, a társadalmi fejlődés elért eredményeinek és értékeinek átörökítésében követhető megoldásokat.

* A tanulmány a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

„Ha e sajátosságokat szem elől tévesztjük, megtörténhet, hogy a társadalom a felnövekvő nemzedékek nevelésében a megváltozott szituáció ellenére is korábban bevált sémákat erőltet, s ezáltal nem elősegíti, hanem kifejezetten nehezíti, konfliktusokkal terheli a nemzedékváltás folyamatát. Ezért szükséges megkülönböztetett figyelmet fordítani arra, hogy a társadalomban zajló folyamatok miként érintik a fiatal generációt, miféle specifikus, elsősorban vagy kizárólag reá jellemző vonásokat eredményeznek.” (Gazsó 1987: 5–6)

Az ifjúságügy feladata az ifjúsági korosztályokra irányuló, ezek egyéneinek, közösségeinek, szervezeteinek és intézményeinek nyújtandó szolgáltatások, intézkedések tervszerű összefoglalása (a célokhoz rendelhető eszközök felsorolása, megfelelő feltételrendszer kialakítása) és végrehajtása. Az ifjúságügy integrált megközelítésben a fiatalokat generációs logika mentén nem egy-egy szakpolitika (pl. oktatási, egészségügyi) és nem a család keretei között, hanem egyéb szabadidős közösségeiken keresztül támogatja törekvéseiben (Kátai 2006).

Az ifjúságügy az ifjúsági munka, ifjúsági szakma és a horizontális ifjúsági tevékenységek összefoglaló neve, a területen végzett valamennyi alkotó cselekvés (Nagy–Bodor et al. 2014). Az ifjúsági munka általános célcsoportja minden fiatal (Wootsch 2009). Cselekvési ideje a szabadidős időszáv, melyhez önállóan lehet csatlakozni. Ifjúsági munkának nevezzük mindazon tevékenységeket, amelyek az ifjúsági korosztályok és a velük közvetlen kapcsolatban lévő szereplők közötti interakcióban jelenik meg. Az ifjúsági munka elsősorban közösségekre alapoz, fő célja ugyanis az ismeretszerzésen túl a társadalmi közlekedés, a közösségi tevékenység fejlesztése (Nagy 2015).

Kitekintés: ifjúságügy Európában

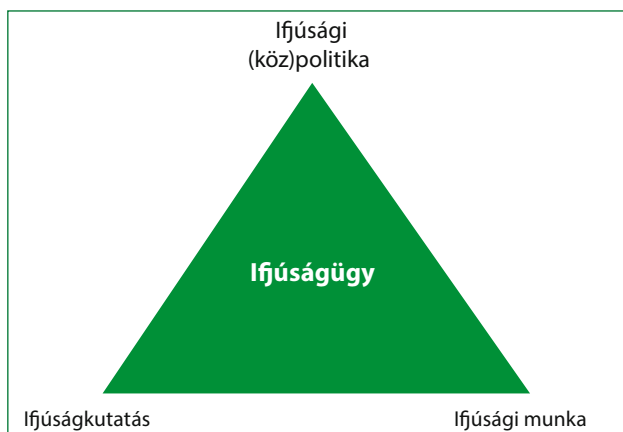
Az ifjúsági ügyeket, illetve szűkebben az ifjúsági munkát veszi számba a némi-képp becsapós című *The history of youth work* sorozat. Az eddig megjelent négy kötet 750 oldalon 64 fejezetben próbálja csokorba szedni az ifjúsági munka fejlődését a történettudományénál tágabb társadalmi, kulturális és politikai kérdésekkel összefüggésben. A kötetekben két rendezőelv érvényesül: egyfelől országtanulmányokon keresztül mutatja be, hogy egy-egy adott európai országban belül milyen adottságok és kihívások mentén alakult a szakterületen folyó munka, másfelől pedig általános ifjúságügyi alapkutatásokat ismertet – ez utóbbinak azonban nem különösebben kiemelve a történeti aspektusait. Írásunk az országtanulmányokat csupán Magyarország szempontjából érinti, elsősorban az általános ifjúságügyi alapkutatásokra fókuszál.

A generációs logika, ezen belül is a fiatalok élethelyzete-életmódja, a velük való foglalkozás a hagyományos diszciplináris kereteket összekötő paradigma: a fiatalok világának szegmensekre, diszciplinákra bontásával igazából megnehe-

zítjük annak megértését. A generációs logika interdiszciplináris, hiszen az ifjúságkutatásban összekapcsolódhat a szociológia, a pszichológia, a pedagógia, a kultúrakutatás, s a diszciplínák találkozása magával hozza az elméleti és a módszertani keretek sokszínűségét, összetettségét. A fiatalok világa hagyományos értelemben a szociológusnak ifjúságszociológia, a pedagógusnak szabadidő-pedagógia, a politológusnak szak- és közpolitika, a szociális munkásnak sérülékeny társadalmi csoportok és egyének védelme. Fontos ezért a négy társdiszciplína: a pedagógia-neveléstudomány, a szociológia, a szociális munka és a politikatudomány oldaláról újraértelmezni a fiatalokkal kapcsolatos tevékenységeket. Ezen újraértelmezéssel pedig megnyílik az út a fiatalok egységes szemléletéhez, amely hozzásegíthet ahhoz, hogy e legmobilizálhatóbb, a migrációra leginkább hajlamos társadalmi csoportot új szempontok szerint jellemezzük, új narratívában ismerjük meg. A – 2009-ben az országgyűlési határozat¹ szintjére emelt gondolkodás dokumentuma – Nemzeti Ifjúsági Stratégia (NIS 2009) is ezeken az alapokon nyugszik,² de ilyen az Európai Unió Ifjúsági Stratégiája is (European Commission 2009).

Az európai fősodor a fiatalokkal való foglalkozás komplex terét, az ifjúságügyet egyfajta háromszöggént (ún. mágikus háromszög, Chisholm–Kovacheva et al. 2011) fogja fel, ahol az ifjúságkutatás (mint elmélet), az ifjúságpolitika (mint közpolitika) és a szociálpedagógiai irányultságú ifjúsági munka (mint gyakorlat) hat egymásra. Fentiek alapján felvázolható az ifjúságügy európai értelmezése modellje (1. ábra):

1. ábra: Az európai ifjúságügy-értelmezés

Forrás: saját szerkesztés

¹ Az Országgyűlés 88/2009 (X. 29.) OGY határozata.

² „Látjuk (...) őket, ha iskolában vannak – de nem látjuk őket, ha mellette vagy kívül; látjuk őket, ha akut betegek – de nem látjuk őket, amikor az egészségüket kockáztatják; látjuk őket, ha munkanélküliek lettek – de nem látjuk, amikor munkavállalási képességeik hiányában csődöt mondanak; befogadjuk őket, ha segítségre szorulnak és erről az illetékesek jelzést kapnak – de nem »törődünk« velük, ha jelzés hiányában nem kerülnek kapcsolatba a rendszerrel stb.” (NIS 2009)

Magyar vonatkozások

A 2. kötet egyik cikke a magyar helyzetet mutatja be Wootsch Péter (2010) tollából: *Tévelygések a labirintusban – úton a „jó” magyar ifjúsági munka felé (Zig-zagging in a labyrinth – Towards “good” Hungarian youth work)* címmel.

Wootsch elemzésének erénye, hogy a nemzetközi folyamatokkal összefüggésben, társadalomtörténeti kontextusban értelmezi a magyar ifjúságügy hagyományait. Mindez különösen fontos azért, mert segít az ifjúság szempontjait kiemelve egységes szerkezetben megérteni a 20. században hazánkban bekövetkezett társadalmi változásokat, a magyar társadalom megszakított fejlődésének az ifjúságra gyakorolt következményeit. Ugyanakkor az összesen hatoldalnyi munka inkább politika- és társadalomtörténeti ismertető, mint a magyar ifjúsági munka vagy az ifjúságügy részletes bemutatása, elemzése és értékelése, amelyet egy kontextusába kevésbé beágyazott generációs szemlélet keretez.

Magyarország, bár elméleti fejlesztéseit tekintve nincs hátrányos helyzetben, a gyakorlatban azonban igencsak lemaradt: a 2008-ban az Európa Tanács megbízásából készített jelentés (European Council 2008) is kiemelte, hogy az ifjúsági munka gyenge pozícionáltsága részben azzal indokolható, hogy Magyarországon még mindig túlságosan kevésbé elismert a nem formális tanulás gyakorlata (Oross 2016).³ Hazánkban még nem vált általános meggyőződéssé az, hogy az oktatási rendszereknek fel kell ismerniük a nem formális tanulás fontosságát és integrálniuk kell a nem formális képzéseket (Mairesse 2009).

Összességében a könyvsorozat azon kevés kötetek közé tartozik, amely többet ad, mint ígér: nemcsak az ifjúsági munka történetével, de európai gyökereivel és hagyományaival is foglalkozik, továbbá nem tér ki a dilemmák elől sem, amelyek közül a legfontosabb: a neveléstudományi és szociális megközelítései közötti különbség és annak meghaladása.

Az ifjúságügy kialakulásának három hagyománya Magyarországon

Az intézményesített pedagógia elégtelensége

Az iskola evolúciós szempontból is *„nagyon fontos intézmény, neki köszönhetjük a modern államok demokratikus berendezéseit. (...) iskola nélkül nem lenne modern társadalom”* (Csányi 2011). De nem kizárólag azért, mert megtanít írni, olvasni, hanem mert mintegy „mellékesen” megtanít a tanár, de általában a hatalom elleni lázadásra is (uo.).

³ Az Európa Tanács általában is azt hangsúlyozza (Európa Tanács 2013) – összhangban az EU Ifjúsági Stratégiájával (European Commission 2009) –, hogy a nem formális és informális tanulás útján szerzett tanulási tudás, készségek és kompetenciák nem eléggé elismertek, holott az javítja a foglalkoztathatóságot és az egész életen át tartó tanulás iránti motivációt.

Magyarországon a rendszerváltáskor az iskola is új kihívásokkal, valamint az ezekre épülő megújult szerepekkel találta szembe magát, de a felerősödött gyermekellátó és -megőrző, esélyegyenlőséget biztosító és mobilizáló, munkaerőpiaci igényfeldolgozó stb. funkciók mellé – akarva-akaratlanul – nem társult az ezt biztosítani hivatott intellektuális, szervezési, szakmai, anyagi erőforrás (Bessenyei 2007). Az új iskolarendszer – egyebek mellett – nem volt képes ismereteket és készségeket átadni ahhoz, hogy a fiatalok az új viszonyok között képessé váljanak különböző politikai vélemények kinyilvánítására és azok demokratikus vitában történő egyeztetésére, mi több, a felnövő fiatalok szinte semmilyen ismeretet nem szereztek az őket körülvevő társadalmi és politikai világról. Azért is nehéz helyzet, ha az iskola megpróbálja ezeket a feladatokat felvállalni, mert szerkezete, folyamatai, hatalmi struktúrája nem teszik igazán alkalmassá azt ezen helyzetek kezelésére. Persze a „gyerekek a családban a helye” köznapi gondolatához hasonlóan azt alig vonják ma Magyarországon kétségbe, hogy „kell egy hely” a család és a társadalom más alrendszerei között, amelynek ez a köztesség a dolga (azt már többen, hogy ez milyen alapvetésekkel, módon és formában valósuljon meg). Az új generációknak óriási szükségletük van arra, hogy urbanizált, sőt globalizált körülmények között is „szellemi-mentálhigiénés melegedőre” leljenek. A kétségek az „egy” (értsd: egyetlen) hely primátusát illetik. Ugyanis ahogy szükségük van a család (bár nagyon komplex, de mégiscsak egyedi) értékvilágának és műveltségképének integrálására más családok értékvilágával és műveltségképével, úgy kortárs kapcsolataik rendezett, szakértelemmel segített, támogatott megélésére, alapvető tanulási készségeik és motivációjuk megalapozására is. A szabadidős közeg többek közt épp attól lesz más, mint az iskola, hogy a szerepek a spontán (vagy éppen manipulált, de spontaneitást mutató és nem hatalmi, Csányi megfogalmazásában „zsarnoki”) formálódó közösség függvényében alakulnak ki.

Ifjúsági gyökerek a szociális munkában

A magyarországi ifjúsági munka elmúlt 25 évében – a pedagógiai előkép mellett – a szociális szakmai gyökerek is szerepet játszottak. A szegénység és a kirekesztettség a fiatalokat is érinti, sőt tulajdonképpen ők voltak a magyar rendszerváltás vesztesei (Andorka 1996). A rendszerváltáskori pezsgésben tucatszám alakultak azok a helyi, spontán intézmény- és szolgáltatáskezdemények, amelyek egymáshoz vagy központi kormányzati akcióhoz nem kapcsolódtak (Beke–Ditzendy–Nagy 2004), és segítő feladatokat fogalmaztak meg maguknak. E proszociális magatartásnak itthon is kialakult az egyéni és közösségi formája. Egyéni értelemben a segítség „*az ember válaszcselekvése bajba jutott embertársának szótlan, vagy szóbeli felhívására, hogy azt szorongatott helyzetéből kijuttassa*” (Hárdi 1992). Községi segítségnyújtásként értelmezzük minden olyan tevékenységet, amelyet létező közösség azért végez, hogy önmaga és/vagy tagjai problémáit kezelni tudja és amelyek adott problémával küzdő embereket abban támogatnak, hogy képesek

legyenek közösséget alkotni és eredményesen működtetni, problémájuk kezelése érdekében (Tóbiás 2011).

A modern társadalom kifejlődésében erős volt a hit abban, hogy az ifjúsági nevelés valamennyi problémájára az iskolai oktatás választ lesz képes adni, többek közt lehetőséget teremtve arra, hogy mindenki azonos helyzetből kezdje meg pályáját (Wrozyński 2000). A tankötelezettség bevezetése azonban egyedül nem volt képes a modernitásba való átmenetet kezelni, ezért szükséges volt a szociálpedagógiai intézmények életre hívása (Giesecke 2000). Míg az iskola történelmileg top-down szervezet (az elit felől teljesedett ki és lett valamennyi társadalmi csoport számára elérhető), addig a szociálpedagógia bottom-up fejlődött (uo.), hiszen először a társadalom leszakadó részei számára vált elérhetővé, a hátrányos helyzetű fiatalokkal való foglalkozás kapcsán alakult ki, s teljesedett úgy, hogy valamennyi fiatal számára hozzáférhető lett.

A közművelődési tradíció

A harmadik tradíció a szabadidős térben értelmezett közművelődési hagyomány, különösen az iskolától független tábort, ifjúsági önkormányzatokat, ifjúsági házak, klubok, közösségi terek már a rendszerváltás előtt is a közösségfejlesztés természetes közegei, fontos színterei közé tartoztak. A francia eredetű animátorkultúra átvételével a térségi vagy településfejlesztő animátorok a falvak elnéptelenedés ellenszerét keresve, az ifjúsági és gyerekanimátorok az ifjúsági térben – valamennyiük közművelődési, népművelő gyökerekből táplálkozva – végezték tevékenységüket már a nyolcvanas években is Magyarországon. A Magyar Művelődési Intézet által szervezett klubvezető-képzés, illetve a Magyar Úttörők Szövetségén belüli ifjúsági vezető-képzés mind az animáció jegyeit viselte magán. Mai ifjúsági munkabeli örökségük, hogy az animált közösségi környezet rendszeres vagy intenzív biztosításával az iskolai intézmény- és hatalomszerkezetén túlmutatóan teret adjanak a nem formális tanulásnak, öntevékenységének, önszerveződésének, önfejlesztésének, a fiatalok és közösségeik együttműködésének és aktivitásának támogatására. Természetesen az elmúlt negyedszázad – különösen a szabadidős tér posztmodernben elnyert szocializációs szerepe (Nagy 2013) okán – ezt a teret is átalakította: amelyet jól jellemez, hogy a magyar ifjúság a rendszerváltás előtti táborok fiataljaiból hogyan változott az ezredfordulós fesztiválok ifjúságává, majd a kétezertizedes évek screenagereivé.

Az ifjúságügy magyarországi értelmezése

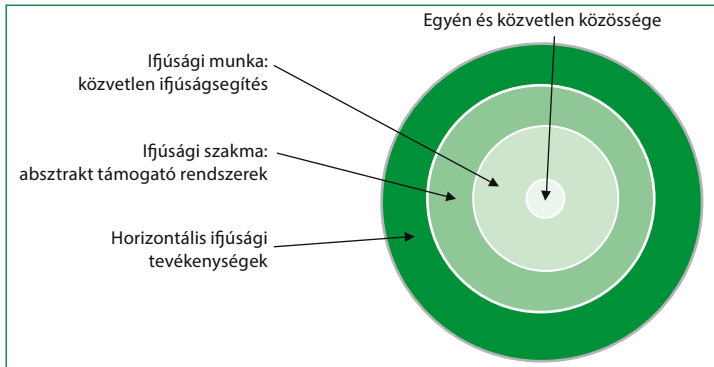
Arra a kérdésre, hogy van-e feladatunk, van-e feladata a közösségnek, a társadalomnak, az államnak, mindnyájunknak az iskola (és sokszor a család, vagy akár a társadalom) által be nem teljesített nevelési elvárásokkal kapcsolatban a magyar ifjúságügy az ún. hagammodellrel választott.

A hagyománymodell alapvetését a 2009-ben az országgyűlési határozat szintjére emelt Nemzeti Ifjúsági Stratégia rögzítette. Ezen hagyománymodell segítségével lehetünk képesek olyan, tartalmában távol álló elemek ifjúságügy szempontjából történő összerendezésére, mint a táborok, az ifjúsági irodák, a virtuális ifjúsági munka, a nyugellátás vagy az ifjúságkutatás. E modellben – más, európai modellekhez képest is egyedülállóan – testesülnek meg azok a rétegek (ifjúsági munka, ifjúsági szakma és horizontális ifjúsági aktivitások) és tevékenységterületek, amelyek az egyén/kisközösség felőli szemlélt korábbi pedagógiai hiátusokra rendszeresítő választ adhatnak. Olyan területek, témák, problémahelyzetek, amelyekre a család vagy az intézményes iskola nem válaszol meg. Vagy azért, mert nem fordít rá kellő figyelmet, vagy azért, mert a tanórai logika esetleg a hatalmi struktúra eleve sem alkalmas az adott problematika kezelésére. Az alapvető cél *az ifjúsági korosztályok tagjai tekintetében (1) az önmagáért és közösségeiért felelős polgárrá válás mással nem helyettesíthető támogatása (2), elsősorban a szabadidős szocializációs közeg (3) szolgáltatásalapú megmunkálásával (4), de (re)szocializációs szükséghelyzetben akár valamennyi szocializációs terepen (5).*

Az általunk alább vázolt elképzelés (hagyománymodell) az eddigi értelmezési keretek mellé egy újabbat állít, egy modellbe ötvözve a korábbi ún. vertikális vagy horizontális megközelítéseket. Ez nem szűkíti le a szférát pusztán a döntéshozatal mikéntjére, a fiatal ifjúsággá konvertáló szociológiai nézőpont személytelenségére; de nem azonosítja pusztán a nonformális pedagógiával sem. Igyekszik számba venni a fiatalokkal kapcsolatos feladatokat, amelyek többek között tartalmazzák az ifjúsági kezdeményezések támogatását, a részvételi lehetőség megteremtését, az érintett korosztályok döntéshozatali folyamatokba történő bevonását, az ifjúsági szervezetek, közösségek támogatási rendszereit, az ifjúságkutatást, a tervezést, valamint a fiatalok és a jogi alrendszer viszonyának vizsgálatát is. A modell egységes szerkezetbe foglalja a fiatalokkal való foglalkozás szempontjából az olyan, a gyakorlatban sokszor látott, de töredezett, egységesen nem értelmezett elemeket, mint a drogügyek, a táborozás vagy fesztiválok, az ifjúsági irodák, a részvételbevonás vagy a nyugdíj.

A hagyománymodell az ifjúságügy tevékenységtérképét szemlélteti (2. ábra). Alapja az egyénnel/közösséggel kapcsolatos tevékenység közvetlen (konkrét), illetve közvetett (absztrakt) mivolta. A modell középpontjában maga az egyén (illetőleg közössége) áll, akikkel, amelyekkel a tevékenység folyik. Esetünkben ifjúsági tevékenységnek a szabadidőben, önkéntesen az ifjúsági korosztályokkal végzett tevékenység értendő.

2. ábra: Ifjúságügyi hagyamamodell

Forrás: saját szerkesztés.

- A belső héjon belül azon tevékenységek köre található, amelyek közvetlen szereplője az egyén vagy közösség (ifjúsági munka). Az ifjúsági munka területei esetében tehát azokat a terepeket vesszük számba, ahol szorosan az ifjúsági generációkkal és azok tagjaival kapcsolatban történik tevékenység. Ifjúsági munkának nevezzük mindazokat a tevékenységeket, amelyek az ifjúsági korosztályok és a velük közvetlen kapcsolatban lévő szereplők közötti interakciókban jelennek meg. Az érintett korosztályok élethelyzetéből adódó sajátos problémáinak megoldását, társadalmi részvételük kialakítását segítő, az ő részvételükre és sajátos szakmai eszközrendszerre alapozó társadalom-, közösség- és perszonális fejlesztő, segítő munka. Az ifjúsági munka leginkább a fejlesztés irányát magukban hordozó tényezőkhöz kapcsolódik (személyiség, közösség, csoport-, terület-, településfejlesztés...). Mindezek a támogatás, az újítás és megújulás előjelét, ígéretét és szükségletét mutatják, mint ahogy a „helyzetbe hozás”, bátorítás, bevonás fogalmi is. Magában foglalja a szolidaritás, a különbözőségek elfogadásának aktív képessége és készsége (és ennek részeként az empátia fejlesztése) fogalomkörét. Lényegesek egyfelől azon terek, ahol a tevékenység megvalósul, másfelől azon célok, amelynek érdekében a tevékenység történik.
- A középső hagyamahéjba (ifjúsági szakma) tartozik minden olyan tevékenység, amely csak közvetett módon kerül kapcsolatba magával az egyénnel (közösséggel), „pusztán” szervezi azt, megadja kereteit és megalkotja absztrakcióját. Az ifjúsági szakma területeinek nevezzük tehát azokat a szegmenseket, ahol a közvetlen munkánál elvonatkoztatottabb módon – az absztrakció egy magasabb szintjén – folyik érdekükben a munka. Ez mindazon tevékenységeket tartalmazza, amelyek tartalmukban, módszertanukban segítséget adhatnak a közvetlenül a fiatalokkal interakcióban lévő ifjúsági munkának. Ez tehát az absztrakció magasabb szintjén elhelyezkedő tevékenységösszesség, amelynek feladata az ifjúsági munka „hátterének” biztosítása.

- A külső hagymahéj (ifjúság és társadalom) a horizontális ifjúsági megközelítés terepe, ahol a más szakmához történő interdiszciplináris kapcsolódások helyezkednek el. Horizontális ifjúsági tevékenységekhez tartozik minden olyan tevékenység, amelynek az ifjúsági korosztályokkal kapcsolatos szerepe van és részben más „ügy” (oktatás, szociális munka, kultúra, gazdaság stb.) profiljába is tartozik. Ilyen a családtervezési kompetenciáktól és támogatási rendszerektől a munkaerőpiaci és a vállalkozói kompetenciák fejlesztésén keresztül a gyermeksegélyezési rendszeren, a tanulástámogatáson át, az ifjúsági média, kultúra területe (itt érhető tetten az egydimenziós modell horizontalitása).

Mint említettük itt nem az ifjúságpolitika top-down értelmezésével állunk szemben –, amely a társadalom, társadalmi alrendszerek „generációs metszet” logikája szerint építkezik – hanem megközelítésünk szakmai, egyén és közössége alapú „ügy” mentén szerveződő. Ez az alulról felfelé építkező (bottom-up) rendszer a fiatalok egyéni és közösségi szükségleteiből épül fel, arra alapozva, hogy míg a hagyományos szocializációs intézmények (család, iskola) hatása gyengül, a szabadidős (és média) tér mint interakciós terep súlya nő.

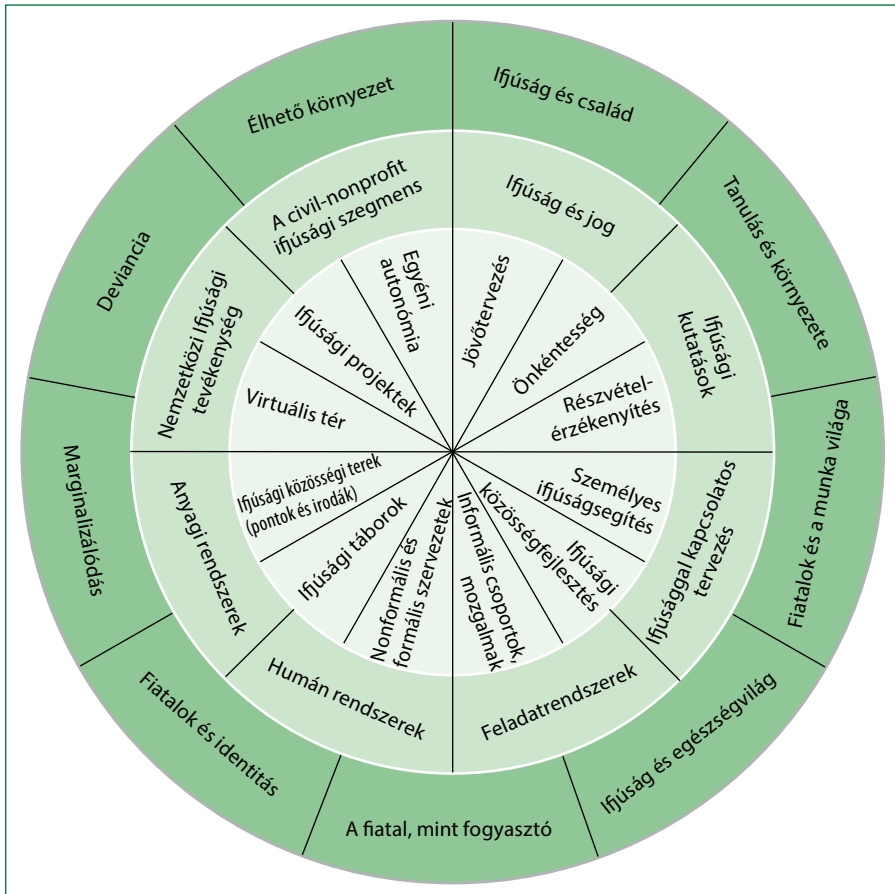
A modellben az ifjúsági munka 12, az ifjúsági szakma további 8, a horizontális tevékenységek 9 területére mint témafókuszra teszünk javaslatot (1. táblázat; 3. ábra), igyekezve az ezzel kapcsolatos tevékenységeket is tipizálni.

1. táblázat: Az ifjúságügy rendszere

Az ifjúsági munka területei	Az ifjúsági szakma területei	Horizontális ifjúsági területek
Fejlesztési területek 1. Egyéni autonómia fejlesztése 2. Jövőtervezés 3. Önkéntességfejlesztés 4. Részvételérzékenyítés 5. Személyes ifjúságsegítés 6. Ifjúsági közösségfejlesztés	1. Ifjúság és jog 2. Ifjúsági kutatások 3. Ifjúsággal kapcsolatos tervezés 4. Feladatrendszerek 5. Humán rendszerek 6. Anyagi rendszerek 7. Nemzetközi ifjúsági tevékenység 8. A civil-nonprofit ifjúsági szegmens	1. Ifjúság és család 2. Tanulás és környezete 3. Fiatalok és a munka világa 4. Ifjúság és egészségügy 5. A fiatal mint fogyasztó 6. Fiatalok és identitás 7. Marginalizálódás 8. Deviancia 9. Élhető környezet
Terepek 7. Informális csoportok, mozgalmak 8. Nonformális és formális szervezetek 9. Ifjúsági táborok 10. Ifjúsági közösségi terek (pontok és irodák) 11. Virtuális tér 12. Ifjúsági projektek		

Forrás: saját szerkesztés.

3. ábra: Az ifjúságügy magyarországi modellje

Forrás: saját szerkesztés.

Az ifjúsági munka területei

Az ifjúsági munka teremtette térben lehet gyakorolni az intenzív társas együttélést, a kritikai képességet és mindazon tevékenységeket, amelyek gyakorlására az iskola és a család csak korlátozottan képes (Mollenhauer 2000). Ebben a térben 6–6 olyan területet azonosítottunk, amelyek kapcsán erős szocializációs hiányokat tapasztalhatunk a premodern társadalmaktól a velünk élő család, illetve a modernitástól a bekapcsolódó iskola szocializációs-nevelési feladatait tekintve.

Fejlesztési területek

Egyéni autonómia fejlesztése

Az egyén személyiségfejlődése során olyan ismeretekre, készségekre, beállítódásokra, sztereotípiákra tesz szert, amelyek meghatározzák ezt a fejlődést és viszszahatnak magára a saját személyiség alakulására is. Mindez önismereti, kommunikációs és asszertív készségek elsajátítását, gyakorlását igényli. Ehhez négy aspektust elemez a terület, ezek: az önismeret-társismeret, az önkifejezés, az önfejlesztés-önmegvalósítás és az öngondoskodás-önérdekérvényesítés, ez utóbbi részeként a megelőzést is tárgyalva (Czakó é. n.).

Jövőtervezés

E területen fogalmazódik meg, hogy az ifjúsági munka hogyan járulhat hozzá az életstratégia kialakításához-fejlesztéséhez, a szülői családi szerepek kialakításához, a továbbtanuláshoz, pályaorientációhoz, karriertervezéshez, kulcskompetenciák fejlesztéséhez, a személyes kapcsolati tér erősítéséhez, a családalapítás-otthonteremtés szándékához és az interkulturalitáshoz, interkulturális tanuláshoz.

Önkéntesség

Az önkéntesség kritériumaival (szabad akarat, baráti körön való túlmutatás, anyagi ellentételezés hiánya, közjó mozzanat), illetve az egyén ezt befogadó és altruista magatartásformáival foglalkozik az ifjúsági munka ezen szelete. Az önkéntes munka azonban jóval több a másokon való segítségnél. Fontos lépcsőfok a felnőtté válás folyamatában, a munkatapasztalat és a kapcsolati tőke megszerzésében. Az önkéntesség során a fiatalok kipróbálhatnak különféle társadalmi szerepeket és megerősödik a saját tetteikért való felelősségvállalás. Az önkéntesség segíti a társadalmi részvételt, így kifejezésre juthat a közpolgári elköteleződés, növeli a bizalmat, kölcsönösséget, integrációt. Az önkéntesség segít az interkulturális tanulásban, együttműködésben, nyitottabbá és rugalmasabbá tesz, ami diszkriminációt és idegenellenességet csökkentő tényező.

Részvételérzékenyítés

A fiatalok részvétele a közösségi ügyekben alapvető feltétel. Olyan feltételrendszer kell teremteni, működtetni és fejleszteni, amelyben a fiatal korosztály megismerheti, gyakorolhatja és alkalmazhatja környezete aktív befolyásolásának módszereit, és elősegíti sajátos érdekei és értékei érvényre jutását. A fiataloknak nem arra van szükségük, hogy mások képviseljék érdekeiket, mások oldják meg helyettük a problémáikat, sokkal inkább arra, hogy legyenek érzékenyek saját és társaik problémáira és képessé váljanak önmagukért és társaikért kiállni.

Személyes ifjúságsegítés

Minden segítő-fejlesztő szakmánál fontos tény, hogy a szakember leginkább a személyiségével dolgozik. Az ifjúságsegítésben – a munka jellegéből adódóan

– mindez még hangsúlyosabb. Az egyenrangú interperszonális kapcsolatok, az előre meghatározott hatalmi helyzetek meghaladása okán e területet a családtól és az iskolától némiképp idegen, egyenrangú kapcsolaton alapuló viszonyrendszerre alapoz, amelynek része az információszolgáltatás, a tanácsadás és a segítség.

Ifjúsági közösségfejlesztés

A közösségfejlesztés olyan társadalomfejlesztési gyakorlat, mely a legkülönbözőbb társadalmi problémákra, lehetőségekre reagál, az emberek szűkebb-tágabb csoportjainak közös fellépésében, közösségi problémamegoldások kiérlelésében hisz, illetve ezeket a folyamatokat támogatja (Kátai 2006). A közösségfejlesztés elsősorban a közösség önmaga általi fejlesztését jelenti, amelyhez a közösségfejlesztő legfeljebb hozzájárulhat. A kifejezés azt a szemléletet tükrözi, hogy egy csoport, közösség önmaga fejlődési irányainak meghatározása érdekében képes a kezdeményezésre és képes cselekvő módon részt venni saját életében (Nagy–Nizák–Vercseg 2014).

Terepek

Ifjúsági csoportok, mozgalmak

A társadalmi tőke mozgósítása alapvetően informális csoportokban valósul meg, így az ifjúsági világ egyik lényegi elemét jelentik az informális együttműködések, mozgalmak és ezek hálózata. Az informális szervezetek mentesek minden jogi kötelemtől, tulajdonképpen a fiatalok legnyilvánvalóbb és leggyakoribb együttműködési terepei. Általában egy közös cél vagy összetartozás-érzet hozza létre őket (tánc, sport, zene, nézetrendszer). Szerepük egyre fontosabb (a fiatalok kevésbé tekintetnek a formalizált szervezetekre mintaként), megszervezésük egyre könnyebb (közösségi hálóak).

Formális és nem formális ifjúsági szervezetek

E terület gondozza a közösségek, szervezetek, különösen az ifjúsági szervezetek projekteken kívül eső, azon túlmutató vezetéssel kapcsolatos tudnivalóit, igyekszik tárgyalni a fiatalokkal létrehozott, működtetett szervezetek sajátosságait. Az ifjúsági szervezetmenedzsment tevékenység magában foglalja az ifjúsági szervezet életének, működésének hosszú és rövid távú tervezését és szervezését, a szervezeti stratégia kidolgozását, megvalósítását és monitorozását éppúgy, mint a szervezet működéséhez szükséges tevékenységek tervezését és szervezését, így a forrásteremtés és -felhasználás szervezését, a humán erőforrások menedzselését, a vezető testületek munkájának szervezését, a szervezet adminisztratív tevékenységét, valamint a szervezet kommunikációs tevékenységét.

Ifjúsági közösségi terek

A fiatalok a legkülönfélébb közösségi tereket értelmezik, érzik sajátjuknak. Közösségi térként használják az utcát, a kávézókat, mozikat, klubokat, művelődési

házakat, plázákat, játszótereket, teleházakat, játszóházat, játszóteret. Ezekben a közösségi terekben zajlanak a legfontosabb kortárs interakciók, itt szerzik a tapasztalatok jelentős részét, egyezőval ezek a társadalmi tanulás kitüntetett terei.

Ifjúsági táborok

Az ifjúsági táborok olyan, az intenzív együttlétre alkalmas intézmények, ahol a létszámot tekintve mód nyílik az ifjúsági munkára és amelynek a szórakozáson-szórakoztatáson túl van valamifajta fejlesztő célkitűzése (képzés, szakmai cél stb.). Ez a terület foglalkozik a táborozás szervezésének specifikumaival, a táboroztatás módszertanával, típusainak változatosságával, korosztályi különlegességével stb. is.

Ifjúsági projektek

Az ifjúsági projekteknek három jellegzetes feltétele van, amiket egy ifjúsági specifikum egészít ki: A projekt általában: egyedi tevékenységsorozat (1), saját konkrét céllal (2) és amely időben behatárolt (eleje és vége van) (3). Az ifjúsági specifikumról akkor beszélhetünk, ha a fentiekén túlmenően a projekt fiataloknak és/vagy fiatalokkal készül (+1).

Virtuális ifjúsági munka

Az infokommunikációs eszközök használata mára a mindennapi élet részévé vált. Kutatások szerint (Székely 2013) a ma fiataljai a screenager jelzővel írhatóak le leginkább. A konvergencia hatására az infokommunikációs eszközök mára alkalmassá váltak nemcsak az információszerzésre, de a kapcsolatépítésre, -ápolásra is. Az ifjúsági munka alanyai, a fiatalok jórészt az online világban elérhetőek, ezért egyre inkább felértékelődik a digitális környezet, elsődlegesen is azon részei, amelyeket a fiatalok kifejezetten, közösségi tevékenységre használnak.

A virtuális ifjúsági munka tevékenység típusai:

1. *Online ifjúsági munka*: ez a hagyományos ifjúsági munka online tükrörképe, azaz jelenti az ismert vagy akár ismeretlen fiatalok egyéni segítségét vagy az online csoportos ifjúsági munkát, emellett az online térben szerveződő aktivitások (tiltakozó akciók, együttműködési felületek) tartoznak ide.
2. *Online-offline ifjúsági munka*: az offline ifjúsági munka egyes részeinek online támogatása (pl. egy-egy program elkezdődhet online és folytatódhat személyesen vagy fordítva). Ennek része például az online promóció, amely a „való világban” (is) létező ifjúsági projektek meghirdetése infokommunikációs eszközök segítségével (sms- vagy Facebook-kampány, online reklám, banner stb.).
3. *Online prevenció*: ennek lényege a fiatalok digitális világban való boldogulásának elősegítése, a kockázati tényezők csökkentése. Az ifjúsági munka célja ebben az esetben a veszélyek bemutatása (kóros használat, adatbiztonság, internetes bűnözés, jog) és elkerülésük eszközeinek használata.

Az ifjúsági szakma területei

Az ifjúsági szakma területei mindazon tevékenységek, ahol már nem maga a fiatal vagy kisközössége, hanem ezek absztrakciója: az ifjúság kerül vonatkoztatási rendszerünk középpontjába. Az alábbiakban azon 8 azonosított terület bemutatására kerül sor, amelyek ezen absztrakción keresztül közelíthetők meg, ezen fogalmi térben végezhetők velük – már nem kizárólag pedagógiai, hanem sokszor politikai vagy szervezéstudományi stb. – művelet.

Ifjúság és jog

Az ifjúságügynek napi kapcsolata van olyan keretrendszerekkel, amelyek egy adott közösség szabályrendszerét jelölik ki. E terület foglalkozik az ifjúsági jogalkotással (a specifikus ifjúsági területű és a teljes joganyagban az ifjúsági szemléletű) és jogérvényesüléssel, annak vizsgálatával és érvényesítésével.

Ifjúságkutatások

A szolgáltatásalapú környezetben azokat rendre igazítani kell a szükségletekhez. Mindez nem elképzelhető az ifjúsági korosztályok, a szabadidős tér és a szolgáltatási környezet jellemzőinek ismerete, mégpedig tudományos alapú és alaposágú ismerete nélkül. Ez a kutatási paradigma a szociológiai alapok mellett már kezdetben is felhasználta a különböző lélektani felfogásokat és eszköztárak egy részét, a szociálpszichológiai látásmódot és vizsgálati módszereit, ötvözte a szociológiai, vezetéselméleti és pedagógiai-neveléstudományi kutatások eljárásait (Nagy–Nizák–Vercseg 2014). Az ifjúsági korosztályok és az ifjúságügy hátterében meghúzódó szakmai, társadalmi, gazdasági alrendszerek megismerése ugyanis sajátosan interdiszciplináris terület, többféle tudományterület eredményeire lehet és kell is támaszkodnunk a megismerési folyamatokban.

Ifjúsággal kapcsolatos tervezés

E terület foglalkozik tehát a fiatalokkal kapcsolatos társadalmi tervezéssel. Ennek részeként pedig a helyi, középszintű vagy országos hosszútávú (10–20 éves) ifjúsági szempontú cselekvések adott cél(ok) szerinti összerendezésével, az erőforrások ennek szolgálatába állításával (stratégia), az ebből következő rövid távú (2–4 éves) teendőkkel és az ehhez forrásokat, felelősöket rendelő ún. cselekvési tervvel. Foglalkozik továbbá a megvalósult intézkedések ésszerűségét vizsgáló és a tervekkel összevető monitoring tevékenységgel.

Feladatrendszerek

Ez a terület a feltételek és erőforrások biztosításaként írható le leginkább. Az ún. feladatrendszerek hivatottak lefedni azt a tevékenységkháló, amely az adott területet, jelen esetben az ifjúságügyet jellemzik, és amely más területre nem vonatkozatható.

Humán rendszerek

Az ifjúsági feladatok ellátását, az utánpótlás biztosítását a humán alrendszer (a szakértői, civil és állami szeletek) képesek lefedni. Épp ezért ez a terület elemzi a formális képzések szükségességét és sajátosságait, az ifjúságsegítők kompetenciaterképét, a szakmai képzési szerkezetet, valamint az önkéntesek feladatai és kompetenciái közötti összefüggéseket, a nonformális képzések jellegzetességeit. Ez a terület veszi számba a think-tankeket, az adatképzés, értelmezés és kontextualizálás műhelyeit, az ifjúságügy disszeminációs felületeit (publikálási lehetőségek, konferenciák, adattárak) és az értéklánc hiányait.

Anyagi rendszerek

Az ifjúságügy anyagi forrásszükségletét a pénzügyi rendszerek biztosítják (kell biztosítsák). Ez a terület veszi górcső alá az állami, uniós és magánforrások elemzését, elérési lehetőségeit, mennyiségét, szerkezetét, párhuzamosságát, transzparenciáját. Itt kerül elemzésre a források célzott, címzett, normatív vagy pályázati jellege és a döntéshozatal folyamata, a felhasználás kötetmi szerkezete, valamint a források által generált társadalmi hatások.

Nemzetközi ifjúsági tevékenység

A fiatalokkal foglalkozó tevékenységek egyre inkább túlmutatnak az országhatárokon. Az ifjúsági szervezetek, kormányzati struktúrák, kutatási folyamatok ugyanis mára már túlnőtték kezdeti kereteiket, s olyan szolgáltatásokat, lehetőségeket, kihívásokat is nyújtanak, melyek csakis széles körű összefogással, nemzeteken túlmutató együttműködéssel képzelhetőek el. Az elmúlt években erősödni látszik az EU ifjúságpolitikai szerepvállalása, valószínűsíthetően azért, mert a teljes tagállami szabadság sok esetben nem vezetett közelebb az ajánlásként kijelölt célokhoz. E terület foglalkozik még az ifjúságpolitikák tipologizálásával, jellemzi a kormányzati ifjúságpolitikák szervezettségét, a nemzeti parlamentekben az ifjúsági ügyeket és az egyes országok civil ifjúsági szervezettségét, illetve ezek értékelési módszereit.

A civil-nonprofit ifjúsági szegmens

A terület a civil ifjúsági szegmens elméletével foglalkozik. A civil-önkéntes attitűdtől a kisközösségig-szervezetig terjedő teret az ifjúsági munka önkéntesség-önszerveződés területe fedi le, e terület a szervezetalapítástól a szektorális együttműködésig terjed, ennek gyakorlatát és elméletét igyekszik a terület körüljárni.

Horizontális ifjúsági tevékenységek

A horizontális ifjúsági tevékenységek – hívhatnánk ifjúság és társadalomként is – azon aktivitások, amelyek nem kizárólag az ifjúságügy kompetenciájába tartoznak, hanem értelmezhetőek más terület, társadalmi szegmens részeként is, ahol az ifjúságügy át- és átnyúlik más, a fiatalokkal is kapcsolatos területekbe (vagy azok

jelennek meg az ifjúságügyi értelmezési keretben). Bár ezért részletes „mélyfúrás-szerű” elemzésük bőven túlnyúlik kompetenciahatárainkon, a fiatalokkal való kapcsolatuk bemutatását nem nélkülözhetjük a hagyományok teljességéhez. Kélcen olyan területet tudunk számba venni, ahol a generációs logika ütközik más szakterületi logikákkal. Az ifjúságügy hagyományok teljességéhez ezen területek elemzése teszi teljessé, hiszen ennek kapcsán érthető meg, hogy az ifjúságügy egyszerre saját területtel rendelkező önálló entitás és egyszerre más szakterületekkel kooperáló, azokba átnyúló terület.

Ifjúság és család

A családra kétféleképpen is kell gondolnunk: egyfelől mint gyermeki (kibocsátó), másfelől mint a szülői szerepeknek teret adó intézményre. E terület foglalkozik ezért a fiatal és család viszonyaival, kötöttségeivel; a családfogalom változásaival: a háznéptől, a nukleáris családon át a szimbolikus család koncepciójáig (Boreczky 2004); a családi funkciók változásaival (újabbán azok felpuhulásával, vö. a reprodukciós funkció gyöngülése); a család formavilágának változatosságával; az átmeneti és iskolai ifjúkoraival, a posztadoleszcencia (elhúzódó serdülőkor) jelenségével; a leválással, a családtervezéssel, családalapítással-gyerekvállalással, valamint a gyerekjóléti és gyerekvédelmi rendszerekkel (alap- és szakellátások stb.).

Tanulás és környezete

Ez a terület megkísérli fogalmilag is követni azon társadalmi változásokat, amely szerint míg régen egy lassan változó világban elegendő volt egy életre az iskolapadban magunkévá tenni az előre meghatározott (mert meghatározható) tudást, addig mára a tudásanyagok mennyisége és avulása sokkal gyorsabb, s a szükséges tudás megszerzéséhez nem csak a formális oktatási rendszer szolgálhat segítségül. Ez a terület próbálja tehát a nonformális tanulás lehetőségeink fejlesztésével oldani a hagyományosan merev, versenyközpontú és szelektív iskola (Nagy–Trencsényi 2012) hatásait és értelmezni az iskolán kívüli tanulás elméletét, gyakorlatát, foglalkozva többek között a nonformális tanulás tervezésével, az informális tanulás jellegzetességeivel. E területen történik a szabadidő-pedagógiai ernyő alatti, melletti más „szakpedagógiák” vizsgálata (cyberpedagógiától a zoopedagógiáig).

Fiatalok és munka világa

Ez a terület azt tűzi ki célul maga elé, hogy míg a fiatal a képzési rendszerben vesz részt, addig is legyen módja elsajátítani a foglalkoztatási kompetenciákat, az alapvetően átalakult és változó munkaerőpiaci elvárásokat. Célja minél inkább csökkenteni a tanulás és a munka világa közti távolságot, a vállalkozóvá válás támogatásától kezdve egészen a gondoskodás-öngondoskodás generációs, vagy azon túlnyúló teréig.

Ifjúság és egészségvilág

Alig törődünk fiatalokkal, amikor egészségügyi kockázatokról, egészségmagatartásról, prevencióról, egészséges életmódról beszélünk. „Az állam „látja” őket, (...) ha akut betegek –, de nem látja őket, amikor az egészségüket kockáztatják” (NIS 2009). Így e témához tartozik a fiatalok és egészségügy elméleti háttere.

„Számos hazai és nemzetközi kutatás utal arra, hogy az egészségtudatosság és az egészség-befektetési hajlandóság elégtelen, de jelentősen növelhető lenne ebben az életkorban. A korosztály egészséges életmódra nevelésében elsősorban a fiatalokat körülvevő társas, társadalmi környezetre érdemes koncentrálni.” (NIS 2009).

Az egészségmagatartás, különösen még ebben az életkorban szinte teljes mértékben az egészségügyi rendszeren kívül alakítható, formálható (Susánszky–Szántó 2008) és ez jóval több, mint a dohány és alkoholtermékek, esetleg a drogok elleni fellépés, hiszen a kóros – kémiai és pszichés – függőségi (és kóros függetlenségi) magatartások tere sokkal szélesebb ennél.

Idetartozik a sport területe, a sport általi nevelés. Itt jelenik meg az ifjúsági turizmus, amely egyszerre korosztályi jellegzetesség és szociális kérdés (a gazdagabbak többet utaznak, van-e ebben a társadalomnak, így az államnak kiegyenlítő szerepe), tanulási-értékteremtő jellegzetesség (interkulturalitás, tolerancia- és alkalmazkodási készség, környezettudatosság, más lokalitások megismerése) és piaci szegmens.

A fiatal mint fogyasztó

Tudjuk, hogy a mai ifjúsági korosztályok alapjaiban különböznek a korábbi generációk fiataljaitól, s ez a különbség az információszerzési és kommunikációs stratégiákban mutatkozik meg. A szabadidős ipar kiszolgálja a fiatalok igényeit, önálló fogyasztókként kezeli őket, s a fiatalok fogyasztási mintáit elsősorban nem a szülők, hanem a kortárs csoport befolyásolja (Böhnsch 2000). Emiatt az ifjúságügy felelőssége is megnő abban, hogy kihasználja azokat az aktív és támogató elemeket, amelyek a médiában rejlenek, hogy a fiatalok ne áldozatai, hanem alkotói legyenek a médiatérnek, ők használják a médiát és ne az őket (ne felejtjük, hogy az iskola jóval kevésbé szolgál ma mintákkal és modellekkel). Mindenesetre az ifjúságügy a médiatérben kihasználható potenciált (pl. szociális cselekvésminták, kritikai gondolkodás kialakíthatósága stb.) és nem elsősorban veszélyt lát.

Fiatalok és identitás

Régóta tudjuk, hogy a többes identitás – akár ugyanazon az absztrakciós identitási szinten – nem jelent összeegyeztethetetlen tudattartalmakat. Így e területhez tartozik az emberi, regionális (esetünkben: európai), nemzeti és lokális identitások, csoportokhoz tartozások lépcsőzetessége, de itt jelentkeznek a különböző

„szakidentitások” és azok összegegyeztetetősége, különös tekintettel a fiatalok és a vallás kapcsolata, valamint a politikai szocializáció.

Marginalizálódás

A meritokratikus társadalom víziója szerint törekedni kell arra, hogy mindenki érdeme: tudása és teljesítménye szerint részesedjen a javakból, azzal, hogy bizonyos minimumok biztosítása mindenki számára civilizációs elvárás a 21. században. A leszakadás, kimaradás, szegregáció és sikertelenség nemcsak az egyén, hanem a társadalom kudarca is, e téren ismét csak az ifjúságügynek lehet meghatározó szerepe, annál is inkább, hogy az esélyegyenlőséget nem a szegénység vagy a kirekesztettség szintjén teremtsük meg (Nagy 2015).

Deviancia

A társadalmilag negatívan és kirívóan deviáns magatartásformák megelőzése szempontjából fontos, hogy a fiatalokban a tudatos viselkedésmintákat tudjunk kialakítani (vö. pozitív devianciák, illetve autonóm, belülről vezérelt személyiségek súrlódását a társadalommal). A megelőzés és kezelés is alapvetően azon múlik, mennyire vonható be az egyén olyan tevékenységekbe, amelyek a szocializációt, beilleszkedést segítik.

„[A] bűnmegelőzés egészének hatékonysága, sikeres prevenciók szemléltető működése kizárólag azon múlik, hogy miképpen lehet a felnőtté váló, de kriminális helyzetbe keveredők számára segíteni felépíteni az életüket, hogy olyan konstruktív eszközöket tudjanak elsajátítani, amelyek révén értékteremtő, konstruktív felnőtt emberré válhassanak” (Szabó 2009).

Élhető környezet

Az élhető környezet három összetevője a fizikai környezet (biokapacitás, ökológiai lábnyom stb.), a humán környezet (a mindennapok társas érintkezése, az emiatti társadalmi költségek, az ezen alapuló jogállami- és demokráciaminőség-deficitek) és az információs környezet (komfortosság, veszélyeztetettség stb.). Ez utóbbi immár egyenrangú szereplőként kér teret a fizikai és a humán környezet mellett, annál is inkább, mert a kutatások az információs környezet esélyegyenlőségre gyakorolt elsősorban pozitív hatásait jelzik (vö.: Digital Divide Index, Székely–Urbán 2008).

A magyarországi ifjúsági szakma (fent leírt) fejlesztési fókusszal igyekezett reagálni az iskola 2010-es kormányváltás óta történő centralizálási kísérletek miatti megsokszorozódott hiátusaira. Az állam azonban – ezen szakmai, valamint az érintetti erőforrásokat figyelmen kívül hagyva – a maga által elképzelt úton indult el. Magyarországon az elméleti fejlesztések, a kutatói felvetések problématerképét a politika (esetünkben az ifjúságpolitika) nem transzformálja megoldásokká (amelyet majd az ifjúsági munka a gyakorlatban végrehajthatna), hanem

a könnyebb utat választva öszvérmegoldásokkal, álteljesítményekkel, látszateredményekkel próbálja a problémát a szőnyeg alá söpörni.

Következtetések

Mint azt az előbbieken kifejtettük, az ifjúsági szakma a magáévá tette az ifjúságügy szektorokon átívelő, integrált koncepcióját, és kidolgozta saját válaszait arra vonatkozóan, miként lehetséges e megközelítést a magyar ifjúságügyi gyakorlat részévé tenni. Összességében azonban Magyarországon az ifjúságügy továbbra is kiegészítő, mellékes terület maradt, nem tudott felnőni a társszakmák mellé.

Az ifjúságügyet vizsgálva továbbra is érvényesek a magyar ifjúságügyről 2008-ban kiadott európai uniós vizsgálat eredményei. 1990 óta nem töretlenül fejlődött, az ifjúságpolitikai infrastruktúrája csak részben alakult ki, a szerep- és felelősségi körök tisztázatlanok, és hiányzik az ifjúság, ifjúságpolitika és ifjúsági munka egységes felfogása. A fiataloknak nyújtott tájékoztatás tűnik az ifjúságpolitika legfejlettebb és legbejártottabb területének, ahol egységes követelmények és hálózatok is léteznek” (Európa Tanács 2008). A rendszerváltás óta kiforrott ifjúsági terület jogi szempontból alig szabályozott, a kevés írott dokumentum pedig több esetben – az egész szakterületet átfogó szabályozása helyett – párhuzamosságokkal teli és/vagy funkció nélkül marad. A magyarországi ifjúsági szakma régen óhajtott törekvése az ifjúsági törvény megalkotása, ami eddig háromszor (2000, 2006, 2009) fulladt kudarcba. Csaknem minden jelentős ifjúsági ernyőszervezet (Ifjúság szakmai Együtműködési Tanácskozás, Nemzeti Ifjúsági Tanács) programjában szerepel az ifjúsági törvény megalkotása, amely jogilag is rendezhetné a kormányzati és önkormányzati intézmények eddig meghatározatlan fiatalokkal kapcsolatos feladatait.

Húsz éve hazánkban van az unió egyik ifjúsági központja, 2014 óta az EU ifjúsági biztosa is magyar. Mindez erős hazai ifjúságügyet sejtet, de sajnos ez nem igaz: hazánknak erősen fel kell zárkóznia az európai szinthez, a látszateredményeken túl is. Az Európai Unió országjelentése (Borbély–Neumann 2014) sem fest rózsás képet a magyar ifjúsági munka állapotáról, különösen az uniós országokkal való összevetésben. Az európaizációs hatások között a Fehér könyv folyamat „puha” kritériumrendszere Magyarországon látszateredményekre elég volt, de valódi strukturális változásokra nem. Az állampolgárok és az állam viszonya terén nem történt jelentős előrelépés, az állam az ifjúságügyek területén továbbra is domináns maradt, a civilszféra megerősítése, bevonása sikertelen. Míg az újonnan csatlakozó tagállamok között Litvániában több mint egy évtizede meghonosodott a co-management Európa Tanács által kidolgozott filozófiája, addig Magyarországon a kormányzat továbbra is saját aktuális szempontjai szerint válogatja ki a partnereit. Míg Lengyelországban az Európai Unió Youth in Action Programme/Erasmus+ programjait egy alapítvány (Development of the Education System, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji) kezeli, Magyarorszá-

gon fel sem merült, hogy a kormányzat a civil szférára bízta e források koordinációját, sőt, a források jelentős részét fejlesztő célú támogatások odaítélése helyett önmaga finanszírozására használja fel. „Ennek tükrében kiemelendő, hogy az egyik legfontosabb ifjúságügyi szereplő, a magyar kormány a saját maga által kijelölt úton halad, nem különösebben érdekli ki és miként reagál a döntéseire” (Nagy 2015).

A rendszerváltás óta egyik kormányzat sem dolgozott ki és tett mélyreható, az érintettek bevonását szem előtt tartó célkitűzéseket (Beke–Ditzendy–Nagy 2004), aminek hiánya okán a mindenkori ifjúságpolitika aktuális „szélszárak mentén” reagál, a legjobb esetben is instabil és időszakos szakmai struktúrákat teremt, amelynek jellegzetessége a folyamatos átalakulás és megszakítottság. A folyamatos megszakítottság (Oross 2016), „az állandóság hiánya, a stratégiai fejlesztés helyetti pusztán projektvezéreltség, az állandó irányváltások lehetetlenné teszik a stabil, kiszámítható építkezést.” Ezen változásokat a fiatalok nem progresszióként, reformként élik meg, hanem sokkal inkább az igazodási lehetőségek elvesztéseként. Növekszik a fiatalok körében az apolitikusság és a közélethez társuló negatív attitűd (Oross 2015, Székely 2013), ezzel párhuzamosan a közéletet nem elutasítók körében a szélsőséges (esetünkben jobboldali) alternatíva elfogadottsága. Jellemző, hogy a fiatalok kevesebb mint egyhatoda rendelkezik csak valamilyen szervezeti tagsággal, zömmel sportegyesületekben vagy egyházi szervezeteknél (NIS 2009). Hiszen hazánk egyik legfontosabb szocializációs öröksége a közösséget felváltó, atomizált érdekérvényesítés érdekkijárássá süllyedő „hagyománya”, ami mára a fiatalok körében is általános jelenséggé vált, s ennek következménye a fiatalok világában (is) a befelé fordulás, a létbizonytalanság, ezzel párhuzamosan pedig a tartósan rossz társadalmi közérzet (Ságvári 2008). Ennek tükrében nem meglepő, hogy Magyarországon a kivándorlás kérdése lett az egyik leginkább akut ifjúsági probléma. Bár a jelenség össztársadalmi szintű, a fiatalok a legdinamikusabb társadalmi csoport, akik elsősorban a „lábukkal szavaznak”. Jellemző, s már majdnem igaz szlogen, hogy a második legnagyobb magyar város London: a népesség 5 százaléka külföldön él, a tanulók majd fele (45%), a 35 év alattiak több mint harmada (33%) tervezi elhagyni az országot (Tárki 2015).

Irodalom⁴

- Andorka Rudolf (1996): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Beke Márton – Ditzendy Károly Arisztid – Nagy Ágnes (2004): Áttekintés az ifjúsági intézményrendszer állami és civil aspektusairól *Új Ifjúsági Szemle*, 4, 27–35. http://www.ifjusagugy.hu/uszi_kotetek/UISZ-4.pdf
- Bessenyei István (2007): *Tanulás és tanítás az információs társadalomban. Az E-learning 2.0 és a konnektivizmus*. <http://www.doksi.hu/get.php?lid=20190>

⁴ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 11. 08.

- Boreczky Ágnes (2004): *A szimbolikus család*. Az értelmezés idejének és terének kiterjesztése. Budapest: Gondolat.
- Borbély Szilvia – Neumann László (2014): *Country Report Hungary*. YOUnion – Union for Youth. Budapest: Szakszervezetek Gazdaság és Társadalomkutatási Intézete (SZGTI). http://moodle.adaptland.it/pluginfile.php/20456/mod_resource/content/1/02_hungary.pdf
- Böhmisch, Lothar (2000): A gyermek- és ifjúkor szociálpedagógiája, In Kozma Tamás – Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Osiris–Educatio, 357–390.
- Chisholm, Lynne – Kovacheva, Siyka et al. (2011): The social construction of youth and the triangle between youth research, youth policy and youth work in Europe. In Chisholm, Lynne – Kovacheva, Siyka – Merico, Maurizio (eds.): *European youth studies – integrating research, policy and practice*. Innsbruck: MA. EYS Consortium. http://www.youthstudies.eu/files/maeys_reader_2012.pdf
- Czakó Kálmán (é. n.): A pedagógiai prevenció. In *Csillagfényben, a pedagógiai prevenció*. H. n.: Örökségünk Könyvkiadó.
- Csányi Vilmos (2011): *Társadalom és ember*. Budapest: Gondolat.
- Európa Tanács Ifjúsági és Sportigazgatóság (2008): *Ifjúságpolitikai vizsgálat Magyarországon*. Nemzetközi jelentés. www.imuk.hu/index.php?p=letoltes&id=55
- Európa Tanács (2013): *11 Indicators of a (National) Youth Policy*. http://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/CoE_indicators.pdf
- European Commission (2009): *An EU Strategy for Youth – Investing and Empowering*. A renewed open method of coordination to address youth challenges and opportunities 27.4.2009 COM(2009) 200., Brussels. http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/more_info/evaluations/docs/youth/impact2009_en.pdf
- Magyarul: *A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az európai gazdasági és szociális bizottságnak és a régiók bizottságának Az EU ifjúsági stratégiája – befektetés és az érvényesülés elősegítése, megújított nyílt koordinációs módszer a fiatalok előtt álló kihívások és lehetőségek kezelésére*. Brüsszel, 2009.4.27. COM(2009) 200 végleges. http://www.ifjusagegito.hu/belvedere/Az_EU_ifjusagegito_strategiaja-befektetes_es_az_ervenyesules_elosegitese2009.pdf
- European Council (2008): *Youth Policy in Hungary*. Conclusions of the Council of Europe international review team. Strasbourg: Council of Europe Publishing. http://www.youthpolicy.org/national/Hungary_2008_Youth_Policy_Review.pdf
- Giesecke, Hermann (2000): Iskola és szociálpedagógia. In Kozma Tamás – Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Osiris–Educatio, 325–334.
- Hárdi István (1992): *A lélek egészségvédelme*. A lelki egészségvédelem jelene és távlatai. Budapest: Springer Tudományos Kiadó.

- Kátai Gábor (2006): *Gondolatok az ifjúságpolitikáról és eszközeiről*. Szeged: Belvedere.
- Mairesse, Pierre (2009): Youth work and policy at European level. In Verschelden, Griet – Coussée, Filip – Van de Walle, Tineke – Williamson, Howard (2009): *The history of youth work in Europe and its relevance for youth policy today*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 11–16. http://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/3084932/History_of_youth_policy_text.pdf/ad512916-c671-43e6-8ae6-d2919326e676
- Mollenhauer, Klaus (2000): A szociálpedagógia eredete az ipari társadalomban. A szociálpedagógiai gondolkodás és cselekvés szerkezetének vizsgálata. In Kozma Tamás – Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Osiris–Educatio, 101–123.
- Nagy Ádám (szerk.) (2008): *Ifjúságügy-ifjúsági szakma, ifjúsági munka*. Budapest: Palócvilág–Új Mandátum.
- Nagy Ádám (2013): Szocializációs közegek. *Replika*, 83, 59–76. <http://www.replika.hu/replika/83-b2>
- Nagy Ádám (2015): *A szabadidőpedagógia elméleti alapjai*. Komarno: Selye János Egyetem.
- Nagy Ádám – Bodor Tamás – Domokos Tamás – Schád László (2014): *Ifjúságügy*. Budapest: ISZT Alapítvány.
- Nagy Ádám – Trencsényi László (2012): *Szocializációs közegek a változó társadalomban*. A nevelés esélyei: család, iskola, szabadidő, média. Budapest: ISZT Alapítvány.
- NIS – Nemzeti Ifjúsági Stratégia (2009): „...Hogy általunk legyen jobb!” *Nemzeti Ifjúsági Stratégia (2009–2024)*. Budapest. http://www.ifusagitanacs.hu/docs/nis_091109.pdf
- Oross Dániel (2015): *Ifjúsági részvétel a pártpolitikán túl = Youth participation beyond party politics*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest: BCE Politikatudományi Doktori Iskola. DOI 10.14267/phd.2015037 <http://phd.lib.unicornorvinus.hu/859/>
- Oross Dániel (2016): A magyar ifjúságpolitika „folyamatos megszakítottságának” története. In Nagy Ádám – Oross Dániel (szerk.): *Ifjúságügy-szöveggyűjtemény*. Budapest: UISZ Alapítvány, 257–278.
- Ságvári Bence (2008): Közösség, politika, közélet. *Új Ifjúsági Szemle*, (6), 2–3, 107–114. http://www.ifusagugy.hu/uszi_kotetek/UISZ-19-20.pdf
- Susánszky Éva – Szántó, Zsuzsa (2008): Ifjúság és egészség. *Új Ifjúsági Szemle*, (6), 2, 87–96. <http://readgur.com/doc/388856/sus%C3%A1nszky-%C3%A9va-%E2%80%93-sz%C3%A1nt%C3%B3-zsuzsa--ifj%C3%BA%C3%A1g-%C3%A9s-eg%C3%A9szs%C3%A9g>
- Szabó András (2009): Ifjúsági munka a szocializációs térben. *Új Ifjúsági Szemle*, (7), 4, 127–134. http://www.ifusagugy.hu/uszi_kotetek/UISZ-21.pdf
- Székely Levente (2013): Az új csendes generáció. In Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Másodkézből*. Magyar Ifjúság 2012. Budapest:

- ISZT Alapítvány-Kutatópont. http://kutatopont.hu/files/2012/02/Magyar_lfusag_2012_MASODKEZBOL.pdf
- Székely Levente – Urbán Ágnes (2008): *A bevonódás útjai avagy hogyan kezd-tünk internetezni?* Budapest: Excenter Kutatóközpont. <http://docplayer.hu/3666656-Szekely-levente-urban-agnes-a-bevonodas-utjai-avagy-hogyan-kezdunk-internetezni.html>
- Tárki (2015): *Migrációs potenciál – 2015. július*. http://www.tarki.hu/hu/news/2015/kitekint/20150811_migracio.html
- Tóbiás László (2011): *A segítségnyújtás közösségi formái, módszerei, sorstárs segítés*. Győr: Széchenyi István Egyetem. http://www.tamop544c.pli.sze.hu/attachments/article/49/iii._a_segitsegujutas_kozossegi_formai.pdf
- Wootsch Péter (2010): Zigzagging in a labyrinth – Towards “good” Hungarian youth work [Tévelygések a labirintusban – úton a „jó” magyar ifjúsági munka felé]. In Coussée, Filip –Verschelden, Griet et al. (eds.): *The history of youth work in Europe*. Vol. 2. Relevance for today’s youth work policy. Innsbruck: M.A. EYS Consortium. http://pjp-eu.coe.int/docu-ments/1017981/8437152/H2_Hungary.pdf/a4016c6a-9a9f-4e80-a8c8-178b723f3b9a
- Wrozyński, Ryszard (2000): A társadalompedagógia területe és feladatai. In Kozma Tamás – Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Osiris–Educatio, 124–130.

KRÉMER BALÁZS

A „TANYASI VARRÓNÓ” PROBLEMATIKÁRÓL: MESSZE NEM BIZTOS, HOGY A JÖVŐ PROBLÉMÁINAK MEGOLDÁSÁT MINDIG MEGTALÁLHATJUK A MÚLTBAN...*

Gyakran megesik, hogy tévedünk akkor, amikor azt hisszük, hogy a múltból származó tapasztalatainkból, ismereteinkből származó tudásaink alapján képesek vagyunk megoldani a jövő problémáit is. Kockázatos tévedéseink gyakorta megesnek a fiatalok társadalmi beilleszkedésével kapcsolatos politikákban és programokban: igyekszünk a fiatalok társadalmi beilleszkedését segíteni – a múltba (pl. „tanyasi varrónóként”), ahelyett hogy a jövőbeni sikeres társadalmi integrációjukat támogatnánk. A dolgozat ezen tipikus tévedéseinket igyekszik csökkenteni olyan társadalmi egyenlőtlenségek, olykor átjárhatatlannak tűnő szakadékok felvázolásával, amelyek csírái már ma is megfigyelhetők a fiatalok körében – és amelyek vélhetően a jövő társadalmi szerkezetének meghatározó egyenlőtlenségi tényezőivé is válnak.

Írásom kísérlet a jövő kísértésére. Olyan társadalmi jelenségeket próbálok meg számba venni, amelyek a jövő sejthető új társadalmi egyenlőtlenségi tényezőit, netán ennél is mélyebb, társadalmi szakadásokat és töréseket okozó kockázatait jelentik, amelyek ma még inkább csírájukban léteznek, a mai viszonyok között nem túl kiforrottnak és jelentősnek tűnő jelenségek.

Vállalkozásom több szempontból is kételyekre okod adó, vitatható. Részben tartalmi okokból: könnyen lehet, hogy tévedek: a ma csírájukban megfigyelhető, gyakran Magyarországon még úgysem létező, a nemzetközi szakirodalomban és máshol megfigyelt jelenségek később is megmaradnak lényegtelennek, periférikusnak. Példáim nagy része a fiatalok körében megfigyelhető jelenségeket vetít előre a jövőbe, azt feltételezve, hogy amit ők ma másképpen csinálnak, mint az idősebbek, arról könnyen feltételezhető, hogy később általános társadalmi jelenséggé, szokássá, netán intézménnyé válhat.

* Írásom az „Összebeszélünk – II. Ifjúságügyi Kongresszus” (2016. augusztus 26–27., Komarno) tartott konferenciaelőadás egy részének bővített változata.

De legalább ennyire kételyekre okot adó maga a gondolkodásom, az, hogy lehet-e, szabad-e, pláne tudományos és szakmai eszközökkel is gondolkodni a jövőről akkor, ha biztos tudásunk csak a múltból lehet, azt csak a múlt tapasztalatai igazolhatják.

Mindezen kételyeimet előre bocsátva írásom – bár bizonyosan számos ok miatt vitatható –talán épp ezért gondolatokat is ébresztő. Ami, ha így van, akkor megéri...

A „tanyasi varrónő” problematikáról...

A „tanyasi varrónő” koncepcionális ötletét Rácz Andreától, könyvként is megjelent doktori disszertációjának fejezetcíméből vettem át (Rácz 2012). A dolgozat az állami neveltek utógondozásáról szól. Kollégám előszóiban a disszertáció tudományos stílusánál még sokkal élesebben kritizálta azt a gyakran „hivatalos gyermekvédelmi álláspontot”, amely neheztelt a fiatalokra azért, mert életkezdési támogatásukból gyakran mobiltelefont vagy számítógépet akartak venni, és ezekben a kütyükben divatcikket láttak, nem azt az eszközt, amin meg lehet találni őket például egy sikeres álláskereső interjújuk után. E hivatalos szakmai álláspontok elismerték azt, hogy az életkezdési támogatás nem túl nagystílusú, nem túl biztonságos alapokat adnak az önálló élet megkezdéséhez, de ugyanakkor megoldást láttak abban, hogy valamiféle visszafogott, alacsony státuszú önálló élet megteremtését megalapozhatják. Mondjuk, a konfekcióüzembe bejáró, az üzem buszával a műszakokat egy-egy körzetből, így a tanyáról is „összeszedett” munkásnőként, tanyasi varrónőként.¹

A „tanyasi varrónő” víziója egy nagyon megvalósítható vízió: az életkezdési támogatásból meg lehet venni egy tanyát, akár még egy varrógépet is, előtte ki lehet taníttatni a lányokat varrónő-szakmunkásnak, a tanyasi varrónő innen nézvést egy elérhető státusz a volt állami gondozott lányoknak. Van vele egy kis probléma: a konfekcióüzem tanyasi varrónője létező, bár sohasem jó és magas státusz volt 30 éve a múltban, ám teljesen irreális megélhetés és társadalmi helyzet az új évezredben: a tanyáról nem lehet bejárni sehová, és ma már jószérével eltűnt az összes varroda, varrodai szalag az országból, többnyire elég messze, mondjuk, Kínába.

A „tanyasi varrónő” probléma ebben a konkrét formájában tán abszurd túlzásnak is tűnik, ugyanakkor rávilágít egy sokkal mélyebb és általánosabb problémára. Nevezetesen arra, hogy az társadalmi integrációról, szociális inklúzióról szóló politikák és programok mindig a múltba próbálják meg „beilleszteni” a kirekesztetteket. Mindez különösen szembeszökő akkor, amikor ifjúságról szóló elképzelések, az ifjúságot segítő intézmények és politikák akarják a múltban meg-

¹ A kollégám által hivatkozott, a tanyasi varrónő perspektívát progresszív modellként tárgyaló gyermekvédelmi szakkikk: Józóné Juhász (2005).

oldani a fiatalok problémáit – és nem a jövőben. Mintha a fiatalokat egy elmúlt világba akarnák beleilleszteni, integrálni, s nem abba, ami majd jön, ami vár majd rájuk. És ha túllépünk a fiatalokon, akkor igen gyakran azt érezhetjük, hogy sokkal többen, sokkal általánosabban hajlamosak a ma felmerülő szociális, foglalkoztatási és egyéb problémák megoldását inkább a múltban, mint a jövőben keresni.

Könnyű lenne ezt a múltba ragadtságot a bürokráciák tehetetlenségére fogni. A tehetetlenség ugyan igaz és jogos helyzetleírás, de nem biztos, hogy jogos kifogás: az állami hivataloknak kötelességük a múltban megalkotott szabályokat követniük, mert muszáj szabályokat követniük. Ennél ez tán sokkal mélyebb és súlyosabb a probléma. Mert nemcsak a szabálykövető bürokráciák, hanem általában a szokásos gondolkodás is jobban szereti a felmerülő problémákat a múltban, a múlt tapasztalatai és normái szerint megoldani, és fél attól a jövőtől, amely kiszámíthatatlan, amelyre nem feltétlenül vonatkoztathatók a múltra feltárt szakértői tapasztalatok, amelyre nincsenek adatok – hiszen minden rendelkezésre álló tapasztalat és adat a múltban keletkezett. A jövőről gondolkodni kockázatos, márpedig mi nem szeretünk kockázatokat vállalni.

A szakértőket különösen sokat szapulják e múltba révedő gondolkodásmódjukért, azért, hogy a jelen problémáit nem a jövőben akarják megoldani, hanem új ismereteiket – korábbi ismereteikre támaszkodva – más környezetből kinyert sémákba szuszakolják be, és az így levont következtetések révén tanácsolják orvosolni azokat. A szakértőkéhez hasonló kritika éri gyakran azt a „statiszticizmust”, amely nem a változó társadalmi helyzeteket és problémákat akarja megérteni, nem a létező problémákhoz igyekszik kutatási tervet, dizájnt megalkotni, és nem a reális kutatási kérdésekhez igyekszik adatokat mérni, hanem a múltban kitalált adatgyűjtési rendszerekből kinyert adatokhoz igyekeznek passzítani a problémákat, és ezen keresztül ismét csak a múltban akarnak megoldásokat találni a jelen helyzetekre.

Általánosságban is mondhatjuk azt, hogy a múltra fókuszáló tudományos és szakértői módszerek, gondolkodási sémák elég megbízhatóan működnek, stabil környezeti paraméterek a nem túl sokat változó gazdasági és társadalmi körülmények között. Ám már-már szánalmasak akkor, amikor egy gyorsan változó világban csak „tanyasi varrónőként” képesek elképzelni bármely mai fiatal jövőjét, bármely mai probléma megoldását – a jövő helyett a múltban.

Nem vitatom azt, hogy a jövő kérdéseit, így a sejthető és várható egyenlőtlenségi tényezőket vázolni igencsak kockázatos intellektuális és lelki gyakorlat. Nem vitatom azt sem, hogy a jövő legfeljebb elmesélhető, a tudományosság kritériumait legfeljebb a „ha..., akkor...” típusú logikai formulákban, ezekre épülő előrejelzésekben, predikciókban, nem is föltétlen egyes elemeiben, hanem valamiféle

elképzelt teljesebb jövőkép narratívájában² lehet érvényre juttatni. Mindez nem maga a biztos tudás a jövőről.

A „facebook-gondolkodás” és „facebook-kommunikáció”

Előre kell bocsássam: a facebook és a közösségi média önmagában is számos társadalmi és magatartási változás hordozója, de itt ezeket szimbolikus értelemben fogom használni. Annak a gondolkodásmódnak és kommunikációs modornak a szimbólumaként, amely domináns a facebookon, de lényegében ugyanezeket a gondolkodási és kommunikációs sémákat mára átvette az üzleti és politikai világ is.

Az internet és a közösségi média várható társadalmi hatásaira még visszatérek, de már a mai ifjúság belső megosztottságának jellemzésében is érdemes néhány jelenségre felhívnom a figyelmet. A vonatkozó szakirodalom általában jól feltárja azokat a szakadékokat, amelyek egyszerűen az internetet használó-fogyasztó és a digitális analfabéta, a korszerű technika eszközeit nem használó fiatalok között tátong. Az „internetkutatók” érdeklődése túl gyakran leragad a szolgáltatócégek érdeklődési körénél, és csak abban keresik a különbségeket, ami „számlázási tétel”: az internetpenetrációban, továbbá az internet és a közösségi média használatában, a letöltött bajtok mennyiségében és letöltési sebességében. Ami kétségkívül jelentős, de talán ennél már ma is súlyosabbak a másképp felrajzolható törésvonalak megosztó hatásai.

A facebook-kommunikáció két legfontosabb sajátossága az, hogy minden poszt „real-time”, azonnali reakció, és minden poszt (már csak emiatt is) rövid. A facebook-gondolkodás „csípőből tüzelő”, alapvetően zsigeri, érzelmi reakciókat közvetítő, amely reakciókhoz nem kell hivatkozás, olvasás, gondolkodás, ezek alapján kifejtés sem. A facebook-kommunikáció a „megmondóemberek” érintkezési módja: zsigeri érzelmek erős kinyilatkoztatása, amelyek révén a megmondóemberek követhetők, „véleményvezérek”, fontos tényezőkké válhatnak, és ha ők mint kapcsolatok megvannak, akkor a slepp, a többiek mindenről mindent időben (real-time) tudhatnak.

Ha úgy tetszik, ez az „új tekintélyelvűség” a facebook-kommunikáció egyik sajátossága. Gondolkodás helyett sokak számára kellő tájékozottságot nyújt a világban az, ha a megmondóembereket követik, és véleményeikben, érzelmeikben (így gyűlöleteikben...) hasonulnak hozzájuk. Mások meg nem.

A facebook-kommunikáció ezzel összefüggő másik sajátossága az, hogy sokaknak beszűkül ettől a világ. Bár elvileg a neten minden megtalálható, de a felpörgött facebook-posztolásban, az azonnali reakciók jelzésében nem nagyon lehet máshoz kapcsolódni, mint az ismerősökhöz, az ismerős véleményvezérekhez.

² Keith Stanovich (2011) szerint – Kahneman „gyors és lassú” gondolkodást megkettőző gondolatát tovább véve – ez a lassú gondolkodás algoritmikus és reflektív gondolkodásra szétválasztó koncepciója, amely szerint a jövő egyes elemeinek kiszámíthatatlanságából adódó bizonytalanságokat enyhíti az, ha valaki egy teljesebb jövőképbe, arról szóló narratívába illeszti előrejelzését, predikicióját.

Akiktől olyan tömegben érkeznek a posztok, hogy ezzel a tájékozottság illúzióját gerjesztik, miközben az információk valójában csak a kaszton, a zárt körökön belülről érkeznek.

Végül, a facebook-kommunikáció érzelmi vezéreltsége, gyorsasága lehetetlené teszi és kizárja az elmélyült olvasást, a lassú, következetes, akkurátus és logikus gondolkodást. Nem lehet a felpörgöttségért kizárólag a facebookot okolni, hiszen ez már elég régi történet. Ahogyan a facebook-posztok rövid, lényegre törő megmondásainak tükrében felesleges és unalmas Jókait, Tolsztojt vagy Stendhalt olvasni, úgy a 25 másodperc alatt sztorizó reklámklippekhez szokott nézőnek fájdalmas tortúra Bergman, Antonioni vagy Jancsó filmjeit megnézni. Mindezzel együtt, azt hiszem, már ma is jelentős társadalmi különbség figyelhető meg azok között, akik csak másodpercekre tudnak koncentrálni, a „multitasking” váltásaira pazarolják agyi kapacitásaikat azok, akik beszélgetni is csak úgy beszélgetnek, hogy közben chatelnek az okostelefonjaikon – és azok között, akik még végig tudnak olvasni egy könyvet, netán még el is tudnak gondolkodni azon, amit olvasnak (Smith 2015).

Az egyszerű és rossz világmagyarázatok, radikalizmusok és populizmusok a fiatalok körében erősebben hatnak és erősebben taszítanak

Lehet azt gondolni, hogy a „hözöngő ifjúság” mindig is hajlamos volt forradalmárkodni, a radikális változások híveként fellépni – és ez tán igaz is. És lehet azt gondolni, hogy a mai helyzet nem annyira a fiataloknak, inkább a politikai közéletnek tudható be: egyszerűen a politikai közéletben lettek láthatóbbak és jelentősebbek a szélsőséges radikalizmusok, amelyek szimplán csak jól elégitik ki a fiatalok örökkön hözöngő természetét.

Bármennyire is lehet így gondolni, én mégsem így gondolom. Azt hiszem, hogy nagyon is „kortünetről”, napjaink fiataljainak politikai radikalizálódásáról van szó – háromféle értelemben is.

Egyrészt, az elmúlt évtizedek gazdasági, társadalmi és politikai világa az olajválságok után és nyomán, a hidegháború „kétosztatú” globális konfliktusainak végével, az apartheid eltörlésével és az idegenellenesség új formáinak megjelenésével, vagy a „hadseregek közötti háborúk” terrorizmusba és civil lakosság elleni agresszióba válása nyomán igencsak bonyolulttá vált. Nemhogy a „zöldfülű” fiatalok nem értik ezeket a változásokat, nemcsak egyesével, de összhatásával megpláne – hanem jószerével senki sem. Ebben a zavaros időben értelemszerűen megnő a lakossági igény az olyan leegyszerűsített, primitív magyarázatokkal felrajzolt világképek, világértelmezések iránt, mint amilyenek az összeesküvés-elméletek, a fajelméletek, az idegenek és mások bűnbakká nyilvánítása. És mintha a fiatalok ezekben az egyszerű, világos, ámde botrányosan rossz és veszélyes világlátásokba nőnének bele.

Másrészt, a fentebb jelzett facebook-gondolkodás és -kommunikáció igen termékeny mentális és intellektuális táptalajt jelent a világot hasonlóan leegyszerűsített sémákba rendező radikális és szélsőséges gondolatok számára.

Harmadrészt, amikor napjainkat szívesen jellemzik a „tudásalapú társadalom és gazdaság” korának, akkor ebben a közhelyben némiképp benne foglaltatik az a kényszer, hogy „muszáj tudni”. Ami némiképp a racionális hagyomány teljes elvetése. A racionális hagyomány ugyanis Descartes óta a kételkedés, az önreflexivitás, ha úgy tetszik, a nemtudás keatsi „negatív képességével”³ való együttélés hagyománya is. A zsigeri, érzelmi alapú, a Daniel Kahneman-i kettős, gyors és lassú gondolkodásra osztott koncepcióban a „gyors gondolkodás” uralkodóvá válása elutasítja, feleslegesnek és rossz hatékonyságúnak véli és éli meg a kételkedő, logikus, következtető, „okoskodó” lassú gondolkodást (Kahneman 2012). Amely lassúság épp amiatt lassú, mert közben meg kell küzdeni a „nemtudással”, a „még nemtudással”, esetleg a tévedéssel is. Mindez valóban, immár agyi működésekben és kommunikációban is kiiktatható, megspórolható akkor, ha mi is jól megmondjuk. Ennyiben tehát kortünet, napjaink radikalizmusát, szélsőségesességét erősítve a fiatalok is „jól megmondják”.

A racionálisan megvitathatatlan érzelmi és zsigeri alapú megmondók és radikális táboraik között mindig élesen törnek fel a konfliktusok: nincsen olyan eszköz, gondolkodási vagy beszédmód, modor, amellyel érintkezhetnének egymással, amely áthidalhatná a világlátásaik és értelmezéseik közötti szakadékokat. A radikális politikai közélet nemcsak magatartásban, agresszióban lett olyan, mint a futballcsapatokhoz csapódó huligánbandák közötti érintkezés, hanem, „gondolkodási sémában” is.

A radikálisok közötti ütközések mellett létezik egy tán még súlyosabb konfliktus is. Minél inkább a radikális és szélsőséges politikai magatartás válik uralkodóvá a politikában, annál mélyebb és szélesebb szakadék fog nyílni a közéletet élő „politizáló” (akik tehát egyre inkább szélsőségesek és radikálisok) meg azok között, akiknek ezt nem veszi be a gyomruk. A politika és közélet radikalizálódása a legélesebb törésvonalat a „politizáló” és a politikától, közélettől viszolygó fiatalok között húzza meg.⁴

A válság utáni bizonytalanságban élesebben válnak el a „reménytelenek” és „az élet elkényeztetett gyermekei”

A kétezres évek első évtizede végének gazdasági válsága különösen sérülékeny állapotában találta telibe Magyarországot. E sérülékenységnek egyetlen elemére, a lakosság és az állam magas szintű, méghozzá devizában való eladósodottságáról – ezzel együtt a keynesiánus, az összkeresletet állami eszközökkel növelő válságkezelés lehetetlenségéről – szoktak szólni.

³ Lásd Bán Zsófia (2011) cikkét.

⁴ Ezt a gondolatot empirikus adatokkal alátámasztva fejti ki Székely Levente (2014).

Pedig e sérülékenységek voltak és mindmáig válságot kiváltóan vannak egyéb, tán súlyosabb tényezői is. E tényezők jelentős része tulajdonképpen a rendszerváltás óta elfeledett vagy halogatott kérdések rendezetlenségéből fakad.

Ilyennek kell elkönyvelnünk a republikánus politikai közösség kialakulatlan-ságát, hiányát. A politikai közösség nem létezése ugyanis majdhogynem szinonim a nem létező közösség belső szolidaritásainak hiányával is. A válság „kezelése” már 2008-tól (mindmáig) a jóléti állam lefaragását, a szociális és jóléti kiadások csökkentését jelentette. A makrogazdasági és makropénzügyi szinteken költségvetési átrendeződésként, kiadáskonszolidációként megjelenített politika társadalmi következményeiben tulajdonképpen azt az üzenetet hordozta magában, hogy a válság hatásait mindenki viselje úgy, ahogyan tudja; mindenki oldja meg a maga nyűgét-baját maga. Hogy ki mennyire képes maga „kezelni a válságot”, az nagyban függ a válság előtt kialakult egyenlőtlenségi pozícióktól, de a Fidesz-kormány intézkedései még tetézték is a bajt. A Fidesz fiskális (adópolitikai, szociális újraelosztási stb.) és vagyonpolitikai (pályázatás, föld, trafik, államosítások és magánkézre átjárszások, korrupció stb.) lépései nyomán – tehát nyomatékkal és határozottan: nem a válság spontán következményeként, hanem a kormányzati politika hatásaként – a társadalmi egyenlőtlenségek még tovább nőttek. Ha a változásokat jellemezni akarnám, akkor részben a szegénység és depriváció immár tartós, gyakran nyomorba hajló növekedéséről; a felső 10–15 százalék tartós gyarapodásáról és állami kegyként való gazdagodásáról; és a kettő között a felső kvintilis alatti középrétegek lecsúszásáról, a gazdag és gazdagodóktól való eltávolodásáról kell beszélnünk.

Ugyancsak a sérülékenységet erősítő tényezőként kell értelmeznünk azt, hogy a magyar gazdaság- és társadalompolitika sohasem bírt valamiféle vízióval és stratégiával arról, hogy milyen helyet mivel és hogyan akar elfoglalni, kivívni magának az újonnan formálódó globális rendben. A magyar politika lényegében elfogadta azt a kivárársra és passzivitásra berendezkedett állapotot, amelyben reménykedett, várt és vágyakozott a közvetlen külföldi tőkebefektetésekre (olykor ehhez nem túl hathatósan, de igyekezett barátságosabb és vonzóbb klímát, környezetet teremteni), de mást gazdasági stratégiaként nem igazán tett. (Azaz nemcsak elfogadta azt a szükségszerű ténytet, hogy Magyarországnak a rendszerváltás után megtakarítások, ha úgy tetszik, tőke nélkül kellett áttérnie a tőkés gazdaságra, hogy a tőkés gazdaság működéséhez szükséges tőke csak külföldi megtakarításokból származó külföldi befektetés, tőke lehet, de ezt a függést még kívánatosnak, ideológiailag és stratégiailag „jónak” is tartotta, sőt mindmáig jónak és kívánatosnak tartja. Legfeljebb abban változnak az ideológiák, hogy honnan érkező tőke után ácsingózik az éppen kormányon levő párt.)

Magyarországnak még az Európai Unióba való belépés után sem volt semmiféle „nemzeti stratégiája”, „szuverén köztársasági programja” a gazdaság és társadalom globális rendbe való beilleszkedésére, és ez – a korábbiakat kiegészítve – azzal is járt, hogy ki-ki a válság magánkezelése során, a magánkapacitások egyenlőtlen lehetőségeivel élve, privát módon alakíthatta ki családi és személyes

stratégiáit arra, hogy miképpen akar és fog a globális világrendbe beilleszkedni – vagy nem beilleszkedni.

E különböző globális világba illeszkedő magánstratégiák újabb jelentős egyenlőtlenségeket teremtettek, az idősebbek között is, de hatványozott jelentőséggel és vélhetően a jövőbe kinyúló hatásokkal a fiatalok között. Egyszerűen szólva, ma a fiatalok közötti egyik legfontosabb új egyenlőtlenségi faktor a globalizációhoz való viszony. Vannak, akik megtapasztalták azt, hogy ellenőrzés nélkül át lehet menni a schengeni határokon, akik beszélnek idegen nyelvet, angolt és még másokat; akik Erasmus-ösztöndíjjal, munkát vállalva vagy más módon hosszabb időt töltöttek külföldön, akik személyesen, interneten idegen nyelven is kommunikálnak, érintkeznek a világgal, nemhogy nem félnek az idegenektől, hanem nyitottak, kíváncsiak, a saját érdeklődéseik és érdekeik kielégítésében a horizontjuk az egész világ. És vannak idegen nyelvet nem beszélők, külföldre nem járók, a határok szabad átjárhatóságát nem élvezők, idegenekkel kommunikációképtelenek, a világgal szemben gyanakvóak és bezárkózók.

Ez a szakadék, azt hiszem, sokkal mélyebb minden más jövőbeni társadalmi szakadéknál. Mert nemcsak tárgyhoz, mondjuk a külföldhöz, az idegenekhez, a nyelvtudáshoz kötődik, hanem a legmélyebb értékvilágban mélyít és szélesít szakadást.

A nyitott, a külvilággal érintkezni tudó társadalmi szegmenst egyfajta önbizalom és nyitottság jellemez. Bízik benne (mert tudja, megtapasztalta), hogy vannak mások által is felismert és értékelt képességei, tudásai; megengedheti magának azt a luxust, hogy kíváncsi legyen és nyitott, hogy akár olykor tévedhessen és kudarcokat is valljon anélkül, hogy ez összeomláshoz vezetne, hiszen neki van értékes tudása, kapcsolati képessége, teljesítményre való alkalmassága.

A bezárkózás nemcsak a „materiális beszűkültséget”, hanem egy értékrendbeli provincializmust és frusztrált gőgöt is jelent. Ez a társaság nem kommunikál a világgal, gyanakodó és utálkozó az idegenekkel, nem bízik abban, hogy tudása és teljesítménye mások által is elismert, univerzális értékkel bíró képessége lenne. Gyakran e bezárkózás pszichikusan is torz viszonyulásokhoz vezet: a teljesítmények és tudások értéke helyett „önértékké” válik az, hogy „mi magyarok vagyunk”, komolyan elhiszik azt, hogy ezt az „értéket” a világnak is el kell ismernie (ugyan miért?), hogy nem kell idegen nyelvet tanulni, mert attól csak pusztul a magyar nyelv (ugyan miért?). És szintén elhiszik azt, hogy akkor, amikor mi a világ módosabb népeinek pénzéért kuncsorgunk, akkor az nem segély, nem támogatás, hanem az „jár nekünk” azon érték ellentételezéseként, hogy „mi magyarok vagyunk”, hogy minket a „balsors régen tép”, hogy „megszenvedte már e nép a múltat s jövődőt”.

E politikai nacionalizmusként mutatkozó ideológia nem a szuverén nemzeti stratégiák képviselőjét jelenti, hanem morális fensőbbiséggel és gőggel kompenzált sérült, frusztrált, eltorzult értékvilágra rezonálva, az „áldozati” hangulatok megerősítésével igyekszik magának politikai támogatottságot szerezni. Cselekvés és tettek, a „szabad nép tesz csuda dolgokat” helyett.

És hogy a jövő különbségeit még markánsabbá rajzoljam: olybá tűnik, hogy a határok átjárhatóságát a saját hasznukra kihasználni képesek inkább rendelkeznek stratégiai tervekkel, ambíciókkal, míg a határon belüli depresszív fatalisták inkább csak konkrét tervek, stratégiák nélkül reménykednek. Vagy úgy sem.

A gyerekek felnevelkedése, a szülői „család”

A szociológiai szakirodalom a gyermekek szocializációjának elsődleges terepeként mindig a szülői családot jelöli meg. Ám ennek az evidenciának eléggé sérülékeny alapjai vannak, hisz nem tudjuk, hogy családként miről is beszélünk a jelenben, no pláne a jövőben.

A helyzet néhány sajátossága nagyjából világos. Korábban a család alapvetően a házasságban élő felnőtteket és gyerekeket jelentette, amely a későbbiekben felhígult annyiban, hogy a „kvázi házasságban” együtt élőket is úgy tekintették, mint ha házasságban élő család lennének. A családszociológia régóta elismeri szóban azt, hogy a család lehet mindenféle, különösen gyereket nevelő együttélési forma, de igazából mindig a házasságot tekinti legtipikusabb, a társadalmi normáknak leginkább megfelelő együttélési formának. Tipikusan az a helyzet, amikor a múlt fogalmi kereteibe akarjuk beleszuszakolni a jelen, tán a jövő jelenségeit is.

A házasságnak mára alapvetően spirituális és vallási jelentéstartalma maradt fenn. A szexualitás és a házasság fogalmi elválása több mint ötven éve megtörtént, a korábbi házasságeszményekkel szemben az akcelerált fiatalok többsége akkor is korábban megkezdte szexuális életét, ha később házasságot is köt. Aztán a házasság fogalma elvált a gazdasági kötelekektől is, mára a nők (asszonyok) nem igazán függenek a férjüktől (partnerüktől), valamint a polgári jog is a házassággal egyformán kezel és értékeli a jövedelem- és vagyonmegosztás szempontjából csaknem bármilyen együttélési formát.

Az elmúlt évtizedek története ehhez még hozzátette azt is, hogy a gyermekvállalás, a szülés is elkülönült a házasságtól, mára a fejlett országokban született gyerekek fele nem házasságban születik. A helyzetet tovább bonyolítja az, hogy bár konzervatív demográfusok szeretnek okságot is belelátni abba, hogy a házassági kapcsolatokban még mindig sok, olykor több gyerek születik, mint azon kívül, hogy úgy érvelnek, mintha a házasság lenne az oka a gyermekvállalásnak. Könnyen megeshet viszont, hogy az okság sokkal inkább fordított: ha jön a gyerek, akkor a párok különféle társadalmi konvencióknak és intézményi érdekeknek megfelelően házasságot kötnek.

És a házasságnak a szexualitásban és gyermekvállalásban való meghatározó szerepét az is erősen megkérdőjelezi, hogy a megkötött házasságok fele válással végződik.

A szocializáció pszichológiai és családszociológiai irodalma a gyerekek felnevelkedése és későbbi sikeres társadalmi beilleszkedése szempontjából döntő jelentőségűnek tartja az érzelmi kapcsolatok stabilitását, és e stabilitás normatív értékének tükrében tartja fontosnak a házasság intézményét mint a stabilitást

valószínűsítő tényezőt. Ami így bizonyosan nem teljesül akkor, ha a házasságok nagyobb fele felbomlik.

Nos, ha vannak is adataink az érzelmi stabilitást megalapozó kapcsolati stabilitásokról, a stabilitások hiányáról szólnak az adatok. Nagy-Britanniában a 15 éves gyerekek kétötöde nevelkedik ugyanabban a kapcsolatban, amelyikbe beleszületett, az USA 18 éves nagykasza lakosságának közel kétharmada megtapasztalta azt, hogy élete rövidebb-hosszabb időszakában egyszülős háztartásban nevelkedik (Sawhill 2015). Nem ismerek hasonló hazai adatokat, de valószínűsíthetően nálunk sem mondható el, hogy a gyerekek többsége stabil szülői kapcsolatban, stabil érzelmi kötődésű „családban” nevelkedne fel. E stabilitási kockázatok értelmezéséhez érdemes figyelembe venni azt is, hogy a szegénység és anyagi bizonytalanság és a kapcsolati instabilitás között elég erős kölcsönös viszony áll fenn: az egyszülős háztartások körében mindig mindenhol nagyobb a szegénységi kockázat; az elszegényedő, jelentős veszteségek és megélhetési feszültségek gyakran vezetnek szakításokhoz, kapcsolati törésekhez.

Érdemes tán jeleznünk azt is: mit szokás, mit lehet tenni a probléma enyhítése érdekében? Az egyházi és konzervatív körök a házasság intézményének propagálásával, a házasságra felkészítő programokkal igyekeznek enyhíteni az efféle kockázatokat. Ahol mérik az ilyen programok eredményességét, hatásosságát (mint pl. az USA-ban), ott a programoknak semmilyen hatását nem sikerült kimutatni, még az amúgy vallásosabbnak és konzervatívabbnak elkönyvelt Közép-Nyugat államaiban sem. Némi és mérsékelt pozitív hatásokról számoltak be a családtervezés eszközeinek elérhetőbbé válása és elterjedése kapcsán. E programok mögöttes logikája az volt, hogy a nem megfelelő családtervezés miatt gyakran túl korán, nem megérett és nem elég jól beüzemelt kapcsolatokba születnek gyerekek – és ilyenkor maga a nem elég jó időben született gyerek is hozzájárul a kapcsolatok törékenyebbé válásához, instabilitásához (Haskins 2014).

Mindezt talán érdemes felidézni a kissé prűd hazai kontextusban. Egyrészt azért, mert a hazai nyelv „fogamzásgátlásról” beszél (tehát arról, hogy hogyan ne legyen gyerek), és nem „családtervezésről” (tehát arról, hogy hogyan legyen meg a gyerek akkor, amikor eljön annak az ideje...) Másrészt azért, mert az ENSZ Népesedési Alapjának adatai szerint az európai térségben a családtervezés (fogamzásgátlás) költségeinek jövedelmekhez mért aránya (Couple Years of Protection index – CYP) Magyarországon – a fellelhető régebbi adatok alapján – igen magasnak tűnik (MEASURE é. n.).

Ezek tükrében tehát nem teljesen megalapozatlan annak felvetése, hogy az érzelmileg stabil és kiegyensúlyozott, valamint az érzelmi instabilitásban nevelkedő gyerekek közötti egyenlőtlenségek tán már a múltban is felerősödtek, de még nagyobb valószínűséggel a jövőben is erősödni fognak.

„Beszükítő” és nem „áthidaló” kapcsolatok

Robert Putnam 2000-ben publikálta mind elméletalkotása, mind empirikus adatkezelése alapján korszakos jelentőségű könyvét „Egyedül tekézni” (*Bowling Alone*) címmel (Putnam 2000). A könyv elméleti fejtegetései a civil társadalom fogalmát konceptualizálják, és e koncepciókat az amerikai civil társadalom alakulásának, fejleményeinek leírásában és magyarázatában lenyűgöző empíriával teszteli.

Putnam számára a civil társadalom a granovetteri gyenge kötések erejének (Granovetter 1971) szerveződési hálózata; ott erős a civil társadalom, ahol az embereknek kiterjedtek, sokszínűek és változatosak az – akár gyenge – kapcsolataik, ahol az emberek sokat beszélgetnek egymással, ahol a szülők pizsamapartikra elengedik a gyerekeket az osztálytársakhoz és azok szüleihez, ahol a – nem azonnali és értékarányos – reciprok cserék és viszonyosságok kiterjedten működnek. Az erős civil társadalom számára lényegében azonos a bizalom magas szintjével, ami lényegében azonos a Colemanhoz (és kevésbé Bourdieu-höz) kötődő társadalmi tőke fogalmával.⁵ Putnam elemzése szerint ott, ahol erős a civil társadalom, a gyenge kötések hálózata, ott az emberek egészségesebbek (alig fordulnak elő a magányból és elszigeteltségből táplálkozó mentális, szerfüggőségi vagy pszichoszomatikus problémák), okosabbak (bár minden információ megtalálható az interneten, de hogy mi a hír, hogy mi a releváns információ, azt az emberek a személyes beszélgetéseikből szűrik ki), és jobban élnek (pl. a munkába lépők nagyobb fele a távoli ismerősök személyes kapcsolatain keresztül talál új munkát).

Ezen átfogó értelmezési keretekben Putnam megkülönbözteti a gyenge kapcsolatoknak és az azok által hálózatba szervező csoportosulásoknak két típusát: (1) a befogadó, nyílt, hidakat építő közösségi szerveződések („bridging”) és (2) a bezárkózó, a külső hatásoktól védelmeket kereső „beszükítő”, „bekötő” közösségeket („bonding”).

Putnam 2000-ben eléggé optimista reményének adott hangot abban, hogy a multikulturalizmusok, a nyitott társadalom erősödésével és az új infokommunikációs technika kapcsolatfenntartó eszközeinek bővülésével a „bridging” típusú civil társadalmi szerveződések terjedése és erősödése várható.

Putnam 2015-ben megjelent „Kölykeink” (*Our Kids*) című könyvében korábbi optimizmusában való csalódottságát fejt ki és dokumentálja (Putnam 2015). Azt állapítja meg, hogy a mobilitások Amerikában is lelassultak, a lassuló mobilitás csalódottságot, ambícióvesztést és beszűkült perspektívákat teremtett a fiatalok, különösen az alsóbb társadalmi osztályok családjába beleszületett fiatalok számára. Az általános, makroszintű negatív folyamatokat azonban összekapcsolja

⁵ Itt nincs mód a fogalom jelentéstartalmi közötti különbségeket részletesen elemezni. Coleman (és nyomában az amerikai hagyomány, így Fukuyama, Putnam és mások) a társadalmi tőkét egyszerre tekintí egyéni és kollektív tőkének, nagyjából szinonim fogalomként a „bizalommal” (Fukuyama 2007). Bourdieu számára a „társadalmi tőke” a személyes kapcsolatok „tőkeértéke”, ami nemcsak hasonló a vagyoni (és tudás-) tőkéhez, de át is válthatók ezen egyéni tulajdonú tőkejavak egymásra (= rekonverzió).

a civil társadalom, a kapcsolati hálók változásaival is – igen óvatosan kezelve az oksági viszonyokat, leginkább a jelenségek változási irányainak párhuzamos, erősen korreláló jellegét kiemelve.

Állítása nagyjából az, hogy a korábbi nyitott, áthidaló, bridging karakterű kapcsolati rendszerek egyre beszűkülőbb, lezárt és kötött, bonding jellegű hálózatokká záródnak be az USA-ban.

Az alacsonyabb osztályokhoz tartozó, képzetlenebb szülők gyermekeinek kapcsolathálója sokkal beszűkültebb (kevesebb emberrel érintkeznek) és kevésbé intenzív (ritkábban találkoznak és beszélgetnek), mint a felsőbb osztálybeli családokban, képzett szülők gyermekei és fiataljai esetében. Az EU „Social Situation in the European Union” évenkénti periodikája, amely 2004-től négyévente a kapcsolatrendszereket is elemzi, ugyanezt a jelenséget dokumentálja az EU tagországaiban, így Magyarországon is. (Ami legfeljebb azon hazai előítéletek tükrében meglepő, amelyek szerint a szegények vagy cigányok, pláne a szegregátumokban élők „kapcsolati nagytökések” pedig nem, inkább szegénylősen bezárkózó és rejtőzködő életformát élnek.)

A felsőbb osztályok gyermekeinek nemcsak kiterjedtebb és intenzívebb a kapcsolatrendszerük, hanem sokkal színesebbek is. A kapcsolatok színességi egyenlőtlenségeken belül a felsőbb osztályok gyermekeinek vannak felnőtt barátaik (Putnam a felnőtt barát fogalmával szinonimként használja a „mentor” fogalmát), az alsóbb osztályok gyermekeinek meg lényegében nincsenek.⁶ Mondhatnánk úgy is, hogy az alsóbb osztályok fiataljai éppúgy a kortárs csoportok közegében és egymás hatása alatt nőnek fel, ahogyan azt Coleman oktatáskutatásai, Willis: *A Skacok* vagy Whyte: *Utcasarki társadalom* c. műveikben évtizedekkel korábban is dokumentálták (Coleman 1996, Willis 2000, Whyte 1999).

A felnőtt barátok léte vagy nemléte részben a gyerekek jólétéhez kapcsolódik: azoknak a gyerekeknek, akik sportolnak, zenélnek, vallási közösségi életet élnek, hobbi- és művészeti csoportokba járnak, több a „nagyfiú” és felnőtt barátjuk. Egyszerűen azért, mert a felnőtt barátok jelentős hányada az edző, a pap, az egyházi énekkar karvezetője, a művészeti vagy hobbicsoport felnőtt vezetője stb., és e tevékenységekre a felsőbb osztályok gyerekeinek sokkal könnyebben és gyakrabban futja. Tegyük hozzá a másik irányú hatást is: a felnőtt barátok létezése miatt e tevékenységekben való aktivitás mindig erősebb, több haszonnal és az életre való felkészüléshez több tapasztalattal is jár.⁷

A felnőtt barátok léte vagy nemléte dolgában semmilyen hazai vizsgálatot nem ismerek. Nincsen rá statisztikailag érvényes adatom, de érzékelésem azt súgja, hogy a kapcsolati hálók, a „civil társadalomhoz való becsatlakozás” kiterjedtségében és intenzitásában már ma is jelentősek a társadalmi egyenlőtlenségek,

⁶ Putnam (2015) grafikonon idézi a The Mentoring Effect Survey 2013. évi adatait.

⁷ Az eredeti, innovatív gondolkodók élettörténetét vizsgálva Peterson és Stewart azt találták, hogy míg mások életére a szülők gyakorolták a legnagyobb hatást, körükben kiugróan magas volt azok aránya, akiknek életét leginkább a felnőtt barátok, mentorok befolyásolták (Peterson–Stewart 1996). Őket idézi Grant (2016: 232).

és úgy érzem, hogy a kapcsolatok sajátosságaiban, így a felnőtt barátok létezésében-nemléteben olyan szakadékok vannak kialakulóban, amelyek tovagyűrűző társadalmi hatása az amúgy is létező, életkilátásokban, munkalehetőségekben és egyéb területen kialakult egyenlőtlenségeket mélyítik és erősítik.

„Internetcelebritások” és interneten keresztül kapcsolatok

A jól dokumentált digitális szakadékokra az internetet, közösségi médiát és IT-„kütyüket” használók és nem használók közötti egyenlőtlenség helyett olyan különbségekre szeretnék rámutatni, amely az internetet és kütyüket használók között áll fenn, és amelyek tán az egyenlőtlenségeken túlmutató töresek, szakadások felbukkanását is jelzi, előrevetíti.

Paul Krugman, aki azon túl, hogy Nobel-díjas közgazdász, a *New York Times* bloggereként a tudomány belterjes világán kívül is „sztár”, köszönhetően másfél flekkes briliánsan szellemes szösszeneteinek.⁸ Az egyik ilyen tavalyi rövid pamfletje a könnyűzene és a civil szervezetek „üzleti modelljeinek” egymáshoz hasonlatos változásairól szól. Azt elemezte, hogy míg a rock & roll kezdeti sztárjait a buli, a tánc, a személyes közelségekre épülő élőzene teremtette, addig az elmúlt évtizedekben egyre inkább tárgyiasított technikai közvetítőkön keresztül lettek sztárrá a sztárok: előbb azok, akiket sokat játszott a rádió, majd akinek sok lemezét, később CD-jét adták el, még később, akik zenéjét sokan töltik le az internetről. Ám az internet ingyenessége felborította az üzleti modelleket, ma a sztárok nem a letöltésekkel, hanem ismét az élőzenével, a nagy koncertekkel és bulikkal tudnak anyagi sikert elérni, amely visszarendeződést Krugman nemcsak új trendnek állítja be, hanem nosztalgikusan üdvözl is (Krugman 2015).

Hasonló folyamat a civil szervezetek világában is megfigyelhető. Kezdetekben a helyi közösségek személyesen ismert, becsületesnek és deréknek tartott emberek kezdeményezései nyerték el az adományozók támogatásait, majd később a tévé és az internet civil celebjait támogatták kiugró arányban a donorok, amely trend mintha mára ismét visszafordulna, pénzben és támogatásokban is felértékelődnek a lokális kezdeményezések, innovációk és közösségi akciók. Mintha a könnyűzenében is, a civil szférában is, a technika által közvetített kapcsolatok a korábbi felértékelődés után kiüresedni látszanának, és ismét felértékelődnének a személyes kontaktusokon keresztüli kötődések.

Az a szempont, hogy a kapcsolatok „értékét” befolyásolják a közvetítő médiumok, illetve hogy az azonos médiumokon, így például az interneten keresztül kapcsolatok formája és tartalma, társadalmi jelentése is igen különböző lehet, manapság egyre népszerűbb kutatási téma (ennek egyik kiváló művelője a Putnam által is hivatkozott, az USA-ban élő és dolgozó magyar Hargittai Eszter, akinek számos munkája közül lásd pl. Hargittai 2008).

⁸ A témában számos blogpostja jelent meg. <http://www.nytimes.com/column/paul-krugman> (utolsó letöltés: 2016. 11. 30.)

Debreceni doktoranduszunk, Galán Anita a kutatási programjának heurisztikájaként ezt igen plasztikus megfigyelésével tette számomra képszerűvé az általa vizsgált facebook-használata kapcsán (Galán 2016). Interjúi alapján azt a sejtést vetette fel, hogy míg az egyetemisták mindig valódi névvel, valódi emberekkel való ismeretségeket jelölnek meg a facebook felületén, és igen gyakran a délelőtti megkezdett dumáikat folytatják a facebook üzeneteiben, akár az éjszakáig pletykálgatva és kitárgyalva a dolgokat, ehhez háttérként megosztva a beszélgetésekhez csatlakozó tartalmakat. Velük szemben a facebook felületét ugyanolyan (sőt...) intenzitással használó szakmunkástanulók, különösen a szakmunkástanuló lányok igen gyakran nem igazi nevükkel vannak fenn a neten, és az ismerőseik nagy része is „nem valódi” név, és a megosztott tartalmak sem diskurzív, másokra reagáló megnyilatkozások, hanem önmagukat celebritásnak képzelő és beállító (gyakran „bevállalós”) szelfik, a reality-show-k világát idézni igyekvő képek és megnyilatkozások.

Azt hiszem, hogy ha ez a (kapcsolatokat megerősítő és az azok hiányát pótló internethasználat közötti) különbség igazolható, akkor az jelentős társadalmi elterjedést ír le, még az internetet és közösségi médiát egyforma intenzitással használó fiatalok között is.

Munka és nemmunka

A foglalkoztatottság kérdése, a „munka” és a „nem munka” között tátongó szakadék az olajválságok óta a modern fejlett társadalmakat megosztó egyik leg súlyosabb egyenlőtlenségi faktor. Amikor erről beszélünk, akkor messze nem új jelenségről, hanem a korábbi örökölt, a munkamegosztási rendszerben elfoglalt helyekben értelmezett strukturális pozíciók átrendeződéséről kell töprengenünk. Az sem új felvetés, hogy a foglalkoztatási egyenlőtlenségek átrendeződnek; ezt épp azzal tudnám igazolni, hogy a fiatalok foglalkoztatási problémáiról való gondolkodásnak újabb és újabb népszerű keretei, „vezényszavai” kerülnek az érdeklődés homlokterébe. Ezen koncepciók és keretek őseredete szinte minden esetben az egyszerű, igen konvencionális mérés és adat, a „fiatalok munkanélküliségi rátája”, némiképp e sztenderd adat kritikái hozták elő az újabb vezérmotívumokat.

Néhány éve a vezérfonal „az iskolából a munkába való átmenet” volt (OECD 2008). Lényegében annak demonstrálására, hogy az iskolai végzettség erős befolyása a foglalkoztatásra nemcsak statikusan, hanem „dinamikusan” is érvényesül. OECD-szinten a felsőfokú végzettségűek 80 százaléka dolgozik, az alacsony végzettségűeknek csak 40 százaléka (a hazai adatok a felsőfokú végzettségűek esetében ugyanazok, az alacsony végzettségűek esetében sokkal rosszabbak, alig több mint a fele az arány). Az alacsony végzettségűek nemcsak ritkábban, hanem lassabban is találnak munkát az iskola befejezése után. A felsőfokú végzettségűek az OECD átlagában is, nálunk is átlagosan a diploma megszerzése után 2–3 hónappal, némiképp „az utolsó nyári vakáció után” munkát találnak; az alacsony végzettségűek az iskola elhagyása után általában több mint egy, Magyarországon

két év munkakeresés után állnak munkába (KSH 2000). Az átmenet lassúsága nem pusztán munkanélküliségi és szociális probléma, a „pályát nem kezdő pályakezdők” élethelyzete ennél súlyosabb szocializációs krízisek forrása, mondjuk, jelentősen növeli a kriminológiai érintettségek, szerfüggések és egyéb normasértő magatartások valószínűségét.

Manapság a '80-as évek brit szociális munka szótárából előhalászott NEET (Not in Employment, Education or Training) sem munkában, sem oktatásban vagy képzésben lett a fiatalok foglalkoztatási problémájának „vezérszólamá”.

Statisztikai értelemben nem nagy újdonság a fogalom, az ifjúsági munkanélküliségi ráta (16–29 éves munkanélküliek / 16–29 éves gazdaságilag aktívak = foglalkoztatottak + munkanélküliek, munkát keresők) helyett jobb mutatónak tartják – a tanulmányokat folytatókat leszámítva – az inaktivitást és a munkanélkülieket „nem dolgozóként” összevonva, a „16–29 éves nem dolgozók és nem tanulók / 16–29 éves teljes lakosság” mutató használatát. A fogalom statisztikai tartalmában semmilyen átütő szemléletváltást nem találok, sőt némi veszteségnek is érzem a korábbi, az iskola és a munka közötti átmenet koncepcióból adódó dinamikus szemlélet elhagyását is. Mások sem tűnnek túl elégedettnek a NEET összevont kategóriájának alkalmazásával, az Eurofund például az aggregált fogalom szétbontását kezdeményezi annak alapján, hogy mi is az oka a „sem-sem nemzedéki állapotnak”.⁹

A NEET azonban nemcsak statisztikai szemléletében nem igazán új, hanem társadalmi problémaérzékenységében sem az, inkább veszélyesen régi. A brit szociális munka hagyományát követve a NEET-irodalom erősen pszichologizáló, amiért nem nagyon neheztelhetünk: a szociális munkások számára a „sehol sem lét” mentális és személyiségzavarokkal, önbizalomhiányokkal és depresszív frusztráltságokkal terhelt lét, már csak azért is, mert az ilyen állapotok és helyzetek kezeléséről szól a szakmájuk. Amikor azonban a problémák alapvető forrásoként, alaptermészeteként pszichologizálnak a fiatalok foglalkoztatási gondjai, akkor ez életveszélyesen a problémák individualizálásához vezet, úgy tesz, mintha az lenne a bajok oka és forrása, hogy a fiatalok nem elég jók, amivel azonnal bűnbakká is teszik őket. Miközben tudjuk jól, hogy az alapvető probléma az, hogy nincsen elég munka és munkahely, hogy a nem létező munkahelyekre az akármilyen „jó” fiatalok sem tudhatnak bekerülni.

A foglalkoztatási problémák orvoslása érdekében, afféle utóvédharcokként, manapság mind az USA, mind az EU stratégiái a korábban jellemző, kizárólag a munkaerő-kínálatot javítgató (és/vagy a munkanélkülieket fenyegető-szankcionáló) politikákkal szemben a munkaerő-keresletet stimuláló munkahely-teremtési, vidék- és gazdaságfejlesztési programoknak adnak prioritást. A „job-creation” orientációja tisztességes és becsületes fordulat, de számos kritikus szerint némiképp a „tanyasi varrónő” problematikát” hordozzák magukban.

⁹ Az Eurofund (2016) tanulmány a NEET sokaságon belül megkülönbözteti a különböző társadalmi-szociális okokból „sem-sem” fiatalok csoportjait.

A kritikusok arra hivatkoznak, hogy a válság után keletkező pénzkereseti lehetőségek döntő hányada nem igazi foglalkoztatás, nem a hagyományos, alkalmazotti munkahelyek száma gyarapodik. Az USA-ban és Nagy Britanniában ugrás-szerűen megnőtt az az „önfoglalkoztató”, szabadúszó pénzkereső életformát folytató, döntően fiatalok aránya, akik nem egyetlen munkaadótól, hanem különféle ügyfelektől, megbízóktól, fogyasztóktól szedik össze jövedelmüket.¹⁰ E körben használják ki a közösségi média és a mobil applikációk (appok) lehetőségeit a piaci partnerek összekapcsolásában, mondjuk, e körben fejlődik robbanásszerűen a „megosztott gazdaság” (shared economy – pl. Uber, Airbnb stb.). Ugyancsak jelentősen törnek előre a korábban csak művészekre, fordítókra, idegenvezetőkre jellemző szabadúszó egzisztenciák és pénzkereseti módok, részben a korszerű IT bedolgozói, outsourcing világában (adatrögzítés és kezelés, webdesign és tartalomfejlesztés stb.), részben a háztartási kisegítő munkák világában (bébiszitter, házi nyelvtanítás, kutyasétáltatás stb.).

Azon, hogy ez mennyiben új egyenlőtlenségek forrása, folynak a töprengések és tépelődések. Mondjuk, elvileg ezen foglalkoztatáson kívül pénzt keresők még hivatalosan a NEET köreibe is megjelenhetnek, noha nem úgy „sem-sem”-ek, mint ahogyan azt a szakirodalom írja le a NEET generáció sajátos helyzeteként.

A hagyományos szociáldemokrata és szakszervezeti körök részben a munkavállalói biztonságok és védelmek kiirtási folyamatának betetőzését látják benne. Nem minden alap nélkül, nem oktalanul, amit akkor is el kell ismernünk, ha a szakszervezeti vezetőket nemcsak a munkavállalók, hanem a saját sorsuk is aggasztja e jelenségek láttán.¹¹

A másik oldalt Krugman mellett másvalaki, a bloggerként is sztár közgazdász (a Krugmanhoz hasonlóan erősen egalitáriánus nézeteket valló) Branko Milanović, a Világbank elnökhelyettesi pozícióban vezető közgazdásza képviseli. Ő a blogjában némi optimizmussal tekint a munkaviszonyok átalakulására. Egyfelől elismeri a szakszervezeti aggályokat, de ennél sokkal bizakodóbb abban, hogy a pénzkereseti lehetőségekben kibontakozó „patchwork”-világ előnyei többek és nagyobbak, mint a veszteségei (Milanović 2015). Amint azt blogbejegyzése címében is jelzi, neki a „senkinek nem lesz munkahelye” veszélynél nagyobb előnyt ígér az, ha „senki nem lesz munkanélküli”, vagy tán magyarul még inkább: munka nélkül. A „patchwork”-darabkákból összerakott megélhetés és munka számá-

¹⁰ Charles Handy afféle tanácsadó-filozófus magyarul is megjelent könyvében (*A második görbe – gondolatok a társadalom megújításáról*) úgy becsüli, hogy a válság óta az angol fiatalok körében 15–20%-ra nőtt az efféle „szedett-vedett”, mindenféle lehetőségekből élő önfoglalkoztatók aránya (Handy 2016). Szemben a hazai „kényszervállalkozókkal-önfoglalkoztatókkal”, akik kizárólag kis fizikai távolságra levő, a lakott település határán túl nem nyúló lokális piacokra dolgoznak, a Handy által jelzett IT-orientált önfoglalkoztatók pénzkereseti lehetőségeinek határai gyakorlatilag végtelenek, globálisak. Ez persze, azt hiszem, túlzás, ott is jelentős a testközei, személyes „szolgáltatások”, gyakran képzetlenek által is követhető „patchwork szabadúszók” aránya. (Simonyi Ágnes hívta fel rá a figyelmet, hogy ebben a lakossági ruhajavitató-átalakító értelemben a „tanyasi varrónőnek” is lehet korszerű, életképes verziója – ha van rá kereslet, van, aki fizet e kisszériás varró munkáért.)

¹¹ Lásd a Social Europe site több blogját és bejegyzését, pl. Kowalsky (2016).

ra részben a fejlődés útja: sokféle tudást, ismeretet, a gyors változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás intézményi kerete, amihez hozzátehetjük azt is, hogy e rugalmasság a kasztosodó, bezáródó társadalmi csoportképződési folyamatokkal szemben a mobilitási csatornák felnyílásának az ígérete is. Másfelől épp a fiatalok esetében döntő jelentőségű a darabkákból összeálló munka világa az egy életen át tartó tanulás kockázatokat minimalizáló, sok lábon álló, diverzifikált portfóliók világa is: az ember fia-lánya úgy tanulhat új tudásokat, fejleszthet új képességeket és készségeket, hogy közben megtarthatja azokat a korábbi munkalehetőségeket, amelyekben már gyakorlatot szerzett, és amelyek kellő hátteret és biztonságot adhatnak az új kipróbálásához, kockázatainak viseléséhez is.

Ebben az esetben is legfeljebb személyes tapasztalataimra hagyatkozva jelezhetem e változás hazai relevanciáját. A vonatkozó irodalmat olvasva azonnal beugrottak bizonyos hallgatóim, akik tulajdonképpen már az egyetem alatt is a darabokból összerakott „patchwork” életformát élik. A kollégáim gyakran szigorral, haraggal és dühvel érzékelik azt, hogy e hallgatóink számára az egyetem nem az egész életet tölti ki számukra, életüknek az egyetem és a tanulás csupán egy darabkája a sok más munka, vállalkozás, civil aktivitás, alkalmazásfejlesztési meg minden másféle próbálkozás és kaland mellett. Ha úgy véljük, hogy a diákoknak az életre kell tanulniuk, akkor át kell értékeljük úgy a „patchwork” hallgatóink megítélését, amint azon stréberekét is, akiknek az egyetem, a tanulás, az oktatói elvárásoknak való megfelelés valóban egyneműen, homogénean és monotonon kitölti az életüket.¹²

Munkaszervezeti beilleszkedés – „menedzserek” és „vezetők” beosztottjai

A válság után és nyomán érdekes változások figyelhetők meg abban, hogy a fejlett világ bürokratikus munkaszervezeteit miképpen irányítják. A válság előtt a „korszerűség”, a „hatékonyság” szinonimájává vált a „menedzseri szemlélet”, maga a menedzsment, a menedzszerizmus kultusza. Ennek a menedzszerizmusnak a tárgyiasult megjelenései azok a kompjuterizált vállalatirányítási rendszerek (a legsikeresebb ilyen „termék” a SAP), amelyek minden munkafolyamatot előre sematizálnak és a megadott formátumokba kényszerítenek, és nemcsak az egyes lépéseket, hanem azok szekvencialitását, egymás utániségát is előre megadják; ezekben nem lehet egy másik munkafázisba átlépni, csak akkor, ha az előző fázisok mindegyikét a rendszer leellenőrizte és kipipálta. Ez az irányítási rendszer két célnak kiválóan megfelelt. Egyrészt, sikeresen sztenderdizált mindenféle „tömegtermelést”, a nagyvállalatok irányítását megkönnyítette azzal, hogy ugyanazokat a munkafolyamatokat garantáltan ugyanúgy végezték a vállalatban belül mindenhol, ahol hasonló feladatok előfordultak, és ezzel biztosították azt,

¹² Hazai viszonyok között a korábbi rend felborulása ma még elsősorban a fiatalok ambícióinak zavarossá válásában érzékelhető, ezt jól dokumentálja Bogáromi Eszter és Máder Miklós írása, amelynek első szavai az Aerosmith számát idézik: „There’s somethin’ wrong with the world today”. Szerintem nem feltétlenül rossz, de kétes kimenetű (Bogáromi–Máder 2014).

hogy a termelési folyamatban a mindenkori „következő lépéshez” egyformán, ugyanúgy álljanak rendelkezésre az előző fázisok kimenetei, produktumai, eredményei. Másrészt, ennek a nagyvállalat-irányítási rendszernek hatványozottan jelentkeztek a fenti hasznai a multinacionális cégek globális gyakorlatában. Függetlenül attól, hogy a cégnek a világ mely részén működnek lerakatai vagy leányvállalatai, függetlenül attól, hogy ott mik a munkavégzési szokások és normák, milyenek a vállalati magatartás vagy munkakultúra szabályai, a termelési folyamatot erős kontrollok alatt, egységes rendben lehetett tartani. Ha mindezt durvábban akarom megfogalmazni, akkor a menedzseri vállalatirányítási rendszerek nemcsak a folyamatot programozták, nemcsak a folyamat minden lépését megadták és kontrollálták, hanem magukat a munkavállalókat is némiképp programozható és programozandó robotoknak, droidoknak tekintették.

Ez a fajta hatalomgyakorlási, vezetői módszer és eszmény a válság után és nyomán több szempontból is erősen megkérdőjeleződött.¹³

Egyrészt, egyszerűen azért, hogy e programozott vezetés és egységes sémákba rendezett munkafolyamat azzal, hogy az egyéni elhajlásokat és eltéréseket kiiktatta a rendszer működéséből, lényegében mindenféle innovációt, jobbitást, újítást is száműzött a rendszerből. A nagyvállalatok jól programozott síneken, letéríthetetlen pályákon rohantak bele a válságba, olykor a csődbe.

Másrészt, a válság többnyire épp azokat a tömegtermékeket érintette, amelyek fizetőképes keresletét korábban nagyrészt a hitelek teremtették meg. A válság nyomán a tömegtermékek helyett felértékelődtek azok a kisebb szériás termékek és szolgáltatások, amelyek vagy kísérleti és innovatív jellegükből adódóan csak kicsiként indulhatnak, vagy jobban reagálnak a pénzüket óvatosabban költő fogyasztók speciális, egyéni igényeire is.

Harmadrészt, a menedzserizmus által programozott munkavállalók termelékenysége mérhetetlenül csökkent amiatt, hogy a programozott sémákba belefásultak. A rendszerek nem kínáltak teret tudásuk kamatoztatására, jobbat és jobban tenni akaró ambícióikra, kreativitásaik kibontakoztatására – ezekre az irányítási rendszerek mint káros, a cég rendjét és működésképességét veszélyeztető tényezőkre tekintettek, és leginkább lefojtani, kiiktatni igyekeztek azokat. Az ambíciók elvesztése viszont kiégetté és fásulttá tette a munkavállalókat. Charles Handy (2016) már hivatkozott könyvében felidézi egy nagyvállalati menedzser dühös megnyilatkozását fiatal munkavállalóiról: „Ezek mind csak azért jönnek be, hogy délután hazamehessenek!” Na ja, közben meg fásultan, jellemzően az irodai világra alkalmazva Chaplin *Modern idők* filmje ipari robot munkásának hozzáállását, gépiesen, programozottan elvégezzék azt, amire utasítást kaptak a menedzserektől, a maguk technikai közvetítőeszközein keresztül.

¹³ Mindennek vannak előzményei, így a menedzseri és vezetői szemlélet, a mögöttes emberképek (McGregor: x és y emberkép) eltéréseinek is. A vállalatirányítás, munkaszervezés klasszikus (az '50-es évektől kifejlődő) tanainak, az előzményeknek jól áttekinthető kivonatát, jegyzetét adja Bakacsi (2010).

A válság után a kilábalás lehetőségei között első helyre sorolódtak a különféle innovációk és a gazdaság új hősei, a fejlődés szimbolikusan felértékelt vállalati formái, a „start-up” vállalkozások. Nem érdemes sokat elemezni: egy „start-up” egyszerűen nem működhet a hagyományos, programozott irányítás és a mindent kontrolláló menedzseri hozzáállás mellett. Ha a cég minden munkatársának csak annyit és csak úgy kell tudnia, ahogyan azt a menedzser megköveteli, akkor abból garantáltan semmi új nem fog kijönni.

Handy ezt a másikat, a „menedzser” irányítóval szembeállítható főnököt egyszerűen „vezetőként” írja le. A vezető nem akar mindent kontrollálni, a bizalmatlansággal (hogy ti. ha az alkalmazott valamit másként csinál, az csak rossz lehet, amit ki kell védeni) szemben a bizalom a legfőbb irányító attitűdje. Nem azt mondja, hogy „ezt így kell csinálni”, hanem azt, hogy „csináld úgy, ahogyan szerinted a legjobb”. Hogy azért vagy ott, azért téged bízunk meg veled, azért értékeltük tanulmányaidat, tapasztalataidat és képességeidet, mert abban bízunk, hogy ott a te helyedben te jobban meg tudod oldani a feladatodat, mintha nekem kellene megmondani, hogy hogyan oldjad meg.

Olybá tűnik tehát, hogy a válság utáni gazdaság sztárjai nem a korábbi, mindent kontroll alatt tartó menedzserek, hanem a proaktív, önbizalmakat és kreativitásokat erősítő, olykor a „leadership” spirituális karizmájával is rendelkező „vezetők”. Lehet, hogy halála miatt is, de ennek a „vezetői karakternek” egy mítikussá vált figurája Steve Jobs.¹⁴ Róla korábban maximalizmusa, nyers modora miatti balhék kapcsán írt a bulvársajtó, manapság, halála óta inkább „vezetői érényeit” emlegetik. Híressé váltak az Apple azon konfliktusai, amelyekben több beosztottja, „alkutya” is mert ellentmondani neki, mertek a koncepciójával vitatkozni, mertek alternatív javaslatokkal előrukkolni – és Jobs merte és tudta ezeket el is fogadni, az Apple meg képes volt az IT-szektor leginnovatívabb vállalkozásává lenni.

A „menedzserek” és „vezetők” közötti különbség a „tanyasi varrónő” problematikája mentén is jellemezhető új, várhatóan erősödő egyenlőtlenségi tényező – a beosztottak között. Menedzserként programozni csak a múlt tapasztalatai alapján lehetséges, abban bízva, hogy ezek a múltbéli biztos tudások és szakértelmek megoldásokat hoznak a jövő problémáira is. A „vezető” legfontosabb tudása annak bizonyossága, hogy ő nem tudja a jövőt, és egymaga nem is fogja tudni előre megoldani a jövő problémáit. Neki ehhez be kell gyűjtenie a munkatársai új tudásait, invencióit, tapasztalatait és meglátásait is, neki úgy kell vezetnie irányítania,¹⁵ hogy ezen új ismeretek is munkaszervezeti szinten valamilyen konzisztens, valamilyen jobb végtermékhez eljutó együttműködéssé álljanak össze.

Azt hiszem, hogy a hierarchiában lejjebb levőket droidoknak tekintő menedzserek és az innovatív vezetők közötti eltérés Magyarországon már ma is éle-

¹⁴ A mítoszról több könyv is megjelent, összefoglalóan lásd pl. Isaacson (2012).

¹⁵ Gyakran szokás a „karmester” analógiáját használni: ő kordinál, összehangol – de nem ő fújja a trombitát, és nem tudja jobban megszólaltatni a hangszereket a zenekar zenészeinél.

sebben, markánsabban jelentkező probléma, mint a világ más, fejlettebb részein. Egyszerűen azért, mert nálunk úgy él uralkodó szemléletként a programozó menedzserizmus (nemcsak a gazdaságban, hanem a politikában, közéletben is), hogy közben az innovációkról legfeljebb úgy ábrándozunk, mint Csehov hajnali félhomályban darvadozó hősei arról, hogy egyszer ők is eljutnak Moszkvába... Az innovációkat befogadó munkaszervezeti, gondolkodási és vezetési kultúra nálunk legfeljebb vágyként van jelen – és e hiány megmutatkozik az ország tartós lemaradási tendenciáiban is.

Nem ok nélküli mindez. A gazdasági életben egyértelműen a direkt tőkebefektetések révén az országban működő multinacionális cégeket szokás a hazai fejlődés legfontosabb letéteményesének tekinteni immár 25 éve. Letagadhatatlan, hogy a multik termelékenysége, versenyképessége a legfontosabb gazdaságra ható húzóerő, ennek mutatkozik a legnagyobb haszna a gazdaság fejlődésében és növekedésében – ám a korábban elmondottak szerint épp ez a világ jelenti a programozó menedzseri szemlélet szükségzerű burjánzását is, pláne ha melléte nincsen más tényezője a gazdaság fejlődésének. Némiképp ez ad magyarázatot arra a gazdasági adatok alapján ok nélküli antiglobalista, multiellenes közhangulatra is, amely e programozott menedzserizmusban nem látja az egyértelmű gazdasági produktumokat, hanem csak ezt az idegen eredetű programozó hatalmat.

Furcsa ellentmondás az is, hogy a retorikában kuruckodó, Európa- és idegenellenes kormányzati politika nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalmi és politikai élet irányításában is kizárólag e menedzseri technológiára és hatalomgyakorlásra épít. A magyar gazdaság fejlődésében továbbra is kizárólag a multikkal való „stratégiai partnerség” ideológiájára épít, ehhez igazítja szektorális gazdaságpolitikáját (nem vesz tudomást a szolgáltatási szektor dominanciájáról a fejlett világban, továbbra is a tömegtermelő ipar növekedésében, ezzel a fejlődő világhoz való lefokozódásban vél fejlődési potenciált), és ami tán ennél is súlyosabb, oktatáspolitikáját is. A szakképzés álságos kultuszában éppúgy, mint a szabadgondolkodó bölcsészet és társadalomtudomány egyetemi szintű leépítésében, ugyanaz a menedzserek által jól programozható munkaerőnek, a múltban megoldást jelentő „tanyasi varrónőknék” a kitermelési igyekezete jelenik meg, amely ennyiben nemcsak gazdasági és munkavállalói, hanem legalább ennyire politikai alattvalói eszmények kitermelésének igyekezetét is jelzi.

Ez a megosztottság az országhatáron belül egyelőre leginkább magában az oktatási rendszerben – és annak szegregálódásában – érhető tetten. Az oktatás minden szintjén uralkodó, manuális rutin és lexikális tananyag-fókuszú képzési attitűd és szemlélet egyértelműen a múltra a múltból vett tudásokkal-megoldásokkal reagáló, jól programozható, menedzseri eszközökkel jól irányítható munkaerő kitermelését szolgálja. A kompetenciaalapú, modern pedagógiai szemléletű oktatási reformra való igyekezetek ideálja a jövő munkavállalóiról inkább a „vezetők” által irányított, autonóm döntésekre még akár autonóm módon önfoglalkoztatási keretekben is képes munkavállalók képzetével jellemezhető.

*Az ördögi technika, a robotizáció – és a munkahelyek
felének megszűnése-átváltódása*

A menedzserizmus, a menedzserként embereket programozó irányítás visszaszorulását nemcsak a válság utáni innovációéhség mozgatja, hanem ezzel egyenlő jelentőséggel a robotizáció is. Amely robotizációról a hazai közgondolkodás szintén a „tanyasi varrónő” logikájában, még mindig a tömegtermelés automatizálásaként gondolkodik – noha ez, a tömegtermelés robotokkal automatizálása az '50-es évektől kiteljesedő ipari forradalom problémája volt. A folyamat mára lényegében lezárult: elvileg bármilyen tömegtermelés automatizálható, az egyetlen kérdés a költség: ha olcsóbb embereket, mint gépeket programozva tömegesen termelni, akár a fejlődő világban termeltetni, akkor nem automatizálják a termelést, pedig technikailag megtehetnék.

Napjaink gazdaságának automatizálásában és robotizálásban nem a tömegtermelésben zajlik az áttörő fejlődés, hanem az informatika és IT-technológiák kiaknázásával részben a kisszériás, egyedi termékek gyártásában, részben a szellemi munkák gépi eszközökkel való kiváltásában (Westlake 2014).

A kis szériás, egyedi termelésben való áttörést gyakran szimbolizálják azzal a 3D nyomtatással (és a hozzá kapcsolódó anyagtechnikai fejlődéssel), amellyel a kínaiak tervrajz alapján akár házakat építenek, a fejlett világ orvosai és biomérnökei CT és MRI képalkotó diagnosztika alapján méretre szabottan testbe építhető protéziseket állítanak elő.

Talán még ennél is mérvadóbb a szellemi munkák automatizálásában zajló fejlődés, amelynek mi magunk is gyakran hasznélvezői vagyunk anélkül, hogy akár érzékelnénk is azt. Mondjuk, úgy vélem, hogy e sorok olvasói is egyre kevésbé veszik igénybe utazási irodák szolgáltatásait, így ha turistaként külföldre akarnak utazni, akkor interneten foglalnak szállást és vesznek repülőjegyet, nem váltanak előre készpénzt, hanem a repülőtéren az adott ország valutájában vesznek ki pénzt a kártyájukkal a fali automatából. Ha lakást akarnak bérelni, venni vagy eladni, akkor azt is gyakran megoldják az interneten keresztül, és nem feltétlenül veszik igénybe ingatlanügynökök szolgáltatásait.

Ennél persze sokkal szélesebb az automatizált szellemi tevékenységek köre. A Google automatákkal lényegében kiválthatóvá tette az autózvezetést; a fordítóprogramok (no nem az ingyenes, és nem a magyarról, hanem világnyelvről világnyelvre fordító programok) révén a kereskedelmi levelezésben és sztenderd dokumentumok (árajánlatok, akár szerződések) fordításában kiiktathatóvá tették a fordítók emberi munkáját. A távoktatás technológiai fejlődése nemcsak azt tette lehetővé, hogy a Harvard egyetemi előadását 300 ezren hallgathassák a világban, hanem azt is, hogy ugyanennyi egyetemi hallgató (főleg Indiából) felvehesse a kurzust, az oktatók pedig ugyanennyi dolgozatot (immár nemcsak tesztek, hanem kulcsszavak, logikai összefüggések és nyelvi formulák felismerésével észszéket is) a távoktatás gépesített eszközeivel értékelhessenek, adhassanak osztályzatokat.

A szellemi tevékenységek automatizálása az élet minden területén, így a közszolgálatokban is zajlik. A holland munkaerőpiaci szervezet, amelyet a maga műfajában a legjobbak között jegyeznek, 2012-ben átszervezte munkáját, és a munkatanácsadóinak kétharmadát az „ügyfelezésről” átirányított az üres állás-helyek, a munkakeresetek feltárására és némi stimulálására. Ehhez az adott alapot, hogy a munkanélküliek munkakeresési aktivitásának személyes ellenőrzése és „mentorálása” feleslegessé vált: az internetes portál „önkiszolgáló” módon teljesebb körű és jobb tájékozódást nyújtott bármilyen személyes információszolgáltatásnál, a portálra való bejelentkezés révén nemcsak maga a munkakeresés vált egyértelműen ellenőrizhetővé, de a keresés gyakorisága és intenzitása (hány álláslehetőséget nézett meg a delikvens) is követhetőbbé vált.¹⁶

A sor már az eddigiek alapján is folytatható, de a trendvonalak folytatásának meghúzásával sokan arra következtetnek, hogy 20–30 év múlva a jelenlegi munkakörök nagy része, többek szerint fele a jelenlegi formájában meg fog szűnni. Ám még e vészjóslónak tűnő előrejelzések sem feltétlenül borúlátóak abban, hogy ennyivel kevesebb munkahely lesz, sokkal inkább a munkák, munkakörök szerkezetének alapvető változását, átrendeződését vizionálják.

E szerkezeti változások a prognózisok szerint több irányban is várhatóak. Egyrészt, az emberekkel közvetlenül kommunikáló ágazatokban (így az oktatás, az egészségügy, az időskorral együtt a gondozás stb. területén) lényeges létszám-bővülésre számítanak. Érdekes felidézni, hogy bármennyire is Nobel-díjas professzorok óráit lehetett távoktatásban felvenni, bármennyire is rendelkezésre áll a technika a tananyagok és vizsgakövetelmények bárhova történő eljuttatására, bármennyire is megoldható akár százezres tömegek automatikus levizsgáztatása – mindez nem okozott nagy megrázkódtatást az egyetemi oktatásban. Alapvetően azért, mert a távoktatás eredményessége még ilyen feltételekkel, még sztár előadókkal sem érte el azt a szintet, mint amikor még akár gyengébb személyi és technikai feltételek mellett, de személyes kontaktus, nexus is van a diák és az oktató között.

A másik tényező, ami miatt a mai munkák megszűnését vizionálók sem esnek kétségbe a munkahelyek eltűnése miatt, az az, hogy a technikai fejlődés mellett is, sőt amiatt csak igazán, továbbra is és egyre nagyobb szükség van a gondolkodásra, a gondolkodni tudó és gondolkodó emberre (Grant 2016). Hogy mit is jelent az a „gondolkodás”, ami tehát bármily intelligens programozással sem gépesíthető, ami nem bontható algoritmikusan kalkulálható, optimalizálható lépésekre, gépes folyamatokra, azt elég nehéz meghatározni.

¹⁶ Az internet adta lehetőségeknek a hivatalos munkaerőpiaci szolgálat keretein belül történő kihasználásáról, a holland reformok céljáról lásd a holland munkaügyi és szociális központ (UWV) honlapját: <http://www.uwv.nl/overuwv/english/about-us-executive-board-organization/detail/organization/public-employment-service> (utolsó letöltés: 2016. 11. 30.). Áttekintés olvasható az online és a kevert („blended”) szolgáltatások lehetőségeiről és tapasztalatairól: European Commission (2014).

Edward de Bono, a pszichológia bestseller szerzőjének a gondolkodás mibenlétéről felvilágosítani igyekvő központi fogalma a „séma”, a gondolkodási séma¹⁷ – amely, bár nem hivatkozik rá, de érthető úgy is, mint Thomas Kuhn paradigmafogalmának primitív és torzult leegyszerűsítése. A séma de Bono számára valamiféle egyre bővülő rendszer, amely belül egyszerre rendszerezi és keretezi, ugyanakkor mechanizálja és megkönnyíti a gondolkodást. És minél jobban és hatékonyabban működik egy séma, annál inkább bővül is, annál több jelenség értelmezésére, probléma megoldására igyekeznek használni a jól bevált sémákat. Ebben a sémákról szóló sematikus felvetésben az algoritimikus, sémákon belüli gondolkodás gond nélkül áttehető programozott, gépi feladatokká, és hozzátehetjük, még az analógiásan terjeszkedésre, a máshol működő sémák adaptálására is képesek lehetnek az intelligens, öntanuló informatikai rendszerek, mesterséges intelligenciák. Amire bizonyosan nem képesek, az az, hogy kreatívak legyenek, új sémákat teremtsenek, új sematikus keretekbe rendezzenek logikai gondolatmeneteket, következtetéseket. Ez a sémaalkotási képesség az, ami de Bono (2011) leegyszerűsített modelljében maga a kreatív gondolkodás, amit a belátható időben nem lesz képes átvenni a mesterséges intelligencia az embertől.

Egy másik jelentős, az emberi gondolkodást egyelőre automatizálással kiváltani nem lehetséges sajátosság az a nemtudás állapotával való megbirkózás képessége, amit Steven D’Souza és Diana Renner nem túl jelentős, de plasztikus könyve magyarul is részleteiben tárgyal (D’Souza–Renner 2016). A könyv legszellemesebb és legpopulárisabb gondolata szerint viszonylag egyszerű a helyzet akkor, amikor tudjuk, hogy mit nem tudunk. Ekkor keresgélhetünk emlékeinkben vagy a Google-val, és viszonylag könnyen, gépes támogatások segédleteit is felhasználva, sőt esetleg arra építve is megtalálhatjuk a múlt tapasztalatai között a megoldást arra, amiről tudjuk, hogy nem tudjuk. Az igazi probléma az, amikor nem tudjuk azt, hogy mit nem tudunk. A könyvben is idézett tankönyvi példázat a probléma megvilágítására Donald Rumsfeld, Georg Bush kormányának hadügyminiszterének némi kétségbeesett magyarázkodása volt az iraki intervenció kudarca kapcsán:

„Mindig érdeklődéssel olvasom azokat a jelentéseket, amelyek arról szólnak, hogy valami nem történt meg, azért, mert mi tudjuk, hogy vannak tudott tudásaink, amelyek alapján tudjuk, hogy tudjuk. Vannak tudott nemtudásaink¹⁸ is, amelyekről bizonyosan tudhatjuk, hogy nem tudjuk. De vannak olyan nem tudott nemtudásaink, amelyekről nem tudjuk, hogy

¹⁷ Magyarul is tucatnyi könyvét adták ki, ezek közül számos foglalkozik a gondolkodás mibenlétével és fejlesztésével, közöttük tán a leginkább a *Nem minden fekete vagy fehér* – a kreatív gondolkodás természetrajza (de Bono 2011) figyelemre méltó. A könyv a szöszedete szerint a „séma” gondolata 40 különböző oldalon kerül elő a könyvben.

¹⁸ A nem tudott nemtudás problémája önálló szócikk a Wikipédián, https://en.wikipedia.org/wiki/There_are_known_knowns. Ennek is az alaphivatkozása az USA Védelmi Minisztériumának hírleírta Rumsfeld sajtótájékoztatójáról, 2002. február 12-én. <http://archive.defense.gov/Transcripts/Transcript.aspx?TranscriptID=2636> (utolsó letöltés: 2016. 11. 30.)

nem tudjuk. És ha valaki visszatekint nemzetünk vagy más országok történelmébe, azt a tendenciát fogjuk tapasztalni, hogy ezen utóbbi kategóriába tartozó nemtudások okozzák a legkeményebb helyzeteket.” (saját fordítás).

A problémákat emberi, gondolkodó munka helyett a gépek és mesterséges intelligenciák soha nem fogják megoldani, még sokkal kevésbé drámai, sokkal mindennaposabb helyzetekben sem.

És hát van még egy súlyos problémakör, amelyet az emberi gondolkodás helyett soha és senki nem fog tudni megoldani, ez pedig annak a felismerése és orvoslása, amikor a gondolkodás helyett az emberek agyi működését és cselekvéseit az érzelmek, gyűlöletek és más zsigeri indulatok vezetik. Amikor lusták és tehetetlenek a dolgok végiggondolására, amikor helyette csak az ösztöneikre, előítéleteikre, reflexeikre hallgatnak. A behavioral economics korszakos felismerése az a helyzetleírás, hogy a tiszta racionalitás, különösen a piaci racionalitás feltételezése pusztán fikció (Thaler 2015, 2016), hogy az emberi magatartások és döntések a racionális cselekvésemélet által feltételezett fikcióhoz képest szisztematikusan, tendenciózusan, lényegében mindig torzítottak.¹⁹

Ez nem feltétlenül baj, sőt, olykor kimondottan ez a fejlődés motorja. Ha jól belegondolunk, akkor a „minimális befektetés-maximális haszon” racionális logikája szerint a mendzselt és programozott „droidok” viselkednek igazán racionálisan: mindent előírnak, megmondanak nekik, ők meg befektetés, több-letráfordítás, gondolkodás nélkül végrehajtják azt, elég magas javadalmazásért. A magatartási közgazdaságtan által feltárt újabb szakadás abból származhat, hogy az emberek ebben az értelemben bizonyosan nem „racionálisak”: hajtja őket a becsvágy; szeretik, ha van értelme annak, amit csinálnak, és át is látják annak az értelmét; és akkor is rühellik azt, ha semmibe veszik a munkájukat, ha ezen elpocsékolt munkáért busásan megfizetik, jutalmazták őket.²⁰ Újfajta, társadalmi jelentéssel bíró különbség lehet a „frusztráltan racionális, ámde jól megfizetett haszonelvűek” és az „örömmel dolgozó, kalandvágyukért bizonytalansági árat fizető prekáriusok”²¹ közötti különbség.

Az utóbbi időben viszont a gazdasági csődök, politikai populizmusok kapcsán a zsigeri gondolkodás megkérdőjelezhetetlen szerepének elismerése mellett az vált központi kérdéssé, hogy miképpen lehet azt elősegíteni, hogy az emberek, különösen gazdasági és politikai döntéshozók magatartásában a ráció, a racionális gondolkodás hathatósabban kontrollálja a zsigeri, indulati nemtudásokat,

¹⁹ A közgazdasági Nobel-díjas pszichológus, Daniel Kahneman ezen tendenciózus eltéréseket abban az általános sémában magyarázza, amelyben az emberi agy egyszerre, egymással konfliktusosan gondolkodik gyorsan (ösztönösen, emocionálisan, zsigeri módon, „csípőből tüzelve”) és lassan (logikusan, akkurátusan, következetesen lépésről lépésre haladva közelíti meg a problémákat (Kahneman 2012).

²⁰ Némiképp biológiai-mentális adottságként beállítva, ezernyi kísérlettel igazolja e nem racionális munkavállalói magatartások létét Dan Ariely magyarul is olvasható könyvének első része (Ariely 2014: 27–168).

²¹ Guy Standing nagy hatású fogalomalkotása az ingatag anyagi helyzetű, bizonytalan státuszú, főképp fiatalokra (pl. a projektekben ideiglenes megbízással dolgozókra) (Standing 2011).

és az ezeket kihasználó manipulációkat. Hogy az ösztönös reflexek helyett vagy legalábbis azok mellett a racionális gondolkodás (a jövő bizonytalanságaival és nemtudásával is számolni képes, új sémák felállítására és alakítására is képes gondolkodás, lásd előbb) is hasson gondolataikra, cselekedeteikre, másokhoz való viszonyulásaikra.

A fenti elmélkedésem konklúziójaként, a korábbi társadalmi struktúrát és némiképp országok fejlettségét meghatározó, a szellemi és fizikai munkák közötti elhatárolás helyett arra a határvonalra kell ráirányítsam a figyelmet, amely a mesterséges intelligenciák által kiváltható „tudjuk, hogy tudjuk, és azt is tudjuk, hogy mit nem tudunk” sémába rendezhető tudások, és a „nem tudjuk, hogy mit nem tudunk” problémák megoldására új, kreatív sémák megalkotásával is képes gondolkodások között húzódik. Még pontosabban, emberek és társadalmak között nyíló ollóról is beszélék: arról, amelyik azok között húzódik, akik képesek kreatívan, a nemtudásaikkal megbirkózva gondolkodni, és azok között, akik nem. Az előzőeknek lesz munkájuk a belátható időben is. Az utóbbiak munkáját át fogják venni a gépek, robotok és mesterséges intelligenciák.

Hatalmi függőségek, függetlenedések és új függőségek

Manapság nagy divatja van a 19. század antikapitalista vagy legalábbis kapitalizmuskritikus eszméit reciklikáló gondolatoknak. Ezek részletes kritikájára itt nem tudok kitérni, de itt is jeleznem kell a „tanyasi varrónő” problematikát: a jelen és a jövő problémáinak megoldását a múlt gazdaság- és társadalomképre szabott múltbéli koncepciók alapján a múltban képzelik el. Márpedig szerintem érdemes lenne a jelen és a jövő új formában megjelenő hatalmi viszonyait megérteni és azok kedvezőtlen hatásait megpróbálni orvosolni.

Amikor hatalomról beszélék, akkor a számos és egymásnak sok szempontból ellentmondó szociológiai-politológiai hatalomfelfogás közül Max Weber értelmezése szerint szólok róla. Eszerint a hatalom alapvetően emberek, csoportok, intézmények azon képessége, amely lehetővé teszi számukra azt, hogy más embereket, csoportokat akarataik ellenére is bizonyos cselekvésekre (sajátos kognitív működésre, döntésre, ítéletre stb.) bírjanak.

Manapság több szó esik az IT és a „felhők” teremtette technológiai környezet felszabadító hatásáról, arról, hogy nem muszáj a főnök szeme előtt, hanem otthon vagy bárhol is lehet dolgozni, még hozzá akkor, amikor nemcsak idő, de kedv és ihlet is van hozzá; hogy nem kell az embernek testét-lelkét eladnia a megbízójának vagy a vállalatának, mert ha van még ideje, energiája vagy kedve, akkor más munkákat is el lehet vállalni – kevés szó esik arról, hogy a maga módján ez egy újfajta függést és hatalmi alárendelődést is jelent. Handy (2016) korábban idézett tanulmányában szellemesen mondja ki, hogy ez az újfajta hatalmi függés elég primitíven működik: ha az embernél bárhol, bármikor van egy kütyü (laptop, tablet, okostelefon, ma már okosóra stb.), akkor bárhol is van éppen, bármit csinál is éppen, a kütyün keresztül elérhető, rágatható, befolyásolható, neki akár

azonnali feladatok adhatók ki. Azt hiszem, hogy mindez nemcsak a kütyükön múlik, hanem azon a korábban facebook-gondolkodásként és -kommunikációként jellemzett, de ezeken túl is sajátos életformán, amely állandó készenlétet jelent a real-time információszerezésre és reagálásra, igen gyakran csak a „multitasking” egyszerre sokféle reagálási kényszerén keresztül is. Hogy úgy mondjam, ez a fajta azonnali reakciókra való készenléti állapot egy sajátos attitűd és habitus is a kütyükön keresztüli hatalomgyakorlás elfogadására, az annak való alárendelődésre.

Az attitűdök és habitusok kérdése némiképp átvezet a másik sajátos és viszonylag újfajta, tudományosan leginkább a behavioral economics iskoláját követő szerzők válság utáni munkáiban feldolgozott hatalmi tényezőre: a manipulációra. Hogy a racionális meggyőzésen kívüli, rációval nem kontrollálható hatalmi befolyásolásnak döntő szerepe lehet, ez egy sokkal korábbi felismerés, amely alapjaiban áthatotta a reklám és reklámlélektan, a marketing, a celebekre hegyezett média vagy a politikai kommunikáció világát. Ám mára mind gyakorlati hasznosításában, mind a tudományos elméletalkotásban és társadalomkritikában elég fontos üggyé vált a manipuláció, a nem racionális eszközökkel való hatalmi befolyás kérdése. Általános belátássá vált, hogy az emberek meggyőzésében a racionális rábeszéléssel azonos, gyakran nagyobb hatású az érzelmi alapon oldalba bökődés és ingerlés, a „nudge” eszköztára (Thaler–Sunstein 2011). A jellemzően pszichológiai kísérleti eszközökkel alátámasztott mikroszintű behavioralista elemzéseket jeles (két Nobel-díjas, Akerlof és Schiller²²) szerzők makroszinten is általánosították, lényegében azt kifejtve, hogy az újkori kapitalizmusban a keresleteket és az árakat nem a láthatatlan kéz szabályozza, hanem az adathalászatokra épülő megtévesztő manipulációk.

Az azonnali reakcióképességre kondicionált, a kütyük üzeneteire és jeleire ugrásra kész állapot szükségszerűen az idő szűkösségét, ebből adódóan csőlátó és lebutított, manipulálható, hatalmi szempontból kiszolgáltatott teremt.²³

Ha akarjuk, akkor ez egy új egyenlőtlenégi tényező azok között, akik a kütyüktől és szűkösségek csőlátásától való függésben vagy más hatások alatt (így az azonnali reakcióra való készenlét, a multitasking által megosztott figyelmek, az ebből következő koncentrációképtelenség miatt stb.) könnyen manipulálhatók, és ettől különféle új hatalmaknak erősen kiszolgáltatottak – és azok között, akik nem, akik lassú és racionális gondolkodásuk segédelmével képesek ellenállni a hatalmi manipulációknak.

²² Az állítás kifejtését és alátámasztását lásd Akerlof–Shiller (2015), de már korábbi könyvük is számos vonatkozásban megalapozza későbbi kemény kritikájuka (Akerlof–Shiller 2009). Míg a pszichológiai indíttatású magatartási közgazdászok leginkább arra koncentrálnak, hogy miképpen torzulnak az egyéni döntések az ésszerűhöz képest, Akerlof és Shiller azt elemzik (főképp a pénzügyi piacok példáján), hogy miképpen válik intézményes gyakorlattá az adathalászatra épülő megtévesztés és manipuláció.

²³ A csőlátásról lásd Mullainathan–Shafir (2014). Érdemes hozzátennünk: mindezt a multitasking csak hatványozza, lásd pl. Smith (2015). A multitasking és a kütyüfüggés káraitól a pop-science műfajában magyarul Tari Annamária több „magazinosra vett” tanulmányában lehet olvasni, összegző könyve: Tari (2015).

Politika, közélet, civilség

A 2008-ban tetőzött gazdasági válság még nem ért véget, annak ellenére, hogy a nagy esés, a nagy recesszió már 2009-re leállt, vagy legalábbis lelassult. Hogy a gazdaság nem állt helyre, azt részben amiatt mondhatjuk, hogy a válsághoz vezető veszélyforrásokat (így pl. a hitel- és pénzüpiacok szabályozási hiányosságait, a növekedést a magánszemélyek és államok felelőtlen eladósodására építő gazdaságpolitikákat stb.) nem sikerült megnyugtatóan semlegesíteni és kiiktatni, másrészt azért, mert a korábban növekedést eredményező, ámde válsághoz vezető gazdaság szerkezetet nem sikerült valamiféle fenntarthatóbb szerkezetté átalakítani. A „lázcsillapítás” megtörtént, a „betegségből való kigyógyulás” még nem.

Az elhúzódó gazdasági válság társadalmi válságot is jelent. Már a válság okaként is be lehet tudni a korábban megugró vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeket, a legfelső 1 százalék kezében koncentrálódó hasznokat, és nem is annyira a szegénység növekedését (bár azt is), mint inkább a középrétegek lefelé csúszását. Ezt a csúszást korábban a jóléti állam fogta vissza, az új évezred első évtizedében a hitelezés nemcsak bővítette az összkeresletet, nemcsak a növekedés forrásává, hanem a háztartások gyarapodásának jóléti alapjává is vált (Crouch 2009). Ám a korábbi lecsúszásokat a válságrendezés eddig nem kompenzálta, talán teljes mértékben nem is állította meg, aminek hatására az egyenlőtlenségi ollók lassabban ugyan, de tovább nyílnak.

A gazdasági és társadalmi válság magától értetődően politikai válságot is jelent. A mainstream pártoknak még használható politikai magyarázataik sincsenek a válság okaira, nemhogy ígéretes politikai programjaik lennének a válságból való kilábalásra, a válságot okozó gazdasági és társadalmi szerkezetek újjáépítésére, vagy tán még inkább: új sémák alapján új szerkezetek kiépítésére. A hagyományos, mainstream pártok tanácsalansága teret adott azoknak az új, szélsőséges és populisták politikai erőknél, amelyeknek bár szintén nincsen semmilyen gazdasági vagy társadalmi víziójuk, ideológiájuk egy egészségesebb szerkezethez vezető ideológiáról vagy politikáról, de legalább újak, a válság kitörésében ártatlanok, és nagyokat bírnak mondani. A nagyotmondás az ismert amerikai szlogen („minden problémára van egy megoldás, amelyik egyszerű, átlátható – és rossz”) karakterét követi. Hangzatos ígéretes, nacionalista nekibuzdulások, radikális kapitalizmusellenesség, a gazdagok (bankárok, zsidók, idegenek stb.) vagyonának elkobzása és szétosztása a „rendes emberek” (rendes amerikaiak, finnek vagy magyarok) között – bármit is jelentsenek ezek, a korábban a történelem szemétdombjára kidobottak remélt tanok felmelegítései (Szelényi–Csillag 2015).

A radikális populizmusok érájában az eltérések egyre kevésbé a mérsékelt és szélsőséges politikai nézeteket vallók között húzódnak, hanem inkább a radikálisok és az előlük a teljes politikai-közéleti érdektelenségbe eltemetkező, csak a privát világukat élők között élesedik a határvonal. Ennek az új, esetlegesen megerősödő konfliktusnak a jövőbeni hatásaival nem tudok, mert nem is merek számolni.

Ami tán optimizmusra adhat okot: a múlt örökségeivel radikálisan szakítani igyekvő kezdeményezések között nemcsak a náci és bolsevik radikalizmus, különféle korábbi anarchizmus, irredentizmus és nacionalizmus örökségét ápoló erők jelentek meg, hanem némiképp az antik hagyományokig visszanyúló, a demokráciához a népet, a nép hangját hallatni akaró erők is előjöttek (olykor az előző körbe sorolható radikalizmusokkal összenöve is...).

Az államtól független civil politizálásról, a népakarat és a nép hangjának figyelembevételét kikövetelő erőkről ma még nem lehet eldönteni azt, hogy ezek a képviseleti demokrácia elveit aláásó, azt támadó erők mellékszárnyai-e (ahogyan az a 20. század totalitarianizmusba torkolló antidemokratikus politikai erőinek történetében megfigyelhető). Avagy a demokratikus részvétel új, tán eredményes formáinak csíráit láthatjuk abban, hogy vannak emberek, csoportok, akik az államon kívül, nem a politikai hatalom megszerzése érdekében, hanem amolyan civil virtussal ki merik nyitni a szájukat, merik hallatni a hangjukat, és kellő nyomást tudnak gyakorolni ahhoz, hogy a politikai elitek meghallgassák, meg is hallják a mondanójukat. Ha így alakulna, akkor az nem elsősorban a hagyományos, politikai ideológiák mentén a pártszimpátiákban jelentkezne, hanem az elitista, mediatiszt, passzív közönségre játszó „politainment”²⁴ és valamiféle újabb, plebejusabb, a demokráciát a társadalmi részvétel által megújítani igyekvő közélet- és politikacsinalás között húzhat új politikai megosztottságokat.

*Összefoglalásféle arról, hogy hol kezdtek el új társadalmi különbségek,
olykor szakadékok húzódni...*

Azt ígértem felvezetésként, hogy a jövő azon sejtendő, kirajzolódó egyenlőtlen-ségeiről fogok beszélni, amelyek manapság még leginkább a fiatalok világában figyelhetők meg, de a jövő társadalmi megosztottságai sejlenek fel belőlük. Talán ilyenekre sikerült is rámutatnom.

Az új megosztottságok nemcsak egy-egy ország társadalmi szerkezetén belüli, hanem globális méretben, a fejlett és fejlődni képes, valamint a leszakadó, lemaradó országok társadalmi között felsejlő ollók nyílásának veszélyeit is jelzik. Azt a megosztottságot, amely a világgal lépést tartók és az attól leszakadók között szélesedhet a jövőben. Ha ebben is van bármennyi igazság, akkor ennek az a következménye, hogy az országon belüli felnyíló új egyenlőtlen-ségek sem feltétlenül a mai rétegződési egyenlőtlen-ségek mentén felszakadó határok, hanem az anómiás súrlódások mentén a társadalmakat „keresztben” is szétszabó társadalmi megosztottság esélyét is előrevetíti. Vagyis azt, hogy – különösen a globális

²⁴ Az amerikai politikai zsurnalizmustól került át általános használatba a „politics” (politika) és az „entertainment” (szórakoztatás) szavakból összetétkolt fogalom. Arra utal, hogy a politika és a politikusok a szórakoztatóiparból átvett eszközökkel és módszerekkel, a szórakoztatóipari sztárok mintájára igyekeznek népszerűsége szert tenni a nagyérdemű (passzív, befogadó) közönség körében, így akarnak szavazatokat maximalizálni, és ezen az úton akarnak választásokat nyerni. Sokan ebben a „show-biz”-orientált politizálásban látják a demokrácia végének kezdetét...

félperiférián – egyes országokon belül úgy is hasadhat, törhet a társadalomrészek közötti egység, hogy a szakadások olyan társadalomrészek, szerkezetek között húznak átjárhatatlan határokat, amelyek képesek reagálni a jövő kihívásaira, és azon társadalomrészek között, amelyek a múltba révedve, a múltban keresik a tanyasi varrónő típusú elavult válaszaikat.

Hogy mivel lehetne csökkenteni a jövő társadalmi gondjait, egyenlőtlenségeit, szakadási kockázatait? Meg kell valljam, nem tudom.

Amennyit tudok, az eléggé kevés: gondolkodni, beszélgetni, beszélni kell a jövőről, méghozzá a „tanyasi varrónő” módjára jövőt elképzelni képes sémákból kiszabadultan. Akkor is, ha az bizonytalan. Ebben talán az lenne a legfontosabb, hogy el kellene higgyük magunkról azt, hogy képesek vagyunk nemcsak gondolni bármit a jövőről, hanem változtatni is, ha változást akarunk. Mert ha nem tudunk gondolkodni a jövőről, ha a megoldásainkat csak a múltban keressük, ha el sem hisszük azt, hogy van módunk változtatni és befolyásolni a jövő alakulását, akkor minden marad úgy, ahogyan van, ahogyan a dolgok maguktól és sorsszerűen mennek a maguk útján. Annál meg azért lehetne jobb és szebb jövőnk is...

Irodalom²⁵

- Akerlof, George A. – Shiller, Robert J. (2009): *Animal Spirits*. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Akerlof, George A. – Shiller, Robert J. (2015): *Phishing for Phools*. The Economics of Manipulation and Deception. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Ariely Dan (2014): *Zseniálisan irracionális*. Az ésszerűtlenség nem várt előnyei. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Bakacsi Gyula (2010): *A szervezeti magatartás alapjai*. Alapszakos jegyzet a Budapesti Corvinus Egyetem hallgatói számára. Budapest: Aula. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_543_07_A_szervezeti_magatartas_alapjai/ch01.html
- Bán Zsófia (2011): Rosszkedvünk nyara – a negatív képesség menedéke. *Élet és Irodalom*, (55), 37, szeptember 16. http://www.es.hu/ban_zsofia;rosszkedvunk_nyara_8211;_a_negativ_kepesseg_menedeke;2011-09-14.html
- Bogároni Eszter – Máder Miklós Péter (2014): Úton az önfoglalkoztatás felé. In Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: ISZT Alapítvány-Kutatópont, 175–193. http://www.ifjusagugy.hu/kotetek/Magyar_ifjusag_2012_2masodkezbol.pdf.

²⁵ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 11. 30.

- Coleman, James S. (1996): Iskola és versenyszerűség. In Meleg Csilla (vál. és szerk.): *Iskola és társadalom*. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tan-széke, online. <http://mek.oszk.hu/01900/01944/01944.htm>
- Crouch, Colin (2009): Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *The British Journal of Politics and International Relations*, 11, 382–399. http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/oa_wiss_pub/BPIR_11_2009_Crouch.pdf
- de Bono, Edward (2011): *Nem minden fekete vagy fehér*. A kreatív gondolkodás természetrajza. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./ http://static2.lira.hu/upload/M_28/rek3/405647.pdf
- D'Souza, Steven – Renner, Diana (2016): *A nemtudás*. Hogyan formáljuk versenyelőnyé a bizonytalanságot? Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./ <https://www.hvgkonyvek.hu/image/data/beleolvasok/Pages%20from%20NEMTUDAS.pdf>
- Eurofund (2016): *Exploring the Diversity of NEET*. Authors: Mascherini, Massimiliano – Ledermaier, Stefanie. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2016/labour-market-social-policies/exploring-the-diversity-of-neets>
- European Commission (2014): *Blended service delivery for jobseekers*. Peer Review Host Country Paper. Authors: Ágota Scharle, Tina Weber and Isabelle Puchwein Roberts. Brussels. <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14074&langId=en>
- Fukuyama, Francis (2007): *Bizalom*. Ford.: Somogyi Pál László. Budapest: Európa.
- Galán Anita (2016): *Tanulás vs. Szórakozás*. F fiatalok internethasználati szokásainak különbségei kvalitatív vizsgálatok alapján. Kézirat.
- Granovetter, Mark (1971): A gyenge kötések ereje – A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közeleménykutató Intézet, 371–400. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch06s03.html
- Grant, A. M. (2016): *Eredetik – Hogyan mozdítják előre a világot a nonkomformisták*. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Handy, Charles (2016): *A második görbe – gondolatok a társadalom megújításáról*. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Hargittai, Eszter (2008): Digital Inequality. Differences in Young Adults' Use of the Internet, *Communication Research*, (35), 5, October, 602–621. <http://www.eszter.com/research/pubs/A25.Hargittai.Hinnant-DigitalInequality.pdf>
- Haskins, Ron (2014): Marriage, Parenthood, and Public Policy. *National Affairs*, 19, Spring. <http://www.nationalaffairs.com/publications/detail/marriage-parenthood-and-public-policy>

- Isaacson, Walter (2012): Innovation – The Real Leadership Lessons of Steve Jobs. *Harvard Business Review*, April. <https://hbr.org/2012/04/the-real-leadership-lessons-of-steve-jobs>
- Józóné Juhász Orsolya (2005): Beavatkozási lehetőségek egy lakásotthonban. *Család, gyermek, ifjúság*, 6.
- Kahneman, Daniel (2012): *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Kowalsky, Wolfgang (2016): What A Wonderful New World: The Sharing Economy. *Social Europe*, 13 June. <https://www.socialeurope.eu/2016/06/wonderful-new-world-sharing-economy>
- Krugman, Paul (2015): Winner Take Less? (In Music). *New York Times, The Conscience of a Liberal Blog*, August 21. <http://krugman.blogs.nytimes.com/2015/08/21/winner-take-less-in-music>
- KSH (2010): Átmenet az iskolából a munka világába. *Statisztikai Tükör*, (4), 41, március 21. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/atmenet09.pdf>
- MEASURE Evaluation (n. d.): Couple-years of protection (CYP). Family Planning and Reproductive Health Indicators Database, Family Planning. Chapel Hill, NC. http://www.cpc.unc.edu/measure/prh/rh_indicators/specific/fp/cyp. Magyarul: Berbik István (2003): *A fogamzásgátlás és a terhességmegszakítás költsége Magyarországon*. 7th ESC seminar, előadás. <http://slideplayer.hu/slide/2054944/>
- Milanović, Branko (2015): No one would be unemployed and no one would hold a job. *globalinequality blog*, október 25. <http://glineq.blogspot.hu/2015/10/no-one-would-be-unemployed-and-no-one.html>
- Mullainathan, Sandhil – Shafir, Eldar (2014): *A szűkösség pszichológiája* Miért jelent sokat az, amiből kevesebb van? Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- OECD (2011): Transition from school to work: Where are the 15–29 year-olds? *Education at a Glance 2011*, 340–362. http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/education/education-at-a-glance-2011/transition-from-school-to-work-where-are-the-15-29-year-olds_eag-2011-26-en#page1
- Peterson, Bill E. – Stewart, Abigail J. (1996): Antecedents and contexts of generativity motivation at midlife. *Psychology and Aging*, (11), 1, Mar, 21–33. <http://psycnet.apa.org/journals/pag/11/1/21/>
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone*. The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon and Schuster. <http://bowlingalone.com/>
- Putnam, Robert D. (2015): *Our Kids*. The American Dream in Crisis. New York: Simon and Schuster.
- Rácz Andrea (2012): *Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények*. Gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerőpiaci részvételének és jövőképeinek vizsgálata. Budapest: L’Harmattan. /Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék könyvsorozata./

- Sawhill, Isabel V. (2015): *Generation Unbound*. Drifting into Sex and Parenthood without Marriage. Washington DC: Brookings Institution Press.
- Smith, Nick (2015): Data overload and the myth of multitasking. *Geckboard*, April. <https://www.geckboard.com/blog/data-overload-and-the-myth-of-multitasking/>
- Standing, Guy (2011): *The Precariat*. The New Dangerous Class. London: Bloomsbury Academic. [https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-_Bloomsbury_USA\(2011\).pdf](https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-_Bloomsbury_USA(2011).pdf)
- Stanovich, Keith (2011): *Rationality and the Reflective Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Székely Levente (2014): Az új csendes generáció. In Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. ISZT Alapítvány-Kutatópont, 9–28. http://www.ifjusagugy.hu/kotetek/Magyar_ifjusag_2012_2masodkezbol.pdf
- Szelényi, Iván – Csillag, Tamás (2015): Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections EEJSP*, (1), 1, 18–48. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/28/2>
- Tari Annamária (2015): *Generációk online*. Budapest: Tercium Kiadó.
- Thaler, Richard H. (2015): *Misbehaving*. The making of behavioral economics. New York: W. W. Norton and Company.
- Thaler, Richard H. (2016): *Rendbontók*. A viselkedési közgazdaságtan térnyerése. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R. (2011): *Nudge*. Jobb döntések egészségéről, pénzről és boldogságról. Budapest: Manager Könyvkiadó.
- Westlake, Stian (ed.) (2014): *Our Work Here Is Done*. Visions of a Robot Economy. London: Nesta – Uk’s Innovation Foundation. http://www.nesta.org.uk/sites/default/files/our_work_here_is_done_robot_economy.pdf
- Whyte William F. (1999): *Utcasarki társadalom*. Egy olasz szegénynegyed társadalm szerkezete. Budapest: Új Mandátum. /Társadalom & Történet./
- Willis, Paul (2000): *A skacok*. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra. Budapest: Új Mandátum /Társadalom & Történet./

ABSTRACTS

Wim van Oorschot: Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states

Welfare states treat different groups of needy people differently. Such differential rationing may reflect various considerations of policymakers, who act in economic, political and cultural contexts. This article aims at contributing to a theoretical and empirical understanding of the popular cultural context of welfare rationing. It examines European public perceptions of the relative deservingness of four needy groups (elderly people, sick and disabled people, unemployed people, and immigrants). Hypotheses, deduced from a literature review, are tested against data from the 1999/2000 European Values Study survey. It is found that Europeans share a common and fundamental deservingness culture: across countries and social categories there is a consistent pattern that elderly people are seen as most deserving, closely followed by sick and disabled people; unemployed people are seen as less deserving still, and immigrants as least deserving of all. Conditionality is greater in poorer countries, in countries with lower unemployment, and in countries where people have less trust in fellow citizens and in state institutions. At the national level there is no relation with welfare regime type or welfare spending. Individual differences in conditionality are determined by several socio-demographic and attitudinal characteristics, as well as by certain features of the country people live in.

Ágnes Makó – Miklós Hajdu – István János Tóth: Vocational schools, education, poverty – Lessons from a qualitative research

The main goal of our study is to describe the situation of the vocational schools – a key element of the Hungarian educational system – based on some important aspects. The analysis is grounded on 28 in-depth interviews with directors, teachers and instructors of vocational schools. We summarize the main messages of these interviews organised by some topics.

We present the family background of the students and the circumstances characterising the work of the teachers and instructors: the school atmosphere, the basic pedagogical problems and the plans of the students regarding their future. In the part about the general education subjects we discuss the knowledge of students after finishing elementary school and the importance of high-school graduation. Finally, opinions on apprenticeship and labor market perspectives for graduates of vocational schools are summarized.

János Zolnay: Towards a castelike public education

This study assesses the impact of recently established religious elementary schools on educational selection and segregation mechanism in a small region with large population in Eastern Hungary. Network of attractive elite primary schools and pupils commuting games had already been developed before establishing religious schools. It is also a long standing practise that segregated primary schools are declared “national minority schools” abusing the law on rights of ethnic and national minorities just in order to avoid their closure. As a response to the establishment religious schools, and handing over the maintenance of formerly municipality maintained prestigious primary schools to churches, state maintained attractive primary schools anxious for their prestige, reintroduced the practise of internal segregation. Not solely religious schools but exclusionary educational and social policy shift is responsible for transforming social gaps like a caste system.

Ádám Nagy and Dániel Oross: Interpreting the youth field

The present study describes the origins of youth work in Hungary and interprets how the tradition of Hungarian youth work has influenced the development of the youth field. It presents a theoretical framework (the onion model) that has been invented by Hungarian youth researchers in order to arrange different elements of Hungarian youth work into a coherently integrated approach. While in most European countries the development of youth policy follows a cross-sectoral, integrated approach, in Hungary this approach is not yet in practice. Although youth work has proven its necessity and it has developed its own answers as to how the integrated approach could be made part of the Hungarian youth work practice, youth policy could not get included on the list of political priorities of policy making. The essential features of youth work are not carried out by young people, policymakers, researchers, youth workers, parents and other social professionals. Youth policy is characterized by centralized initiatives, centrally controlled processes, and aggregated resource allocation.

Balázs Krémer: On problem of “confection-factory needlewomen from the boonies” – it is not sure at all that we find the solution for future problems in the past...

Often we fall into mistake by supposing that we are capable to solve the problems of the future on the basis of our experiences and knowledges rooted in the past. One of our typical such mistake is how we design and implement inclusive policies/programs aiming at integrating youth – into the past (e.g. as “confection-factory needlewomen from the boonies”), instead into the future. The paper try to give insights in favor of reducing such mistakes by outlining new social boundaries, even gaps could be observed nowadays basically among the youth, but probably may play major roles in creation of the future social structure by making new social inequalities

CONTENTS

Studies

- 3 **Wim van Oorschot:** Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states

Hungarian Reality

- 39 **Ágnes Makó – Miklós Hajdu – István János Tóth:** Vocational schools, education, poverty – Lessons from a qualitative research
- 70 **János Zolnay:** Towards a castelike public education

Workshop

- 98 **Ádám Nagy – Dániel Oross:** Interpreting the youth field
- 121 **Balázs Krémer:** On problem of “confection-factory needlewomen from the boonies” – it is not sure at all that we find the solution for future problems in the past...